

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

Bir İnsan Hakkı Olarak İnternete Erişim Hakkı

Yüksek Lisans Tezi

Nebile Nur Büyükokuroğlu

Ocak 2024

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

Bir İnsan Hakkı Olarak İnternete Erişim Hakkı

Yüksek Lisans Tezi

Nebile Nur Büyükokuroğlu

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Sezen Kama Işık

Ocak 2024

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Nebile Nur Büyükokuroğlu tarafından hazırlanan "Bir İnsan Hakkı Olarak İnternete Erişim Hakkı" başlıklı bu Yüksek Lisans Tezi, Kamu Hukuku Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Dr. Öğr. Üyesi Sezen Kama Işık
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. Halil Kalabalık
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Derya Tekin
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 31/01/ 2024

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin İSNAD yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun dipnotlu kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Dr. Öğr. Üyesi Sezen Kama Işık

Etik İlkeler Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Nebile Nur Büyükokuroğlu

ÖZET

Bir İnsan Hakkı Olarak İnternete Erişim Hakkı

Büyükokuroğlu, Nebile Nur

Yüksek Lisans Tezi/Kamu Hukuku Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Sezen Kama Işık

Ocak, 2024

İnternet ortaya çıktığı günden bu zamana kadar öngörülemez bir hızda insan yaşamını değiştirmekte ve dönüştürmektedir. İçinde yaşadığımız dijital çağda internet erişimi, bireylerin insan onuruna yaraşır bir şekilde hayatını sürdürmesi bakımından vazgeçilmez bir unsur haline gelmiştir. İnternet diğer kitle iletişim araçlarının aksine, sunduğu iki taraflı etkileşim ortamı ve bu ortam üzerinde gerçekleştirilebilecek sayısız faaliyet imkânı sayesinde insanlar için bir sanal kamusal alan oluşturmaktadır. Web 1.0 döneminden Web 5.0'a kadar geçirdiği evrim ile bireylerin daha etkileşimli deneyimler yaşayabileceği bir platforma dönüştüğü görülmektedir. İnternet yalnızca verimliliği, üretkenliği arttıran, hayatı kolaylaştıran bir teknolojik araç değil bunun yanında insanın varoluşunu eş benzeri olmayan şekilde dönüştüren bir ağıdır. İnsan haklarının temelini oluşturan kişinin maddi ve manevi varlığını geliştirmesi hakkının günümüzde internet erişimi olmaksızın gerçekleşmesi pek mümkün değildir. Bu durum internet erişiminin bir hak talebi olarak gündeme gelmesine sebep olmuştur. İnternete erişim hakkı, internet içeriğine erişim ve internet bağlantısı için gereken fiziksel altyapı ve donanım erişim olmak üzere içerisinde iki unsur barındırmaktadır. Dolayısıyla internete erişim hakkı hem negatif statü hakkı kapsamında hem de pozitif statü hakkı kapsamında kendine koruma alanı bulmaktadır. İnternete erişim hakkı, son dönemde ifade özgürlüğü, bilgi edinme hakkı, eğitim hakkı, seçme, seçilme ve siyasi faaliyette bulunma hakkı, adil yargılanma hakkı ve diğer birçok insan hakkıyla sıkı ilişki içerisinde bulunan

bir hak olarak insanların yaşam faaliyetlerini gerçekleştirmesinde asgari bir koşul haline gelmiştir. Bu sebeple ulusal ve uluslararası hukukta, dördüncü kuşak haklar kapsamında bağımsız bir insan hakkı olarak tanınması yönünde tartışmalar süregelmektedir. Bu çerçevede internete erişim hakkının bir insan hakkı olarak tanınması, özellikle dezavantajlı gruplar ile internet erişimi olanlar arasında giderek büyüyen dijital eşitsizliğin giderilmesi için de önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları, İnternet, World Wide Web, İnternete Erişim Hakkı, Dördüncü Kuşak Haklar.

ABSTRACT

The Right to Internet Access as a Human Right

Buyukokuroglu, Nebile Nur

Master's Thesis, Department of Public Law

Supervisor: Dr. Sezen Kama Işık

January, 2024

The Internet has been changing and transforming human life at an unpredictable pace since its emergence. In the digital age we live in, internet access has become an indispensable element for individuals to live their lives in a manner befitting human dignity. Unlike other mass media, the Internet has become a virtual public sphere for people thanks to the two-way interaction environment it offers and the numerous activities that can be carried out on this environment. With the evolution from Web 1.0 to Web 5.0, it is seen that it has turned into a platform where individuals can have more interactive experiences. The Internet is not only a means of increasing efficiency, productivity or making life easier, but also a network that transforms human existence in a unique way. Today, it is not possible to realize the development of one's material and spiritual existence, which constitutes the basis of human rights, without internet access. This situation has caused internet access to come to the agenda as a right demand. The right to internet access includes two elements: access to internet content and access to the physical infrastructure and equipment required for internet connection. Therefore, the right to internet access finds protection both within the scope of the negative status right and the positive status right. The right to Internet access has recently become a minimum condition for people to carry out their life activities as a right closely related to freedom of expression, the right to information, the right to education, the right to vote, to be elected and to engage in political activity, the right to a fair trial and many other human

rights. For this reason, there are ongoing discussions in national and international law to recognize it as an independent human right within the scope of fourth generation rights. In this framework, the recognition of the right to internet access as a human right is also important for eliminating the growing digital inequality between disadvantaged groups and those with internet access.

Keywords: Human Rights, Internet, World Wide Web, The Right to Internet Access, Fourth Generation Rights.

ÖNSÖZ

Dijital çağın insan hayatında yarattığı dönüşümde en büyük aşamayı şüphesiz internetin ortaya çıkış süreci oluşturmaktadır. İnternetin ilkel dönemi olarak nitelendirebileceğimiz Web 1.0'dan, en gelişmiş hali olan Web 5.0'a kadar geçirdiği evrim aynı zamanda insan hayatını da büyük bir hızla değiştirmiştir. Bu değişim öyle bir hal almıştır ki internet olmaksızın gerçekleştirilebilecek faaliyet sayısı günümüzde yok denecek kadar az duruma gelmiştir. İnternetin insan faaliyetleri üzerindeki bu vazgeçilmez konumu, son dönemde internet erişiminin bir hak talebi olarak karşımıza çıkması sonucunu doğurmuştur. Bu yüksek lisans tez çalışması insan hakları genel teorisi ışığında internete erişim hakkına dair süregelen tartışmaları ortaya koymak; hakkın niteliğinin, konusunun ve taraflarının çerçevesini oluşturmak; internete erişim hakkına dair geçmişten bu yana mevzuatlarda yer edinmiş ulusal ve uluslararası belgeleri incelemek amacıyla yazılmıştır. Bu çalışmanın emeklerle ve zorluklarla nihayete erdirilmesinde bana maddi ve manevi destek sağlayan, ufkumu açan birçok hocam ve yakınım bulunmaktadır.

Lisansüstü eğitim hayatımın başlangıcından bu yana ne zaman bir çıkmaza girsem yoluma ışık olan, çalışma disiplini, azmini ve akademisyenliğini örnek aldığım, kalbinin güzelliğiyle her daim içimi ferahlatan, gece gündüz demeden fikir alışverişi yapabildiğim ve bu tez çalışmasının ortaya çıkmasında bana sonsuz samimi desteğini sağlayan kıymetli tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Sezen Kama Işık'a teşekkürlerimi sunuyorum ve bundan sonraki süreçte hoca-talebe ilişkimizin bir ömür sürmesini temenni ediyorum.

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi'nde araştırma görevlisi olarak akademisyenliğe attığım ilk adımlarımda ellerimden tutan hocam Doç. Dr. Gülşah Bostancı Bozbayındır'a çalışma sürecimde verdiği maddi ve manevi desteğinden ötürü yürekten teşekkür ediyorum. Hukuk Fakültesinde okuduğum zamanlardan bu güne kadar öğrencisi olmaktan her zaman kıvanç duyduğum, akademik çalışmalarım konusunda beni teşvik eden Doç. Dr. Ali Emrah Bozbayındır'a şükranlarımı sunuyorum. Bana huzurlu ve destekleyici bir çalışma ortamı sunan Sayın Dekan Hocam Prof. Dr. Mustafa Ateş'e teşekkür ediyorum. Tez savuma jürimde de bulunarak bana her türlü ilmi desteği sağlayan, asistanlığını yapmaktan mutluluk duyduğum değerli hocam Prof. Dr. Halil Kalabalık'a şükranlarımı sunuyorum. Tez

yazım sürecimde fikrî yönlendirmeleriyle ve destekleyici tutumuyla yanımda olan, asistanlığını büyük bir zevkle yaptığım Dr. Öğr. Üyesi Halit Serhan Ercivelek'e her şey için teşekkür ediyorum. Cesaretlendirici ve yüreklendirici samimi tavırlarıyla beni teşvik eden Doç. Dr. Müge Ürem'e şükranlarımı sunuyorum. Benimle aynı dönemde çalışmalarını yürütmekte olan hem çalışma arkadaşım hem dostum Arş. Gör. Sezen Dilege Kayı'ya samimiyeti, içtenliği ve destekleri için teşekkür ediyor, dostluğumuzun her daim sürmesini diliyorum.

Ne yaparsam yapayım hakkını asla ödeyemeyeceğim, bugünlere gelmemde en büyük pay sahibi, akademik hayatımın en büyük destekçisi ve bana akademisyenliği ile örnek olan canım babam Prof. Dr. Mehmet Emin Büyükokuroğlu'ya teşekkür ediyorum. Sevecenliği ve içtenliği ile manevi desteğini her daim bir el gibi omzumda hissettiğim kıymetli annem Emine Büyükokuroğlu'ya kalpten teşekkür ediyorum. Benimle aynı dönemde doktora tezini yazan, tüm stresimizi paylaşıp birbirimize destek olduğumuz ağabeyim Ekrem Büyükokuroğlu'ya, kız kardeşlerim sevgili Rümeysa Büyükokuroğlu'ya ve Hümeysa Büyükokuroğlu'ya teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT	vii
ÖNSÖZ.....	ix
İÇİNDEKİLER	xi
KISALTMALAR	xv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DİJİTALLEŞMENİN İNSAN HAKLARINA ETKİSİ VE DÖRDÜNCÜ KUŞAK HAKLAR BAĞLAMINDA İNTERNETE ERİŞİM

1. İnsan Hakları Teorisine Genel Bir Bakış.....	4
1.1. İnsan Hakları Kavramı	4
1.2. İnsanın Doğası ve İnsan Onuru	7
1.3. İnsan Haklarının Tarihsel ve Düşünsel Gelişimi	9
1.4. İnsan Haklarının Tasnifi.....	16
1.4.1. Georg Jellinek Üçlemesi: Negatif/Pozitif/Aktif Statü Hakları.....	17
1.4.2. Jürgen Habermas'ın Sınıflandırması.....	18
1.4.3. Karel Vasak'ın Hak Kuşakları	18
1.5. İnsan Haklarının Nitelikleri.....	23
1.5.1. Evrensellik	24
1.5.2. Doğuştanlık	25
1.5.3. Mutlaklık	25
1.5.4. Vazgeçilmezlik ve Devredilemezlik	25
1.5.5. Devlete Karşı İleri Sürülebilme	26
1.5.6. İnsan Haklarının Bütünlüğü	27
1.5.7. İnsan Haklarının Dinamik Yapısı ve İnsan Hakları Enflasyonu Sorunu.....	28
1.6. Dijital Çağ ile Dördüncü Kuşak Hakların Ortaya Çıkışı	30

2. İnternete Erişim Bağlamında Bazı Temel Kavramlar ve İnternete Erişim Hakkının Doğuşu.....	33
2.1. İnternetin Ortaya Çıkış Süreci.....	33
2.2. Web 1.0'dan Web 5.0'a: World Wide Web'in Dönüşümü.....	35
2.3. İnternet Kavramına Bakış	39
2.3.1. Mühendislik Odaklı Bakış	39
2.3.2. Telekomünikasyon Odaklı Bakış	40
2.3.3. Ağ Odaklı (Nethead) Bakış.....	40
2.4. İnternete Erişimin Vazgeçilmezliği ve Dijital Eşitsizlik.....	41
2.4.1. İnternete Erişimin Vazgeçilmezliği.....	41
2.4.2. Dijital Eşitsizlik.....	42
2.5. İnternete Erişim Hakkının Dördüncü Kuşak Haklar İçerisinde Doğuşu.....	45

İKİNCİ BÖLÜM

İNTERNETE ERİŞİM HAKKI: KONUSU, TARAFLARI, HUKUKİ NİTELİĞİ VE SINIFLANDIRILMASI

1. İnternete Erişim Hakkının Konusu.....	47
1.1. Fiziksel ve Teknik Bakımdan Erişim.....	47
1.2. İçerik Bakımından Erişim	51
2. İnternete Erişim Hakkının Tarafları	54
2.1. İnternete Erişim Hakkının Öznesi.....	54
2.2. İnternete Erişim Hakkının Yükümlülükleri	57
3. İnternete Erişim Hakkının Hukuki Niteliği.....	60
3.1. İnternete Erişimi Bir Hak Olarak Kabul Eden Görüşler	60
3.2. İnternet Erişimini Hak Olarak Kabul Etmeyen Görüşler	70
4. İnternete Erişim Hakkının Sınıflandırılması	72
4.1. İnternete Erişim Hakkının Hak Kuşakları Bakımından Sınıflandırılması ..	72
4.2. İnternete Erişim Hakkının Pozitif/Negatif/Aktif Statü Hakları Bakımından Sınıflandırılması.....	73
5. İnternete Erişim Hakkı ile Bağlantılı İnsan Hakları	74
5.1. Kişinin Maddi ve Manevi Varlığını Koruma ve Geliştirme Hakkı ile İlişkisi.....	75
5.2. İfade Özgürlüğü ile İlişkisi	77

5.3. Örgütlenme ve Toplanma Özgürlüğü ile İlişkisi.....	80
5.3.1. Dijital Aktivizm	82
5.3.2. Elektronik Siyasi Partiler	84
5.4. Seçme, Seçilme ve Siyasi Faaliyette Bulunma Hakkı ile İlişkisi: İnternette Oylama Uygulamaları	86
5.5. Adil Yargılanma Hakkı ile İlişkisi: E- Duruşma Uygulamaları.....	88
5.6. Bilgi Edinme ve Dilekçe Hakkı ile İlişkisi: E-Devlet Uygulamaları.....	90
5.7. Eğitim Hakkı ile İlişkisi	97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARŞILAŞTIRMALI HUKUKTA VE TÜRK HUKUKUNDA İNTERNETE ERİŞİM

1. Uluslararası Belgelerde İnternete Erişim	101
1.1. Birleşmiş Milletler	101
1.1.1. Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi	101
1.1.2. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi	102
1.1.3. BM Özel Raportörü Frank La Rue’nun A/HRC/17/27 Sayılı Raporu.....	103
1.1.4. BM Genel Kurulu’nun A/HRC/32/L.20 Sayılı Kararı.....	105
1.2. Avrupa Konseyi	106
1.3. Avrupa Birliği	108
1.4. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı	109
2. Ulusal Düzlemde İnternete Erişim	110
2.1. İnternet Erişimini Anayasal Bir Hak Olarak Düzenleyen Ülkeler.....	110
2.1.1. Yunanistan	110
2.1.2. Portekiz	111
2.1.3. Ekvador	112
2.1.4. Meksika	113
2.2. İnternet Erişimini Kanun Düzeyinde Bir Hak Olarak Düzenleyen Ülkeler.....	113
2.2.1. Estonya.....	113
2.2.2. Finlandiya.....	114
2.2.3. İspanya	115

2.2.4. Fransa	115
2.3. İnternet Erişimini Yargı Kararlarında Bir Hak Olarak Değerlendiren Ülkeler.....	116
2.3.1. Kosta Rika.....	116
2.3.2. Hindistan	117
3. Türk Hukukunda İnternete Erişim.....	117
3.1. 5369 Sayılı Evrensel Hizmet Kanunu	118
3.2. 5809 Sayılı Elektronik Haberleşme Kanunu.....	120
3.3. 5651 Sayılı İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun	121
3.4. Güncel Yargı Kararları.....	127
SONUÇ	134
KAYNAKÇA	137

KISALTMALAR

AB	: Adalet Bakanlığı
AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADSL	: Asimetrik Dijital Abone Hattı
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AK	: Avrupa Konseyi
ARPA	: İleri Araştırma Projeleri Kurumu (Advanced Research Projects Agency Network)
AYM	: Anayasa Mahkemesi
BEHK	: Bilgi Edinme Hakkı Kanunu
BİT	: Bilgi ve İletişim Teknolojileri
BM	: Birleşmiş Milletler
BTK	: Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu
CİMER	: Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi
Covid-19	: Coronavirüs Disease 2019
Çev.	: Çeviren
DDOS	: Dağıtık Hizmet Reddi Saldırıları (Distributed Denial of Service attack)
DNS	: Alan Adı Sistemi (Domain Name System)
DSL	: Dijital Abone Hattı
Ed.	: Editör
Erişim	: Erişim Tarihi

ESKHS	: Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi
et al.	: ve diğerleri (et alia)
EU	: Avrupa Birliği (European Union)
EÜHFD	: Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
FCC	: Federal İletişim Kurulu (Federal Communications Commission)
GB	: Gigabyte
HDSL	: Yüksek Veri Hızında Dijital Abone Hattı
HTML	: Hiper Metin İşaretleme Dili (HyperText Markup Language)
HTTP	: Üstün Metin Transfer Protokolü (Hyper Text Transfer Protocol)
IoT	: Nesnelerin İnterneti (Internet of Things)
IP	: İnternet Protokolü (Internet Protocol Address)
ITU	: Uluslararası Telekomünikasyon Birliği (International Telecommunication Union)
İHEB	: İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi
İSS	: İnternet Servis Sağlayıcısı
KSHS	: Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi
M2M	: Makinalar Arası İletişim
Mbps	: Megabit Per Second
md.	: Madde
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MIT	: Massachusetts Teknoloji Enstitüsü
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü (Organisation For Economic Co-operation and Development)
OSCE	: Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı (Organization for Security and Co-operation in Europe The)
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCP	: Transmission Control Protocol
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
UN	: Birleşmiş Milletler (United Nations)
UNICEF	: Birleşmiş Milletler Uluslararası Çocuklara Acil Yardım Fonu (United Nations International Children's Emergency Fund)
URL	: Tekdüzen Kaynak Bulucu (Uniform Resource Loader)
USSC	: Amerika Birleşik Devletleri Yüksek Mahkemesi (Supreme Court of the United States)
UYAP	: Ulusal Yargı Ağı Projesi
vd	: ve diğerleri
WEB	: World Wide Web
WWW	: World Wide Web
Wi-Fi	: Kablosuz Bağlantı Alanı (Wireless Fidelity)
WiMAX	: Küresel Çapta Birlikte İşleyen Mikrodalga Erişimi (Worldwide Interoperability for Microwave Access)
yy.	: yüzyıl

GİRİŞ

Bilişim teknolojileri alanında yaşanan gelişmelerin hızı aynı oranda insan hayatını değiştirmekte ve dönüştürmektedir. Bu alandaki ilerlemelerde en büyük payı internete erişim faaliyeti oluşturmaktadır. Yaşadığımız dijital çağda, internetin bağımsız mimarisi ve birçok insani faaliyetin gerçekleştirilmesine olanak tanıyan yapısı sayesinde bireylerin maddi ve manevi varlığını geliştirmesi bakımından vazgeçilmez bir teknoloji olduğu aşikârdır. İnternet yalnızca verimliliği, üretkenliği arttıran veya hayatı kolaylaştıran bir vasıta değil bunun yanında insanın varoluşunu eşi benzeri olmayan bir şekilde dönüştüren bir ağıdır. Yarattığı sanal ortam sayesinde bireysel ve toplu etkileşimi sağlayarak insanları küresel boyutta söz sahibi kılmaktadır. Klasik kitle iletişim araçlarının aksine internet, birçok amacın aynı zamanda gerçekleştiği ağ olarak bir vasıttan çok daha fazlasını ifade eder.

İnsanlar günümüzde internet sayesinde dünyanın diğer bir ucundaki üniversitenin kütüphanesindeki kaynağa ulaşabilir, arkadaşlarıyla sohbet edebilir, oyun oynayabilir, akademik araştırma yürütebilir, dijital içerik üretebilir, internet üzerinden alışveriş yapabilir, tele sağlık hizmetlerinden yararlanabilir, örgütlenebilir, propaganda yapabilir hatta dijital imkânları kullanarak internet üzerinden oy kullanabilir. Özellikle dünya genelinde birçok insanın günlük yaşantısını etkileyen Covid-19 pandemisi sürecinde salgınla mücadele önlemleri kapsamında evde kalma zorunluluğu, insanları internet kullanımında daha fazla yönlendirmiştir. Çalışma, eğitim ve sosyal etkileşim gibi alanlarda online platformlar, insanların ihtiyaçlarını karşılamak adına büyük bir rol oynamıştır. İnternetin insan faaliyetlerinin ayrılmaz bir parçası haline geldiği bir dönemde onun kazandırdığı faydalardan yoksun bir hayat sürmek pek mümkün gözükmemektedir. Dijital çağda internet erişiminin insan yaşamı bakımından bu denli hayati bir noktada oluşu internete erişimin bir hak talebi olarak gündeme gelmesine sebep olmuştur. İnternete erişimin bir hak olarak değerlendirilmesi konusu; bir insan hakkı olarak kabul edilip edilemeyeceği, hak sınıflandırılmaları içerisinde nerede yer alacağı, hakkın kapsamının neler olduğu gibi birçok hususu beraberinde getirmektedir. Bu çalışmanın amacı insan hakları genel teorisi çerçevesi ile birlikte ulusal ve uluslararası belgeler ve raporlar ışığında internete erişim hakkına dair bu sorunları ele almaktır. İnternet erişiminin, bireylerin faaliyetlerini daha hızlı ve daha kolay sürdürebilmesi için asgari bir koşul haline

gelmesiyle birlikte internete erişim hakkının bağımsız bir insan hakkı olarak mevzuatlarda yer edinmesi içinde yaşadığımız dijital çağın bir gerekliliğidir. Çalışmanın bir diğer amacı bu gerekliliği ortaya koymaktır.

Çalışma kapsamında internete erişim hakkının bir insan olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği tartışmalarına girmeden önce ilk olarak insan hakları kavramının çerçevesi ve bir hakkın insan hakkı olarak nitelendirilmesi için hangi özelliklere sahip olması gerektiği irdelenecektir. Bununla birlikte tarihsel süreçte yaşanan gelişmelerle birlikte insan hakları listesindeki değişim ve bu değişimin dinamikleri ele alınacaktır. İnsan hakları, akıl ve vicdan sahibi bir varlık olarak insanın onuruna yönelik tehditler sonucu ortaya çıkmış en yüksek ahlaki taleplerdir.¹ Bu talepler her geçen gün değişen yaşam düzenine göre değişmekte ve yenilenmektedir. İçinde yaşadığımız dijital çağ yarattığı ilerlemelerle birlikte insan onuruna karşı yeni tehditleri beraberinde getirmiştir. Dijital çağın tehditlerine karşı Dördüncü Kuşak Haklar adı verilen yeni insan hakları talepleri doğmuştur. Bu çerçevede çalışmanın birinci bölümünde öncelikle internet ağının oluşturduğu sanal dünyanın kavranabilmesi için internet ağının gelişiminden ve çeşitli tanımlarından bahsedilecektir. Ardından insan hakları genel teorisi çerçevesinde internete erişim hakkının bir insan hakkı olarak dördüncü kuşak haklar içerisinde doğuşu ele alınacaktır.

İnsan hakları genel teorisi, internete erişim bağlamında bazı temel kavramlar ve internete erişim hakkının doğuşu ele alındıktan sonra çalışmanın ikinci bölümünde internete erişim hakkının konusu, tarafları ve hakkın niteliği açıklanmaya çalışılacaktır. İnternete erişim hakkı farklı erişim türlerini içinde barındıran iki boyutu olan bir haktır. İnternete erişim hakkı, internet içeriğine erişimi ve internete bağlanmayı sağlayan gerekli altyapı ve donanımı kapsayan teknik erişimi içermektedir. Hakkın bir boyutunu negatif bir yükümlülük içeren internete erişimin engellenmemesi oluştururken diğer bir boyutunu pozitif bir yükümlülük içeren teknik altyapı ve donanım erişim oluşturmaktadır. İnternete erişim hakkının konusu ve tarafları belirtildikten sonra internete erişim hakkının bir hak olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği, şayet bir hak olarak kabul edilirse insan hakkı olarak mı yoksa kanun düzeyinde bir hak kategorisine mi alınacağı sorunu literatürdeki farklı

¹ İoanna Kuçuradi, *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları* (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2007), 71.

görüşler ışığında ele alınacaktır. Ardından internete erişim hakkının bir insan hakkı olarak, birinci bölümde bahsedilen hak kuşaklarından dördüncü kuşak hakların içerisine dahil edildiğine, bununla birlikte statü hakları ayrımı bakımından devlete hem pozitif hem negatif boyutta yükümlülük getiren bir hak olduğuna değinilecektir. İnternete erişim hakkının diğer insan haklarıyla olan bağlantısı onun hukuki niteliğinin saptanması bakımından önem taşımaktadır. Bu bağlamda ikinci bölümün son kısmında hakkın diğer insan haklarıyla olan ilişkisinden bahsedilecektir. İnternete erişim hakkı; kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı, ifade özgürlüğü, örgütlenme ve toplanma özgürlüğü, seçme seçilme ve siyasi faaliyette bulunma hakkı, adil yargılanma hakkı, dilekçe ve bilgi edinme hakkı, eğitim hakkı ile bağlantılı bir insan hakkıdır. İnternetin, son dönemde ortaya çıkan dijital aktivizm ve elektronik siyasi partiler uygulamalarıyla arasındaki sıkı ilişki, internete erişim hakkının örgütlenme ve toplanma özgürlüğü ile bağlantısını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte bilişim teknolojilerinin demokrasi üzerinde yarattığı dönüşümün bir parçası olarak elektronik oy (e-oy) kavramı gündeme gelecektir. Elektronik oy uygulamalarının çeşitli şekillerde görünüşleri olsa da internete erişim hakkı kapsamında değinilmesi gereken internetten oylama kavramıdır. Bu nedenle çalışmamız kapsamında seçme seçilme ve siyasi faaliyette bulunma hakkı ile ilişkisi başlığı altında elektronik oy çeşitlerinden internetten oylama uygulamaları incelenecektir. Bununla birlikte adil yargılanma hakkı bağlamında son dönemde kendini gösteren e-duruşma uygulamalarına değinilecektir. İnternete erişim hakkının dilekçe ve bilgi edinme hakkıyla olan bağlantısı kurulurken dijital gelişmeler sonucu değişen ve dönüşen kamu hizmeti kavramı ışığında e-devlet kavramından söz edilecektir.

İnternete erişim hakkının uluslararası boyutta bağımsız bir insan hakkı olarak ele alındığı bir belge henüz mevcut değildir. Fakat bu hak bazı devletlerin kanunlarında ve anayasalarında yer alarak farklı düzeylerde korumaya tabi tutulmuştur. Bu bağlamda çalışmanın üçüncü bölümüne gelindiğinde internet erişimine dair Türk hukukunda ve karşılaştırmalı hukukta yer alan mevzuatlar ve uluslararası belgeler incelenecektir. Bununla birlikte güncel yargı kararları başlığı altında Anayasa Mahkemesi'nin internet erişimi ve internet özgürlüğü ile alakalı bazı kararları ele alınacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİJİTALLEŞMENİN İNSAN HAKLARINA ETKİSİ VE DÖRDÜNCÜ KUŞAK HAKLAR BAĞLAMINDA İNTERNETE ERİŞİM

1. İnsan Hakları Teorisine Genel Bir Bakış

1.1. İnsan Hakları Kavramı

İnsan hakları kavramının çerçevesini çizebilmek için ilk olarak hak kavramının açıklanması gerekmektedir. Hak, bir kişi, bir kurum veya bir şey üzerindeki gerekçelendirilmiş talebi ifade eden hukuki ve ahlaki bir kavramdır. Bir şeyi yapmaya yetkili olmak ya da bir şeyi talep edebilmek hak sahibi olmaktır.² Hakka sahip olmak, belirli bir durumda karşımızdakinin özgürlüğüne dokunabilmeye ahlaken yetkili olduğumuz anlamına gelir.³

Hak kavramı açıklanırken ödev kavramına da değinmek gerekir çünkü bir ödevin olmadığı yerde hak da yoktur, yani haklar ve ödevler simetrik kavramlardır.⁴ Hakkın varlığı sahibine bir şeyi yapabilme yetkisi tanırken diğer taraftan bir başkasına da bu yetkinin kullanılmasına engel olmama ödevi getirmektedir. Bu yetkinin kaynağı bir sözleşme, bir hukuk kuralı veya bir davranışın ya da talebin ahlaki meşruluğu olabilir.⁵ Talebin ahlaki olarak meşru olması, bir tutum veya davranışın doğru olduğu ve başkaları tarafından bu talebe saygı gösterilmesi zaruretinin doğması anlamına gelmektedir. Hakların kaynağı arasında saydığımız bu ahlakilik düşüncesi insan haklarının da temelini oluşturur.⁶ İnsan hakları en üstün ahlaki haklar olarak hakların özel bir kategorisidir.⁷ İnsan hakları doktrinine göre bu haklar genel refahın

² Mustafa Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku* (Ankara: Orion, 2007), 7; Oktay Uygun, *Devlet Teorisi* (İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2019), 482; İbrahim Ö. Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri* (İstanbul: Legal Yayıncılık, 2023), 236; Hasan Tahsin Fendoğlu, *İnsan Hakları Hukuku* (Ankara: Yetkin Yayınları, 2020), 18; Yavuz Atar, *Türk Anayasa Hukuku* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2023), 127.

³ Erdoğan, *İnsan Hakları*, 8.

⁴ Kemal Gözler, *İnsan Hakları Hukuku*, (Bursa: Ekin, 2022), 75.

⁵ Uygun, *Devlet Teorisi*, 482.

⁶ Oktay Uygun vd., *İnsan Hakları* (İstanbul: Yapı Kredi yayınları, 2000), 14.

⁷ Jack Donnelly, *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, çev. Mustafa Erdoğan-Levent Korkut (Ankara: Yetkin, 1995), 22; Erdoğan, *İnsan Hakları*, 19.

sağlanması gibi ilkelerden üstündür dolayısıyla topluma ve devlete karşı önceliği mevcuttur.⁸ Kişinin yalnızca insan olmak sebebiyle sahip olduğu haklar anlamına gelir.⁹ İnsan hakları terimi, var olan bir durumdan ziyade gerçekleşmesi gereken bir ideali belirtmektedir.¹⁰ Kaynağı doğal hukuk anlayışı olan insan hakları kavramı pozitif hukuku da içine alan ve onu aşan en üstün ahlaki değerlerdir. Yani hukuki güvence altında olmasalar dahi bu durum onları insan hakkı olmaktan çıkarmaz.¹¹ Ahlaki hakların, her zaman pozitif hukukça tanınıp yaptırıma bağlanmış olması gerekmez, dolayısıyla bu hakların hukuk düzeninde tanınmış olmaması onların değerini azaltmaz.¹² Elbette ki insan haklarına hukuki olarak uygulanabilme imkânı sağlaması açısından anayasalarda yahut uluslararası hukuk belgelerinde tanınmaları oldukça önemlidir ama bu durum bir ahlaki hak olarak insan hakkının varlığının onun hukuken tanınmış olmasına bağlı olduğu manasına gelmez.¹³ İnsan haklarının varlığı mevzuattan bağımsız olarak vardır. İnsan haklarına ilişkin anayasalar, uluslararası sözleşmeler veya kanunların işlevi insan haklarını yaratmak değil bu hakları tanımak ve ilan etmektir.¹⁴

Aralarındaki farklılıklara bakılmaksızın tüm insanlar ahlaki değer bakımından eşittir. Bu sebeptendir ki insan haklarının öznesi bütün insanlardır ve tüm insanlara borçlu olunan üstün bir iddiadır.¹⁵ Donnelly, insan haklarının evrensellik özelliğini, *ahlaki evrensellik* ve *uluslararası normatif evrensellik* olmak üzere kategorize ederek inceler. İnsan haklarının ahlaki evrenselliği boyutu, onların siyasi faaliyetlerin düzenleyicisi olarak diğer hukuki ve siyasi taleplerden evvel gelmesini ifade eder. Uluslararası normatif evrenselliği ise devletlerin milletlerarası insan hakları kurallarını kabul ettiklerini ve bu normlara bağlılıklarını düzenli bir şekilde ilan etmesinden gelir, bununla birlikte devletlerin elindeki en güçlü silahlardan biri insan haklarının ihlali

⁸ Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriously*, (Cambridge: Harvard University Press, 1978), 92; Uygun, *Devlet Teorisi*, 483.

⁹ Süheyl Batum vd., *Anayasa Hukuku Temel Kavramlar ve Genel Esaslar* (İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2021), 632; Donnelly, *Evrensel İnsan Hakları* 1.

¹⁰ Halil Kalabalık, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2023), 23; Batum vd., *Anayasa Hukuku*, 633; Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, 127.

¹¹ Mehmet Akad vd., *Genel Kamu Hukuku*, (İstanbul: Der Kitabevi, 2023), 270; Gözler, *İnsan Hakları Hukuku*, 97.

¹² Akıllıoğlu, *İnsan Hakları*, 3.

¹³ Batum vd., *Anayasa Hukuku*, 633; Erdoğan, *İnsan Hakları*, 19.

¹⁴ Erdoğan, *İnsan Hakları*, 20.

¹⁵ Erdoğan, *İnsan Hakları*, 23.

suçlamasıdır.¹⁶ Siyasal meşruluk açısından değerlendirildiğinde hükûmetler ve onların faaliyetleri insan haklarını gözettileri ölçüde meşrudur.¹⁷

Literatürde insan hakları yerine *temel haklar ve özgürlükler, kamu hürriyetleri, vatandaş hakları* gibi terimlerde kullanılmaktadır. Fakat bu terimler bazen birbirleri yerine kullanılsa da anlam bakımından birtakım farklılıklar içerirler. *Kamu hürriyetleri* dendiği zaman, “*insan haklarının devlet tarafından tanınmış ve pozitif hukuka girmiş olan*”¹⁸ kısmı anlaşılmaktadır. Yani bir insan hakkı yürürlükteki mevzuatta yer alıyorsa bu hak kamu hürriyetidir. İnsan hakları tüm bireyler için tanınması lazım olan ideal bir haklar listesini deyimlerken, kamu hürriyetleri bu listenin gerçekleşmiş kısmını ifade eder.¹⁹ Bu durumda kamu hürriyetlerinin insan haklarının bir alt kümesini oluşturduğunu ve insan haklarının daha kapsayıcı nitelikte bir kavram olduğu söylenebilir. Gözler’e göre kamu hürriyetleri, tanındığı belge bakımından klasik ve modern olarak iki farklı şekilde tanımlanabilir.²⁰ Klasik anlayışa göre kanunlarla tanınan hürriyetler kamu hürriyetleri kapsamındadır. Fakat modern anlayışa göre klasik anlayıştan farklı olarak anayasayla veya kanunla tanınan hürriyetler kamu hürriyetlerine dahildir.

Temel haklar ve özgürlükler terimi literatürde kullanılan bir diğer kavramdır. Bu deyimde yer alan *temel* kavramından anlaşılması gereken anayasal olarak bir tanıma ve korumadan faydalanmadır. Bu sebeple eğer bir hak ve özgürlük anayasada kendine koruma alanı buluyorsa ona temel hak ve özgürlük denebilir.²¹ Temel haklar ve özgürlükleri ifade etmek için uluslararası sözleşmeler ve demokratik anayasalarla tanınmış haklar ve özgürlükler tanımı da kullanılmaktadır.²² Vatandaşlık hakları dendiğinde ise yalnızca vatandaşların yararlanabileceği haklardan söz edilmiş olur.²³ Vatandaşlık hakları da hukuk düzenince tanınmış haklar olsa da hakkın sahibi açısından temel hak ve özgürlüklerden ve kamu hürriyetlerinden ayrılır.²⁴ İnsan hakları, daha önce belirttiğimiz gibi insanın insan olmasından kaynaklanan ve

¹⁶ Donnelly, *Evrensel İnsan Hakları*, 11.

¹⁷ Donnelly, *Evrensel İnsan Hakları*, 25.

¹⁸ Münci Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1976), 14; Batum vd., *Anayasa Hukuku*, 633; Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, 127.

¹⁹ Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 14; Fendoğlu, *İnsan Hakları Hukuku*, 21.

²⁰ Gözler, *İnsan Hakları Hukuku*, 99.

²¹ Gözler, *İnsan Hakları Hukuku*, 96.

²² Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, 127.

²³ Fendoğlu, *İnsan Hakları Hukuku*, 21; Uygun, *Devlet Teorisi*, 484.

²⁴ Gözler, *İnsan Hakları Hukuku*, 104.

doğuştan var olan hakları olduğundan hukuki bir belgede tanınma zorunluluğu yoktur. İnsan hakları kavramı hukuki güvenceye alınsın yahut alınmasın, kamu hürriyetleri, vatandaş hakları, temel hak ve hürriyetler kavramını da içine alan daha geniş bir kümeyi ifade eder.

İnsan hakları hakkında tanımlar birbirinden farklı olsa bile çağdaş demokratik devletlerde baskın olan düşünce, insan haklarının kişisel veya toplumsal bir menfaat karşısında üstün değer olduğudur. Dikkat edilmesi gereken nokta insan haklarının bu çıkarlardaki üstünlüğünün onun hangi niteliğinden geldiğidir.

1.2.İnsanın Doğası ve İnsan Onuru

İnsan, kendi doğasına işlemiş olan *onur* sebebiyle içinde bulunduğu tüm durumlarda saygıyı hak eder.²⁵ İnsan haklarının sınıflandırılması ve sınırlandırılması gibi hususlarda bu vakte kadar yoğun tartışmalar olsa da insan haklarının korumayı amaçladığı değer *insan onuru* olduğu konusunda ortak bir sonuca varıldığı söylenebilir.²⁶ İnsan onuru kavramının lügatte birinci anlamı, “*İnsanın kendine karşı duyduğu saygı, şeref, öz saygı, haysiyet, izzetinefis*” ikinci anlamı ise “*başkalarının gösterdiği saygının dayandığı kişisel değer, şeref, itibar*” olarak yer almaktadır.²⁷ Bu iki anlama bakıldığında insan onurunun bireyin hem kendisine hem de toplumun ona gösterdiği değere işaret ettiği görülmektedir.

İnsanların görmesi gereken muamele onun olanaklarını gerçekleştirebileceği şekilde olmalıdır. İnsanın olanakları dendiğinde insanın sahip olduğu akıl ve vicdan özelliği gündeme gelmektedir. İnsanın akıl ve vicdan sahibi bir varlık olması onun diğer canlılar içerisinde değer bakımından farklı bir konumda tutulmasının nedenidir.²⁸ Bu değer kapsamında bireylerin sahip olduğu kendi hayatını ahlaki şekilde belirleme ve kendini gerçekleştirme yetisi insan onurunun temelini oluşturmaktadır. İnsanın insan olması, insan onuru kavramıyla açıklanır.²⁹ İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nin ilk maddesinde, “*Bütün insanlar özgür, onur ve*

²⁵ Uygun, *Devlet Teorisi*, 477.

²⁶ Nihat Bulut, “Eski Yunan’dan Aydınlanma Çağına İnsan Onuru Kavramının Gelişimine Genel Bir Bakış”, *EÜHFD* 12/3–4 (Aralık 2008), 1; Batum vd., *Anayasa Hukuku*, 633; Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 239; Fendoğlu, *İnsan Hakları Hukuku* 16.

²⁷ Türk Dil Kurumu Sözlükleri, “Onur” (Erişim 20 Mart 2023).

²⁸ Kuçuradi, *İnsan Hakları*, 71.

²⁹ Bulut, “İnsan Onuru Kavramının Gelişimi”, 2.

haklar bakımından eşit doğar. Akıl ve vicdanla donatılmışlardır...” denilerek insanların onur ve haklar açısından eşit olma durumu onun akıl ve vicdan sahibi bir canlı olmasıyla temellendirilmiştir.³⁰ Kant’ın görüşüne göre insanın özgür iradesi diğer bir deyişle ahlaki seçimler yapabilme yetisi insan onurunun temelini oluşturur.³¹ İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nin ilk maddesi de belirtildiği üzere Kant’ın görüşüyle paralellik göstermektedir. İnsan haklarının ortaya çıkmasına sebep olan insan doğasından anlaşılan şey insan ihtiyaçları olmamalıdır. İnsan doğası denildiğinde insanın ötesine geçemeyeceği sınırlarını belirten bir kavram olarak düşünülse de insan hakları bakımından insan doğası terimi insanın ahlaki doğası olarak anlaşılmalıdır.³² İnsan haklarının temeli insanın ahlaki doğasıdır, insan haklarına insanın hayatta kalmasından ziyade onurlu bir hayat sürmek için ihtiyaç duyulmaktadır. Bir kimsenin insan haklarını ihlal etmek, onun ihtiyaçlarını tatmin etmesini engellemekten ziyade insanlığını inkâr etmek demektir. İnsanın ahlaki doğasını temel alan insan hakları, insanın olanaklarını gerçekleştirebilmesi için ihtiyaç duyulan sosyal değişimleri gerekli kılar. Bu yüzden insan haklarına sahip olmak ile insan olmak, insan hakları doktrininde kabaca eş değer tutulur.³³

İnsan haklarının her biri ayrı ayrı insanın değerini muhafaza eden muameleyi bir kimsenin diğerine göstermesi gerekliliğini belirtir. Bu sebeple insan hakları evrensel kurallar içerir, gruptan gruba farklılık göstermez ve değişen kültürel normlardan ayırdır. Kuçuradi, daha çok kültürel değer yargılarını içeren şeref/namus kavramıyla insan onuru kavramını birbirinden ayırt eder.³⁴ İnsan onuru dendiğinde insanın yapısıyla alakalı antropolojik bir bilgi kastedilirken şeref kavramıyla bir kişinin etik değeri ile donatılmış bir bilgi anlaşılır. Örneğin bir tutuklu kendisinin çırılçıplak bir şekilde duvar önünde durmasının onun şerefine dokunduğunu fakat elektrik verilerek işkence edilmesinin şerefine dokunmadığını söylemiştir. Oysa her iki davranışta insan onuruna dokunmasına rağmen tutuklu kişi çırılçıplak durmanın şerefini zedelediğini hissetmiştir. Onur ve şeref kavramları arasındaki bu ayrım gösteriyor ki insan onuru kültürden kültüre farklılık göstermemektedir, birbirinden değişik toplumlarda farklılık gösteren şereftir. Şayet insan onuru kültürden kültüre

³⁰ Kuçuradi, *İnsan Hakları*, 71.

³¹ Oktay Uygun, *Kamu Hukuku İncelemeleri*, (İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2011), 47.

³² Donnelly, *Evrensel İnsan Hakları*, 28.

³³ Donnelly, *Evrensel İnsan Hakları*, 27.

³⁴ Kuçuradi, *İnsan Hakları*, 74-75.

ayrım gösterseydi tüm insanların onur bakımından eşit olduğu ve eşit muamele görmesi gerektiğini söyleyemezdi.³⁵

İnsanın insan olmasının manasını ve ehemmiyetini anlatan, insanın varlık sebebinin özünü oluşturan insan onurudur. İnsanın değerinin korunması, onun devletler tarafından tanınması, hukuksal düzenin temeline konması demektir.³⁶ Anayasamızın *Başlangıç* bölümünde de insan onuru kavramına yer verilerek her Türk vatandaşının onurlu bir hayat sürdürme hak ve yetkisine sahip olduğu belirtilmiştir. Bu sebeple devlet iktidarları meydana geldiği her durumda insan onurunu muhafaza etme ve saygı gösterme yükümlülüğü altındadır.

1.3. İnsan Haklarının Tarihsel ve Düşünsel Gelişimi

“İnsan hakları ve temel hürriyetler yoktan fışkırmamıştır.”³⁷ İnsan hakları modern devlet teorisinde Aydınlanma Çağı ile beraber baskıcı siyasi iktidara karşı bir tepki olarak ortaya çıkmış olsa da felsefi yönden geçmişi Eski Çağ’a kadar dayanmaktadır. Eski Çağ’da özgürlük düşüncesine ilk defa Kritonlu Zenon’un kurucusu olduğu Stoa Okulu’nda rastlanır.³⁸ Stoacı anlayışa göre devletin üstünde akıl, kanun ve adalet vardır ve bu sebeple devletin yüceltilmesi bırakılmalıdır. Eski Çağ’da insan hakları uygulamada pek gerçekleşmemiş olsa da düşünce tarihinde ilk kez *Stoacılık* insana devlet varlığı dışında kıymet tanımış ve manevi bir varlığının olduğunu benimsemiştir.³⁹

İnsanın sadece insan olmasından kaynaklanan birtakım haklara sahip olduğu fikri ancak 1600’lerde ortaya çıkabilmiştir.⁴⁰ Modern dönemin başlarında, insan hakları düşüncesini *doğal haklar* kavramıyla ilk dile getiren kişi, 17. yüzyıl filozofu John Locke’tur. Ona göre doğa kanununun gereği olarak herkes varlığını sürdürebilmesi için hayat, hürriyet ve mülkiyet hakkına sahiptir. 18. yüzyıla gelindiğinde ise Thomas Paine, *Rights of Man* adlı eserinde devletin var olma

³⁵ Kuçuradi, *İnsan Hakları*, 74-75.

³⁶ Oğuz Şimşek, *Anayasa Hukukunda İnsan Onuru Kavramı ve Korunması*, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 7-8.

³⁷ Henri Oberdorff, *Droits de l’homme et libertés fondamentales*, (Paris: LGDJ, 2015), 55 akt. Kemal Gözler, *İnsan Hakları*, 124.

³⁸ Gözler, *İnsan Hakları*, 126.

³⁹ Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 18.

⁴⁰ Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 28.

amacının tüm insanların doğuştan sahip olduğu haklarını korumak olduğunu belirtmiştir.⁴¹

1688 Büyük Devrimi sonrasında *Bill of Rights*'ın (Haklar Bildirisi) İngiliz Parlamentosu tarafından kabul edilmesi, modern dönemde uygulama anlamındaki insan haklarının ilerlemesinin ilk önemli adımıdır. İngiltere'de insan hakları alanındaki gelişmelerin başlangıç noktası 1215'te Kral John ile toprak soyluları arasında imzalanan *Magna Carta* 'ya kadar gitmektedir.⁴² Bu iki İngiliz belgesi daha sonraki dönemlerde ABD Anayasası'na eklenen ve ABD Haklar Yasası olarak adlandırılan belgeye temel oluşturmuştur. Ayrıca bu iki belgenin İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (İHEB) üzerinde de etkisinin olduğu söylenebilir.⁴³

On üç Amerikan kolonisi tarafından İngiliz egemenliğine karşı 1776'da ilan edilen *Bağımsızlık Bildirisi* insanların onları yaratan tarafından verilmiş olan birtakım haklarının olduğunu ve bu hakların başında yaşam, özgürlük ve mutluluğu arama hakkının geldiğini içeriyordu.⁴⁴ Amerikan Bağımsızlık Bildirisi'nin ardından Amerikan Anayasası 1787 yılında hazırlanmış ve Konfederasyon'a o dönemde üye olan on üç üye devlet tarafından onaylanarak 1790 yılında yürürlüğe girmiştir. Ardından 1791 yılında anayasaya yapılan bir ekle birlikte temel haklar listesi anayasallaştırılmıştır.⁴⁵

Aydınlanmacı felsefe ve doğal hukuk anlayışını yansıtan *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi*, Fransız Devrimi'nin Ulusal Meclisi tarafından 1789 yılında ilan edilmiştir. İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin içeriğinde güvenlik ve baskıya karşı direnme haklarına da yer verilmiştir. Bununla birlikte özgürlük kavramının tanımı da yapılmıştır. Bu belgeye göre özgürlük, “başkalarının haklarını ihlal etmemek kaydıyla istediğini yapmakta serbest olmak”⁴⁶ anlamına gelmektedir. İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin, insanı en üstün değer kabul eden bir bildiri olması, doğal hukuk doktrininden esinlendiği kadar ferdiyetçi doktrinde de esinlendiğini göstermektedir.⁴⁷

⁴¹ Erdoğan, *İnsan Hakları*, 94.

⁴² Batur vd., *Anayasa Hukuku*, 634; Erdoğan, *İnsan Hakları*, 94.

⁴³ Rona Aybay, *İnsan Hakları Hukuku*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015), 31.

⁴⁴ Aybay, *İnsan Hakları Hukuku*, 31.

⁴⁵ Aybay, *İnsan Hakları Hukuku*, 32; Erdoğan, *İnsan Hakları*, 95.

⁴⁶ Erdoğan, *İnsan Hakları*, 95.

⁴⁷ Gözler, *İnsan Hakları Hukuku*, 136.

Bu bildiri, insan hakları düşüncesinin tarihsel süreci bakımından önemli bir dönüm noktasını oluşturur ve sonraki gelişmeler üzerinde ciddi bir etkisi vardır.

Doğal haklar anlayışı, Aydınlanma Çağı'nda büyük bir yankıya ve etkiye sebep olmakla birlikte 1810'lardan itibaren bu etki giderek azalmaya başlamış ve bu azalma 1930'lara kadar sürmüştür. Bu anlayışın etkisinin azalmasının altında yatan sebepler ulusların hakları düşüncesinin öne çıkmasıyla ve Marksist, faydacı, pozitivist düşüncenin güç kazanmasıyla beraber olmuştur.⁴⁸

İnsan haklarının anayasalarla ve kanunlarla sistematik bir şekilde düzenlenmeye başlaması aslen yirminci yüzyılda olmuştur. Sosyal haklar yönünden verilebilecek ilk örnek klasik hakların da hemen hemen listesini barındıran 1917 Meksika Anayasası'dır. Bununla birlikte ekonomik ve sosyal hakları anayasa yapımı hususuna yaygınlık kazandıran asıl gelişme 1919 Weimar Anayasası olmuştur. Weimar Anayasası devletin sosyal fonksiyonunu, koruyucu devlet anlayışıyla büyük ölçüde yansıtan bir anayasadır.⁴⁹ Birinci Dünya Savaşı sonrasında kabul edilen pek çok anayasa da Weimar Anayasası örneğini izlemiştir.⁵⁰

İkinci Dünya Savaşı sonrasında da totaliter rejimlere karşı bir ideoloji savaşının sonucu olarak sosyal ve ekonomik hakların anayasalara girişi yolundaki gelişme ivme kazanarak genişlemiş ve yaygınlaşmıştır. Savaş bittikten sonra kabul edilen anayasalarda büyük çoğunlukla sosyal ve ekonomik haklar büyük yer işgal etmiştir. Gerçek bir özgürlük düzeninin kurulabilmesi, herkesin eşit şartlarda yaşamını idame ettirebilmesi düşüncesi artık tümüyle benimsenmiştir. Bunun neticesinde, insan hakları düşüncesinin genişlediği ve klasik haklar listesinin zenginleştiği söylenebilir.⁵¹

İnsan haklarının uluslararası bir mesele olarak gündeme alınması yönündeki çalışmalar da kademe kademe ilerleme kat etmiş ve nihayetinde 26 Haziran 1945'te imzalanan Birleşmiş Milletler (BM) Antlaşması ile ilk hedefine ulaşmıştır. BM Antlaşması, insan haklarının gerçekleştirilmesini ve uluslararası barış ve huzurun şartlarını sayarak ilan etmiş ve bununla birlikte ilk defa resmen uluslararası hukuk alanında insan haklarına evrensel bir değer tanımıştır.⁵² BM Antlaşması, insan

⁴⁸ Erdoğan, *İnsan Hakları*, 96.

⁴⁹ Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 55.

⁵⁰ Erdoğan, *İnsan Hakları*, 96.

⁵¹ Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 58-60.

⁵² Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 61.

haklarını kavram olarak anmış fakat bu hakların hangileri olduğunu açıklamamıştır. Bunu gerçekleştiren belge ise İHEB olmuştur.⁵³

İHEB, yaklaşık iki yıl süren bir taslak hazırlama sürecinin ardından 10 Aralık 1948'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından kabul edilmiştir. Bildirge kendisini *tüm halklar ve tüm uluslar için ortak bir başarı standardı* olarak tanımlamıştır.⁵⁴ Teknik hukuk bakımından bağlayıcı özellik taşımasa da insan haklarının tanınması ve korunması yönünden kendinden sonraki insan hakları çalışmalarına temel oluşturmuştur. Nitekim işkence yasağı gibi birtakım hükümleri de milletlerarası hukukta *jus cogens* özelliği kazanmıştır.⁵⁵ İHEB'in kabulünden sonraki dönemde düzenlenen anayasalarda ve kanunlarda, İHEB'den esinlenildiği görülmektedir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi gibi milletlerarası insan hakları metinlerinde İHEB'e atıflar yapılmıştır. Bu da göstermektedir ki İHEB, milletlerarası düzeyde azımsanmayacak bir etkiye sahiptir.⁵⁶ İHEB'in muhtevasına bakıldığında modern anayasalarda yer edinmiş insan haklarına genişçe yer verdiği ve bununla birlikte kişisel ve siyasal haklarla sosyal ve ekonomik hakların bir sentezini oluşturduğu söylenebilir.⁵⁷ Beyanname, ilk olarak kişisel ve siyasal hakları açıklamakta ardından sosyal ve ekonomik hakları sıralamaktadır. Son kısmında ise hakların kullanılması ve düzenlenmesine dair hükümler içermektedir.

Birleşmiş Milletler'de uluslararası alanda insan haklarını güvence altına almak için çalışmaların devam ettiği sıralarda Avrupa Konseyi üyesi devletler aralarında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini 4 Kasım 1950'de Roma'da imzalamıştır. On devlet tarafından onaylanan Sözleşme ile devletler, Sözleşme'de yer alan hak ve özgürlükleri sağlamak ve korumak konusunda hukuki zorunluluk altında olduklarını kabul etmişlerdir.⁵⁸

⁵³ Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 62.

⁵⁴ William A. Schabas, *The Universal Declaration of Human Rights The Travaux Préparatoires* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 71.

⁵⁵ Aybay, *İnsan Hakları Hukuku*, 46.

⁵⁶ Aybay, *İnsan Hakları Hukuku*, 48.

⁵⁷ Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 62.

⁵⁸ Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 66.

İnsan haklarının Türkiye tarihi açısından gelişimine baktığımızda 19. yy'ın ortalarına gelinceye kadar Osmanlı Devleti'nde padişahın mutlak iktidarını sınırlayan ve bireylere sadece insan olmasından kaynaklı olarak birtakım haklar tanıyan bir özgürlük anlayışı görülmemiştir. 1808 senesinde padişah ile ayanlar arasında yapılan ve yedi maddeden oluşan Sened-i İttifak belgesi, bazı yönleriyle Magna Carta ile mukayese edilebilir.⁵⁹

Hükümdarın mutlak hâkimiyetinin bir derece sınırlandırılması konusundaki ilk girişim özelliğini taşıyan Sened-i İttifak'tan sonra, Mustafa Reşit Paşa tarafından Gülhane Kasrı'nda okunan Tanzimat Fermanı, 1789 Fransız İhtilali ve Avrupa'ya yayılmış olan yenilik hareketlerinin Osmanlı'daki ilk tepkisini temsil eder. Tanzimat Fermanı ile hükümdar, fermanda belirtilen esaslara uymayı ve gücünü kullanma şeklini bir statüye bağlamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayanlara birtakım özgürlükler tanınsa da bunların teminatına dair hükümler müeyyidesi olmayan vaatlerden ileri gitmemiştir.⁶⁰ Tanzimat Fermanı her ne kadar eksik olsa dahi derli toplu bir hak ve özgürlükler listesi içermektedir.⁶¹ Kapani'ye göre hakları teminat altına alan esaslar bakımından metinde bir tasnif ve silsile yoksunluğu mevcuttur, bununla birlikte Amerika'daki ve Avrupa'daki emsallerine göre çok cılız bir metindir.⁶² Fakat doktrindeki bazı yazarlar bu görüşte değildir. Tanzimat Fermanı bir temel haklar beyannamesi olarak görülebilir.⁶³

Ferman ile tanınan hak ve hürriyetler arasında ilk olarak, kanuna aykırı nedenlerle suçlanmama ve cezalandırılmama, adil ve aleni usullerle yargılanma, şeref, haysiyet ve ırzın korunması gibi esasları içeren *kişi dokunulmazlığı ve güvenliği* hakkı gelmektedir.⁶⁴ Bireylerin maddi ve ekonomik varlığının korunması ile alakalı olarak *mal güvenliği* kabul edilmiştir.⁶⁵ Bunlarla birlikte fermanda, *şeref ve haysiyetin korunması, mülkiyet hakkı, müsadere yasağı, eşitlik ilkesi, asker almada adalet ve*

⁵⁹ Faruk Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 33.

⁶⁰ Yavuz Abadan, "Osmanlı İmparatorluğunda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14/1 (Nisan 1957), 7.

⁶¹ Bülent Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004) 89.

⁶² Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 87.

⁶³ Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, (Bursa: Ekin Yayınları, 2021), 35; Coşkun Üçok vd., *Türk Hukuk Tarihi*, (Ankara: Turhan Kitabevi, 2023), 308.

⁶⁴ Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, 89.

⁶⁵ Abadan, "Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri", 13; Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, 90; Üçok vd., *Türk Hukuk Tarihi* 306; Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 88.

ceza yargılamasına ilişkin güvencelerden bahsedilmiştir.⁶⁶ Tanzimat Fermanı'nın, 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ile kişi dokunulmazlığı ve güvenliği hükümleri bakımından benzerlik içinde olduğu söylenebilir.⁶⁷

Tanzimat'ın ikinci safhası sayılabilecek 1856 Islahat Fermanı, müslüman ve gayrimüslim tebaa arasındaki eşitliği sağlamaya yönelik ve Tanzimat Fermanı'na nazaran daha açık ve kesin hükümler getiren bir fermanıdır. Kanun önünde eşitlik, kamu hizmetlerinde ve askerlik hizmetinde eşitlik, vergi alanında eşitlik ve mahkeme huzurunda eşitlik hususlarında hükümler içermektedir.⁶⁸ Islahat Fermanı, Senedi İttifak ile başlayıp Tanzimat Fermanı ile devam eden Osmanlı anayasacılık hareketleri için mühim gelişmelerden biridir.

II. Abdülhamit tahta geçtikten sonra, on altı mülki memur sınıfından, on tanesi ilmiye sınıfından, ikisi de asker kökenli olarak aralarında üç tanesinin gayrimüslim olduğu yirmi sekiz kişilik bir anayasa komisyonu kurmuştu. Bu komisyon Mithat Paşa'nın Belçika Anayasası'ndan ilham alarak hazırladığı anayasa tasarısı üzerinde çalışmıştı. Bu çalışmaların ardından 1876 tarihli Türk toplumunun ilk yazılı anayasası olan Kanuni Esasi 119 madde olarak kabul edilmiştir.⁶⁹

Kanuni Esasi'de 8. ve 26. maddeler arasında *Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuku Umumîyesi* başlığı altında sıralanan hak ve hürriyetler şunlardır: kişi güvenliği, ibadet hürriyeti, basın hürriyeti, konut dokunulmazlığı, tabii hâkim ilkesi, eğitim hürriyeti, kanun önünde eşitlik, devlet hizmetine alınmada eşitlik, mülkiyet hakkı, kanunsuz vergi konulması yasağı, angarya ve işkencenin yasaklanması.⁷⁰ Seçme ve seçilme hakkı doğrudan tanınmamıştır fakat 65 ile 69. maddelerde dolaylı olarak tanındığını söylenebilir.⁷¹ Kanuni Esasi, üstün, katı ve şekli bakımdan anayasa niteliğine haizdir.⁷² 1909 değişiklikleriyle birlikte Kanuni Esasi temel hak ve özgürlükler bakımından daha nitelikli bir seviyeye gelmiştir. Bu değişiklik ile birlikte anayasaya; kanun dışı tutuklama yasağı, sansür yasağı, padişahın sürgün yetkisinin

⁶⁶ Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 13-14.

⁶⁷ Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, 90.

⁶⁸ Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 93.

⁶⁹ Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi*, 43.

⁷⁰ Kanuni Esasi, Memaliki Devleti Osmaniye (1876), md. 8-26.

⁷¹ Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, 146.

⁷² Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 35.

kaldırılması, haberleşme hürriyeti, toplanma hakkı, dernek kurma hakkı eklenmiştir.⁷³ Bahsedilen gelişmeler ışığında ülkemizde 1808'den beri siyasi iktidarın sınırlanması ile temel hak ve özgürlüklerin tanınması düşüncesinin bulunduğu söylenebilir.

Cumhuriyet sonrasındaki döneme gelindiğinde ise, 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan TBMM'nin, 1921 yılında kabul ettiği Teşkilat-ı Esasiye Kanunu tamamen bir anayasa niteliğinde değildir ve olağanüstü dönemin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik hazırlanmıştır. Bu sebeple 1921 Anayasası'nda temel hak ve özgürlüklerle ilgili bir bölüm veya hükümler yer almamaktadır.⁷⁴ 1924 Teşkilatı Esasiye Kanunu, *Türklerin Hukuk-ı Ammesi* başlığındaki beşinci bölümünde temel hak ve özgürlüklerden bahsetmiştir. Bu anayasanın temel hak ve özgürlükler maddeleri doğal haklar doktrininden esinlenilerek hazırlanmıştır.⁷⁵ Bununla birlikte özgürlük tanımı 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi'nden alınmıştır ve yine aynı şekilde 1789 modeli klasik hak ve özgürlükler listesi sıralanmıştır.⁷⁶ 1924 Teşkilatı Esasiye Kanunu sosyal devlet anlayışından uzak bir şekilde klasik, özgürlükçü ve ferdiyetçi düşünce anlayışıyla hazırlanmıştır.⁷⁷ 1961 Anayasası'na gelindiğinde sosyal haklar ilk defa sistematik olarak bu anayasada düzenlenmiştir ve bu özelliği bakımından 1961 Anayasası önemli bir yenilik getirmiştir. 1924 Teşkilatı Esasiye Kanunu'na göre 1961 Anayasası temel hak ve özgürlüklere daha geniş bir şekilde yer vermiştir. İkinci kısmın birinci bölümünde genel hükümlere yer verilmiştir. *Kişinin Hakları ve Ödevleri* başlıklı ikinci bölüme gelindiğinde kişi dokunulmazlığından başlayarak temel hak ve özgürlükler sıralanmaya başlamıştır. Üçüncü bölümde sosyal ve iktisadi haklar ve ödevler; dördüncü bölümde ise siyasi haklar ve ödevler listelenmiştir.⁷⁸ Bununla birlikte temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması rejimini de fazlasıyla güvenceli bir sisteme bağlamıştır.

1982 Anayasası'nın insan hakları bakımından nasıl bir niteliğe sahip olduğu konusunda öğretide fikir ayrılıkları görülmektedir. Anayasa hukukumuzda yaygın olarak, 1982 Anayasası'nın özgürlük-otorite dengesi bakımından otoritenin daha ağır

⁷³ Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 38; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi*, 52; Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, 196.

⁷⁴ Erdoğan, *İnsan Hakları*, 102.

⁷⁵ Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 103.

⁷⁶ Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 104.

⁷⁷ Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, 308.

⁷⁸ 1961 Anayasası, *Resmî Gazete* 10816 (31 Mayıs 1961).

bastığı ve 1961 Anayasası'nın, 1982 Anayasası'na göre daha özgürlükçü bir anayasa olduğu savunulmaktadır.⁷⁹ 1982 Anayasası dağılmış olan devlet otoritesini yeniden sağlamak gayesiyle yürütmeyi güçlendirme eğiliminde olduğu söylenebilirse de Gözler'e göre temel hak ve özgürlükler tanındığı ve bunların sınırlandırılması için güvenceli bir sistem öngörüldüğü için 1982 Anayasası'nın özgürlükçü olmadığı sonucu çıkarılamaz.⁸⁰ Bununla birlikte 1982 Anayasası'nda öngörülen hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması rejiminde Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) ile uyum sağlanması için büyük bir çaba gösterilmiştir.⁸¹

1.4. İnsan Haklarının Tasnifi

İnsan hakları, kullanım şekillerine, devlet ve birey arasındaki ilişki durumuna göre, tarihsel süreçte ortaya çıkış sıralarına ve konularına göre farklı kategorilere ayrılarak sınıflandırılır. Milletlerarası antlaşmalarla hangi hakların insan hakları olduğu belirlenmeye çalışılmış olsa da insan haklarının dinamik niteliği sebebiyle ortak belirli bir insan hakları listesi oluşturulamamıştır.⁸² Bununla beraber insan haklarının sınıflandırılmasında genel kabul görmüş tek bir sınıflandırma olmasa da bu hakların tasnif edilmesi hakların incelenmesini kolaylaştırmaktadır. Ayrıca belirtmek gerekir ki insan haklarının tasnifi onların içinde hangi hakkın öncelikli yahut daha önemli olduğu hususunda değildir. İnsan haklarının her biri, bir bütünün parçasıdır ve her birinin ayrı bir misyonu vardır.⁸³ Çünkü insan hak ve özgürlükleri birbirlerinin tamamlayıcısı ve birbirlerinin olmazsa olmazıdır. Bunun sonucu olarak da bu haklar arasından bir tanesinin çıkarılmış olması yani bütünlüğünün bozulması onları anlamsız duruma getirir.⁸⁴ İnsan haklarında sınıflandırma yapılması bu hakların bütünlüğünün bozulması anlamına gelmez. Sınıflandırmanın altında yatan sebep, insan hakları alanındaki metinlerin sayısındaki artışla birlikte doktrinde ve pratikte insan hakları olarak kabul edilen hakların birtakım değerlendirme kriterlerine göre tasnif edilmesi gereksiniminin doğmasıdır.⁸⁵ Ancak bu tasnifin hangi kıstaslara göre

⁷⁹ Bülent Tanör, *İki Anayasa*, (İstanbul: Beta Yayınları, 1991), 133; Mümtaz Soysal, *100 soruda Anayasanın Anlamı*, (İstanbul: Gerçek Yayınları, 1969), 126-135.

⁸⁰ Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 219.

⁸¹ Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, (Ankara: Yetkin Yayınları, 2021) 75-76.

⁸² Zafer Gören, *Anayasa Hukuku*, (Ankara: Seçkin Yayıncılık 2006), 351.

⁸³ Ömer Anayurt, "Hakların Bütünlüğü İlkesi Açısından İnsan Haklarına İlişkin Sınıflandırmaların Değerlendirilmesi", *TODAİE Türkiye'de İnsan Hakları*, (Aralık 1999), 57.

⁸⁴ Akad vd., *Genel Kamu Hukuku*, 304.

⁸⁵ Aybay, *İnsan Hakları Hukuku*, 62.

yapılacağı konusunda farklılıklar mevcuttur. Yapılan sınıflandırmalardan en kabul görmüş olanları Georg Jellinek tarafından yapılan negatif/pozitif/aktif statü ayrımı, Karel Vasak'ın tasnifi olan hak kuşakları ve Habermas'ın sınıflandırmasıdır.

1.4.1. Georg Jellinek Üçlemesi: Negatif/Pozitif/Aktif Statü Hakları

İnsan haklarının sınıflandırılmasında en eski ve kullanışlı sınıflandırmalardan biri Georg Jellinek'in sınıflandırmasıdır. Jellinek bireylerin devlet ve toplum karşısındaki yeri ile kişinin devletten beklentilerini temel alan bir tasnif ortaya koymuştur.⁸⁶ Jellinek, temel hak ve özgürlükleri, devlet ve birey arasındaki ilişkiye göre *negatif statü hakları*, *pozitif statü hakları* ve *aktif statü hakları* şeklinde üçe ayırdığı için bu sınıflandırmaya Jellinek'in üçlemesi adı verilir.⁸⁷ Negatif (olumsuz) statü hakları, kişilerin hak ve hürriyetlerini kullanmasında devletin müdahalesinin olmadığı bir alan çizen haklardır.⁸⁸ Bu haklar bireyler tarafından kullanılırken devletin yükümlülüğü kişilere dokunmamaktır. Örneğin, din ve vicdan özgürlüğü, kişi güvenliği gibi haklar negatif statü haklarındanır.

Jellinek üçlemesinin bir diğer kategorisini pozitif (olumlu) statü hakları oluşturmaktadır. Bireylerin pozitif statü haklarını kullanabilmesi için devletin birtakım zorunlu edimleri yerine getirmiş olması gerekir.⁸⁹ Eğitim hakkı, sağlık hakkı, konut hakkı gibi kullanılabilmesi için devletin bazı yükümlülükleri yerine getirmesini gerektiren haklar olumlu statü haklarıdır. Bazı yazarlar pozitif statü haklarıyla sosyal hakların aynı anlama geldiğini belirtse de anayasalarda yer alan sosyal hakların bazıları tam manasıyla bu hak kategorisine girmez. Örneğin; sendika kurma hakkı, sosyal haklardan biri olsa da pozitif statü hakkı niteliğinde değildir.⁹⁰ Kişilere devletten bir şeyleri isteme hakkı tanıdığı için pozitif statü hakları aynı zamanda isteme hakları olarak da adlandırılabilir.⁹¹

Jellinek'in sınıflandırmasında, negatif ve pozitif statü haklarından sonra diğer kategoriye aktif statü hakları oluşturmaktadır. Aktif statü hakları, vatandaşları kamu

⁸⁶ İlyas Doğan, *İnsan Hakları Hukuku*, (Ankara: Astana Yayınları, 2022), 63; Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 259.

⁸⁷ Gözler, *İnsan Hakları Hukuku*, 153.

⁸⁸ Batum vd., *Anayasa Hukuku*, 635; Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 259; Fendoğlu, *İnsan Hakları Hukuku*, 31; Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, 128.

⁸⁹ Doğan, *İnsan Hakları Hukuku*, 55; Batum vd., *Anayasa Hukuku*, 635; Fendoğlu, *İnsan Hakları Hukuku*, 32; Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, 128.

⁹⁰ Akad vd., *Genel Kamu Hukuku*, 312.

⁹¹ Gözler, *İnsan Hakları Hukuku* 154.

işlerine dahil eden, halkın katılımını sağlayan haklardır. Siyasi haklar ya da katılma hakları olarak da adlandırılan bu haklar seçme ve seçilme hakkı gibi vatandaşın devlet yönetimine katılmasına olanak tanıyan haklardır.⁹²

1.4.2. Jürgen Habermas'ın Sınıflandırması

Jürgen Habermas insan haklarını, bireysel özgürlük hakları, sosyal katılım hakları, hukuki ve siyasi katılım hakları olmak üzere üçlü bir sınıflandırmaya tabi tutmuştur.⁹³ Bunlardan ilki olan bireysel özgürlük hakları, geleneksel olarak devletin saygı göstermekle yükümlülük altında bulunduğu koruyucu haklardır. Bireysel özgürlük hakları Fransız İnsan ve Yurttaş Haklar Bildirisi'nde yer almaktadır. Bunlar haricinde kölelik yasağı, toplantı ve gösteri yapma hakkı, özel yaşamın gizliliğinin korunması gibi haklar bu hak grubunun içine girmektedir. Habermas'ın sınıflandırmasının ikinci ayağını hukuki ve siyasi katılım hakları oluşturur. Bu haklara örnek olarak, topluca düşünce açıklama ve seçme hakkı ile insan haklarına uygun bir milletlerarası düzen içinde yaşamını sürdürme hakkı sayılabilir. Habermas'ın insan hakları sınıflandırmasının son kısmını sosyal katılım hakları grubu oluşturur. Sosyal güvenlik hakkı, konut hakkı, eğitim hakkı, çalışma hakkı, kültürel hayata katılma hakkı, dinlenme hakkı sosyal katılım haklarına örnek olarak verilebilir.⁹⁴

1.4.3. Karel Vasak'ın Hak Kuşakları

İnsan haklarının tarihsel süreçteki gelişimini esas alan Karel Vasak, insan haklarını hak kuşakları şeklinde birinci kuşak haklar, ikinci kuşak haklar ve üçüncü kuşak haklar olarak üç grupta sınıflandırmıştır. Son dönemde ise bilim ve teknoloji alanındaki ilerlemelerin insan onuru karşısında yarattığı tehditlerden korunması ihtiyacına karşılık dördüncü kuşak haklar gündeme gelmiştir. İnsan haklarının hak kuşakları şeklinde tasnif edilmesi, insan hakları doktrininin gelişimi ve tarihsel süreçle paralellik gösteriyor olması sebebiyle hakların anlaşılmasının kolaylaştırılması bakımından önem taşımaktadır. Bununla birlikte insan haklarını hak kuşaklarına ayırarak incelemek hakların ortaya çıkışındaki sebeplerin ve insan haklarının dinamik yapısının daha iyi kavranmasını sağlayacaktır.⁹⁵

⁹² Gözler, *İnsan Hakları Hukuku*, 154; Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 259; Fendoğlu, *İnsan Hakları Hukuku*, 32; Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, 128.

⁹³ Doğan, *İnsan Hakları Hukuku*, 59.

⁹⁴ Doğan, *İnsan Hakları Hukuku*, 59.

⁹⁵ Uygun, *Devlet Teorisi*, 497.

Tarihsel süreçte ortaya ilk çıkan insan hakları birinci kuşak hakları oluşturur.⁹⁶ İlk insan hakları taleplerinin büyük bir kısmı aristokrasi ile burjuvazi arasındaki çatışmadan doğmuştur. Özgürlük ve eşitlik kavramlarının ortaya çıkışı burjuva sınıfının feodal düzene karşı mücadelesinin bir sonucudur.⁹⁷ 17. ve 18. yüzyılda meydana gelen Amerikan ve Fransız devrimlerinin bir ürünü olarak ortaya çıkan birinci kuşak haklar yine aynı dönemde doğan doğal haklar doktrininin ve klasik hürriyetlerin kuramsal temelini oluşturmuştur.⁹⁸ Fransız devriminin etkisiyle ortaya çıkan ferdiyetçi doktrin bireylerin pek çok hakka sahip olduğu düşüncesini beraberinde getirmiştir. Bu mücadelenin ilk somut ve mühim belgesi de 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'dir.⁹⁹ Bu belge esas olarak medeni ve siyasal haklara değinir. 1770'li yıllarda kabul edilen çeşitli Amerikan insan hakları belgeleri de Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi ile birlikte birinci kuşak hakları tanımıştır.¹⁰⁰ 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi hem felsefi bakımdan hem de siyasi bakımdan başlı başına ferdiyetçi özelliğe sahip bir belgedir. 18. yüzyılın sonlarına doğru hâkim olan ferdiyetçi anlayış Beyanname'de kendini fazlasıyla görünür kılmıştır.¹⁰¹ Bu haklar, günümüzde ortaya çıkan insan hakları belgelerinde ve anayasal belgelerde *kişisel haklar* ve *siyasal haklar* şeklinde adlandırılırlar. Birinci kuşak haklar, bireylerin siyasal iktidara katılmasını hedeflemenin yanında devletin müdahalesi olmadan kişinin maddi ve manevi varlığını geliştireceği bir alanın yaratılmasını sağlar.¹⁰² Bireyler tarafından birinci kuşak hakların kullanılması için devlete yüklenen ödev genellikle pasif durumda kalma yükümlülüğüdür. Diğer bir deyişle bu haklar kişilere iktidarın karışamayacağı özel bir alan oluşturmaktadır.¹⁰³

Fransız ve Amerikan devrimleriyle birlikte gelişen ferdiyetçi öğretinin sunduğu insanı soyut bir varlık olarak ele alan anlayışın teorik bir zeminde kalması bu düşüncenin insanın onurlu bir hayat sürmesi için yeterli olmadığı sonucuna götürmüştür. 19. yüzyıldan itibaren bireylere yalnızca dokunulmaz alan sunan ve iktidara negatif bir ödev yükleyen ferdiyetçi anlayış yavaş yavaş yerini kişilerin onurlu

⁹⁶ Gözler, *İnsan Hakları Hukuku*, 157.

⁹⁷ Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 243.

⁹⁸ Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*, 59; Ahmet Mumcu-Elif Küzeci, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2019), 19.

⁹⁹ Akad vd., *Genel Kamu Hukuku*, 305; Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 244.

¹⁰⁰ Gözler, *İnsan Hakları Hukuku*, 157.

¹⁰¹ Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 49-50.

¹⁰² Fendoğlu, *İnsan Hakları Hukuku*, 33; Akad vd., *Genel Kamu Hukuku*, 305.

¹⁰³ Uygun, *Devlet Teorisi*, 501; Akad, *Genel Kamu Hukuku*, 299.

bir hayat sürebilmesi için iktidara pozitif yükümlülüklerin getirildiği, yani iktidarın müdahalesinin bulunmasının gerekli olduğu bir anlayışa bırakmıştır.¹⁰⁴ Bu anlayışın bir sonucu olarak da ikinci kuşak haklar ortaya çıkmıştır. İkinci kuşak haklar, beslenme hakkı, konut hakkı, sağlık hakkı gibi kullanılabilmesi için devletin müdahalesinin zorunlu olduğu ve bünyesinde sosyal hakları barındıran hak kuşağıdır. İlk kuşak hakların ortaya çıkmasında rol oynayan burjuva sınıfyken sosyal hakları barından ikinci kuşak hakların gündeme gelmesinde işçi sınıfı rol oynar.¹⁰⁵ İkinci kuşak hakların ortaya çıktığı anlayışta zengin yahut yoksul herkesin sosyal haklarını kullanabilmesi için devletin üzerine düşen yükümlülüğü yerine getirmesi gerekir.¹⁰⁶ Bireylerin ikinci kuşak haklardan yararlanabilmesi için devletin birtakım mali kaynaklarını seferber etmesi ve kamu hizmeti sunması zorunluluğu vardır. İlk defa İHEB'in 22. ile 27. maddeleri arasında yer alarak milletlerarası alana yansıyan sosyal, ekonomik ve kültürel haklar, ikinci kuşak haklardır.¹⁰⁷ 1919 Weimer Anayasası, 1923 Polonya Anayasası gibi Birinci Dünya Savaşı sonrasında yapılan anayasalar ikinci kuşak hakların anayasalarda tanınmasının ilk örnekleridir.¹⁰⁸

Sosyal hakların bir insan hakkı olarak kabul edilmesine karşı doktrinde birtakım eleştiriler yapılmış, bazı düşünürler tarafından bu hakların insan hakkı niteliğine sahip olmadığı ileri sürülmüştür. Bu görüşün sunduğu ilk argüman insan haklarının yapısı gereği negatif nitelikte olduğu, dolayısıyla bireylere iktidarın dokunamayacağı bir alan sunduğu için devletin müdahalesini gerektiren sosyal hakları bir insan hakkı olarak kabul edilemeyeceğidir. Oysa insan haklarını tanımlarken, insan haklarının en üstün ahlaki talepler olduğu vurgulanmaktadır. Devletin bu talepleri yerine getirirken negatif bir tutumda mı yoksa pozitif bir tutumda mı bulunacağını herhangi bir önemi yoktur.¹⁰⁹ İkinci olarak pozitif nitelikteki hakların, insan haklarının evrenselliği ile bağdaşmadığı fikridir. Sosyal hakların özellikle yoksulların çoğunluğu teşkil ettiği ülkelerde uygulanabilirliği zordur. Bir diğer argüman ise kişisel hakların diğer sosyal haklara nazaran insan onurunun korunması işlevi bakımından daha vazgeçilmez bir konumda olduğudur. Hatta daha da ileri gidilerek sosyal hakların,

¹⁰⁴ Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 52.

¹⁰⁵ Batum vd., *Anayasa Hukuku*, 635.

¹⁰⁶ Uygun, *Devlet Teorisi*, 501.

¹⁰⁷ Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*, 59.

¹⁰⁸ Gözler, *İnsan Hakları Hukuku*, 157.

¹⁰⁹ Oktay Uygun, "Küreselleşme ve Değişen Egemenlik Anlayışının Sosyal Haklara Etkisi", *Anayasa Yargısı* 19/1, (Haziran 2003), 18.

kişisel hakları tahrip ettiği fikri ortaya atılmıştır. Bu fikre göre devletin, bireylerin sosyal haklarını korumak için gerçekleştireceği müdahaleler bireylerin doğal haklarının kısıtlanması sonucunu doğuracaktır.¹¹⁰ Uygun'a göre insan haklarını esasında tahrip eden şey sosyal hakların varlığı değil toplumda bireyler arasındaki eşitsizliklerin insan haklarından faydalanılmasına engel olduğunun görülememesidir. İnsan haklarını yalnız birinci kuşak haklardan ibaret görüp, devletin yoksul konumdaki insanların refahını gözetmesi ödevini yok sayarsak bu durum bizi toplumdaki zengin zümreyi ayrıcalıklı hale getirmeye çalıştığımız sonucuna götürür. Günümüz şartlarında devlete adeta bir gece bekçisi rolü biçen bu tutum yalnızca belirli refah seviyesinin üzerindeki kişilere ayrıcalık tanımaktan ibarettir.¹¹¹ Sosyal haklar ile kişisel ve siyasal hakları bir bütün şeklinde insan hakkı olarak görmek insan hakları nosyonunu tahrip etmez aksine daha güçlü hale getirir.¹¹²

İkinci kuşak haklardan sonra ortaya çıkan ve dayanışma hakları da denilen üçüncü kuşak haklar, birinci ve ikinci kuşak haklardan farklı olarak temelde sosyal grupların dayanışmasını gerektiren haklardır. Belirtmek gerekir ki hangi hakların üçüncü kuşak haklar listesine dahil olduğu ve bu hakların insan hakları olarak kabul edilip edilemeyeceği hususu tartışmalı bir konudur.¹¹³ Üçüncü kuşak haklardan ilk olarak anayasal mevzuatta değil, bazı milletlerarası belgelerde bahsedilmiştir. Buna örnek olarak üçüncü kuşak haklardan çevre hakkı ilk kez 1972 tarihli Stockholm Bildirgesi'nde tanınmıştır ve sonrasında çeşitli ülkelerin anayasalarında zaman içinde yer almaya başlamıştır.¹¹⁴

Çevreye zarar veren sınırsız ve denetimi olmayan sınai büyüme ve az gelişmiş ülkelerin karşılaştıkları sorunlar gibi milletlerarası dengesizlik ve çatışmaya yol açan sebepler dayanışma hakları da denilen üçüncü kuşak hakların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Dayanışma haklarına örnek olarak; barış hakkı, halkların kaderini tayin hakkı, insanlığın ortak mirasından yararlanma hakkı, silahsızlandırılmış bir dünyada yaşama hakkı verilebilir.¹¹⁵ Üçüncü kuşak haklar içerisinde yer alan hakların,

¹¹⁰ Akad, *Genel Kamu Hukuku*, 308.

¹¹¹ Uygun, "Küreselleşme ve Değişen Egemenlik Anlayışının Sosyal Haklara Etkisi", 18.

¹¹² Akad vd., *Genel Kamu Hukuku*, 314.

¹¹³ Uygun, *Devlet Teorisi*, 502.

¹¹⁴ United Nation (UN), *Stockholm Declaration and Action Plan for the Human Environment*, (New York: 1972).

¹¹⁵ Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*, 60.

halkların hakları şeklinde de isimlendirildiği literatürde görülmektedir. Fakat bu isimlendirme insan haklarının kişilerin hakları olması sebebiyle oldukça eleştirilmektedir.¹¹⁶ Donnelly'e göre, dayanışma terimi insan haklarının kaynağı olmak için elverişli bir kavram değildir. Çünkü bir kimsenin insan haklarına sahip olması için insan olması yeterlidir ama dayanışma kişiler veya gruplar arasındaki bir ilişkinin gerekliliğini de beraberinde getirir.¹¹⁷ Fakat üçüncü kuşak hakları yalnız halkların hakları yahut grup hakları gibi kavramların içine sığdırmak doğru değildir. Örneğin çevre hakkı yahut barış hakkı gibi üçüncü kuşak haklar sınıfına dahil olan haklar yalnızca halkların değil bireylerin hakkıdır. Bu sebeple üçüncü kuşaklar haklar yalnızca halkların hakkıdır diyerek onların bireylerin hakkı olması niteliğini göz ardı etmek doğru bir yaklaşım değildir.¹¹⁸

Üçüncü kuşak haklara dair yapılan eleştirilerden biri de bu hakların siyasal içeriğinin zayıf olduğuna dairdir.¹¹⁹ Oysa üçüncü kuşak haklar siyasal içerikten yoksun haklar değildir. Barış hakkı ve onun uzantısı olarak doğmuş silahsızlandırılmış bir dünyada yaşama hakkı, soğuk savaş döneminin şartlarından kaynaklandığı için siyasal nitelik taşır. Yahut çevre hakkının ortaya çıkmasında kapitalist sistemin doğurduğu çevre sorunlarının etkisi yadsınamaz. Kirlenen sanayi kollarına yapılan yatırımların yaygın olarak az gelişmiş ülkelere yapılması çevre hakkının siyasal nitelik taşıdığının göstergesidir. Bu haklar ile birlikte üçüncü kuşak haklar arasında yer alan gelişme hakkı ve halkların kaderini tayin hakkı da sömürgeciliğin bir sonucu olarak siyasi nitelik taşımaktadır.¹²⁰

Üçüncü kuşak hakların insan hakları içinde yer almasına karşı eleştiriler bulunsa da bu haklar, uluslararası insan hakları hukukunun bir parçasıdır. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 4 Aralık 1986 tarihli ve 41/128 sayılı kararıyla ilan edilen Gelişme Hakkı Bildirgesi¹²¹, 1981 yılında ilan edilen Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi¹²² gibi belgeler bu hakların uluslararası alanda insan hakkı olarak tanındığının bir göstergesidir.

¹¹⁶ E. Yasemin Özdek, *İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı*, (Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 1993), 40.

¹¹⁷ Donnelly, *Evrensel İnsan Hakları*, 156.

¹¹⁸ Özdek, *Çevre Hakkı*, 41.

¹¹⁹ Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*, 60.

¹²⁰ Özdek, *Çevre Hakkı*, 49.

¹²¹ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, 41/128 Sayılı Karar, (4 Aralık 1986).

¹²² African Union, *African Charter on Human and Peoples' Rights*, (June 1981).

Sayılan bu üç kuşak insan hakları daha önce de belirtildiği üzere insan onurunu korumak amacıyla çağın getirdiği tehditlere karşı ortaya çıkmıştır. Tarihsel süreçte insan onurunu tehdit eden olgular farklılaştıkça yeni insan haklarının doğması kaçınılmaz olmuştur. İnsan onuruna yönelik tehditler her geçen gün değişim gösterdikçe bu durum insan hakları listesine yeni hakların eklenmesini de beraberinde getirecektir. İçinde bulunduğumuz dijital çağ ile birlikte teknolojik gelişmelerin insan onuruna yönelttiği tehlikeler sonucunda dördüncü kuşak haklar ortaya çıkmıştır.¹²³ Dördüncü kuşak haklar, internete erişim hakkı bakımından önem arz etmesi sebebiyle çalışmanın “*Dijital Çağ ile Dördüncü Kuşak Hakların Ortaya Çıkışı*” başlığı altında daha detaylı incelenecektir.

İnsan hakları listesindeki değişim elbette ki dördüncü kuşak haklar ile sona ermemektedir. İnsan onuruna yöneltilen tehditler her geçen gün değiştikçe, farklı farklı insan hakları geçmişte olduğu gibi bu listeye eklenmeye devam edecektir. Belirtmek gerekir ki insan haklarının tabi tutulduğu bu tasnifler insan haklarının kendi aralarındaki önem derecesinden kaynaklanmamaktadır. İnsanın onurlu bir hayat sürdürebilmesi için gerekli olan hakların sayısındaki artış, öğretilerde bu hakların sınıflandırılması ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. İnsan hakları bir bütün olarak ele alınır, haklar kuşaklara ayrılrsa da aralarında herhangi bir önem farklılığı yoktur. Bir tanesinin yokluğu diğer hakların kullanımını menfi yönde etkiler. İnsan hakları arasında bir hiyerarşi yoktur ve insan haklarının bütünü bireylere asgari yaşam koşullarının sağlanmasının aracıdır.¹²⁴

1.5. İnsan Haklarının Nitelikleri

İnsan haklarını tanımlarken ve insan haklarının niteliklerinden söz ederken insanın hakları ile insan hakları kavramlarını iyi ayırt etmek gerekir. Kişilerin bir sözleşmeden, pozitif hukuktan yahut gelenekten kaynaklı birçok farklı hakları olabilir. Bu haklar da özellikleri gereği insanların sahip olduğu birer haktır fakat insan hakları bu haklardan farklı olup birtakım özel niteliklere sahiptir.¹²⁵ İnsan haklarının

¹²³ Uygun, *Devlet Teorisi*, 502; Fendoğlu, *İnsan Hakları Hukuku*, 35.

¹²⁴ Uygun, *Devlet Teorisi*, 503.

¹²⁵ Vahap Coşkun, *İnsan Hakları Liberal Açıdan Bir Tahsil*, (Ankara: Liberte Yayınları, 2006), 107-108.

özelliklerine dair yazarlarca farklı sınıflandırmalar yapılmıştır. Bu başlık altında genel anlamda kabul görmüş olan niteliklerden bahsedilecektir.

1.5.1. Evrensellik

İnsan haklarını insanların sahip olduğu diğer haklardan ayıran temel özellik evrensel niteliğe sahip olmasıdır. Bir ülkenin ekonomik olarak gelişmiş yahut gelişmemiş olup olmadığına bakılmaksızın insan haklarının tüm kişilerce uygulanabilir olması onun evrensel niteliğinin göstergesidir.¹²⁶ İnsan hakları evrenseldir, çünkü insan hakları herkes için geçerli olan kabullere dayanır ve yaşayan tüm insanlara uygulanabilir.¹²⁷ İnsan haklarının temelinde insan onuru kavramı bulunduğundan ırk, dil, din, etnik köken, yaş, cinsel yönelim ayırt etmeksizin bütün insanlara eşit şekilde uygulanır.¹²⁸ Tüm insanların zamandan ve mekandan bağımsız olarak, toplumsal aidiyeti, mensup olduğu sınıf ne olursa olsun insan haklarına sahip olması, insan haklarına kültürel rölativist sebeplerle tanımamazlık yapılamaması, insan haklarının evrensel oluşunun başlıca sonuçlarıdır.¹²⁹ Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'nda milyonlarca insanın hayatını kaybetmesi ve aynı şekilde milyonlarca insanın insan haklarından mahrum olduğu bir ortamda hayatını idame ettirmek zorunda kalması 20. yüzyılda insan haklarının evrenselliği iddiasını güçlendirmiştir. Bununla birlikte insan haklarının evrensel olduğu düşüncesinin yerleşmesine neden olan bir diğer unsur 20. yüzyılda otoriter ve totaliter yönetimlerin insan haklarını sistematik olarak ihlal etmesidir.¹³⁰

İnsan hakları, insanın sırf insan olmasından kaynaklı en üstün ahlaki talepler olduğu için siyasal uygulamaların düzenleyicisidirler. Dolayısıyla diğer ahlaki, siyasi ve hukuki taleplerden önce gelirler. Bu insan haklarının ahlaki evrenselliğidir. Devletler uluslararası insan hakları sözleşmelerinin tarafı olarak birtakım yükümlülükler altına girmişlerdir. Bu sözleşmelerle bağlı olduklarını ilan etmişlerdir. Buna da insan haklarının uluslararası normatif evrenselliği denilmektedir.¹³¹

¹²⁶ David Beetham, *Demokrasi ve İnsan Hakları*, çev. Bilal Canatan (Ankara: Liberte Yayınları, 2006), 185.

¹²⁷ Beetham, *Demokrasi ve İnsan Hakları*, 188.

¹²⁸ Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*, 31.

¹²⁹ Erdoğan, *İnsan Hakları*, 84.

¹³⁰ Coşkun, *İnsan Hakları Liberal Açıdan Bir Tahlil*, 109.

¹³¹ Donnelly, *Evrensel İnsan Hakları*, 11.

1.5.2. Doğuştanlık

İnsan hakları, varlığı pozitif hukuk tarafından tanınmasına bağlı olan veya sonradan kazanılan haklardan farklı bir şekilde, insanın sadece insan olarak var oluşu sebebiyle sahip olduğu haklardır.¹³² İnsan haklarının reddedilmesi insanın varlığının reddedilmesi anlamına gelir.¹³³ Bu hakların doğuştanlığının mantıkî bir sonucu, onların toplum öncesi özelliğe sahip olmalarıdır. İnsanlar sadece insanlık vasfıyla insan haklarına sahiptirler. Bu sebeple de toplumsal ve siyasal varoluş şeklinin meşruluk temelidirler. Dolayısıyla esas itibarıyla de topluma ve devlete karşı ileri sürülebilen haklardır.¹³⁴ İnsan haklarının doğuştan olma özelliği hemen hemen tüm ulusal ve uluslararası insan hakları metinlerinin başlangıç bölümlerinde yer almaktadır.¹³⁵

1.5.3. Mutlaklık

İnsan haklarının mutlak olması, bu hakların varlığının herhangi bir kayıt ve şarta bağlanmadan istisnasız bir şekilde her durumda saygı görmesi anlamına gelir. İnsan hakları mutlaklıktır, çünkü onların varlığı topluma karşı kişinin ödevlerini yerine getirip getirmemesine bağlı değildir. İnsan haklarının mutlaklığının diğer bir sonucu da insan haklarının kapsamının daraltılamamasıdır. Bununla birlikte insan haklarının kişiler tarafından kullanılması ancak bir başka insan hakkına tecavüz durumu teşkil etmesi halinde kısıtlanabilir.¹³⁶

1.5.4. Vazgeçilmezlik ve Devredilemezlik

İnsan hakları vazgeçilemez ahlaki haklardır.¹³⁷ İnsan haklarının vazgeçilemez niteliği onun doğal haklar anlayışından kaynaklanır.¹³⁸ İnsan haklarının vazgeçilemez ve devredilemez haklar olduğunu öne sürmek bu haklardan gönüllü olarak dahi vazgeçmenin mümkün olmadığı anlamına gelir. Bununla birlikte bu hakların vazgeçilemezlik özelliği sonucunda kendilerinden sözleşme ile de feragat edilemez.¹³⁹ İnsan hakları vazgeçilmezdir çünkü gönüllü olarak vazgeçilebilir olması halinde

¹³² Fendoğlu, *İnsan Hakları Hukuku*, 16.

¹³³ Erdoğan, *İnsan Hakları*, 84.

¹³⁴ Erdoğan, *İnsan Hakları*, 84.

¹³⁵ Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*, 34.

¹³⁶ Erdoğan, *İnsan Hakları*, 85.

¹³⁷ Demelash Shiferaw-Yonas Tesfa, *Human Rights Law*, (PDF: Justice and Legal System Research Institute, 2009), 1.

¹³⁸ Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*, 35.

¹³⁹ Erdoğan, *İnsan Hakları*, 85.

bireyler bir anlamda ahlaki topluluktan ayrılmış olur. Örneğin, sahibi köleye ne kadar iyi muamele ederse etsin kölelik bir bireyin özgürlük hakkını ihlal eder ve başkasının aracı haline geldiği için ne olursa olsun gayrimeşrudur.¹⁴⁰

1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi “devredilemeyen ve zamanaşımına uğramayan haklar” deyiimiyle başlar.¹⁴¹ 1982 Anayasası’nın 12. maddesinde “*Herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir*” denilerek bu hakların vazgeçilemez ve devredilemez niteliğine vurgu yapılmıştır. Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi’nin başlangıç kısmında “...insanlık ailesinin bütün üyelerinin doğuştan sahip oldukları insanlık onurunu ve eşit ve vazgeçilmez haklarını tanımanın, yeryüzündeki özgürlük, adalet ve barışın temeli olduğu...” ibaresi kullanılarak bu hakların vazgeçilmez niteliğinden söz edilmiştir.¹⁴² İnsan onurunun vazgeçilmezliği ve devredilmezliği konusu insan hakları ile ilgili metinlerdeki düzenlemelerin temel ilkesidir.¹⁴³

1.5.5. Devlete Karşı İleri Sürülebilme

İnsan hakları, devletin yetkisini sınırlar ve devletin pozitif yükümlülüklerini yerine getirerek herkesin insan haklarından faydalanabileceği bir ortam yaratmasını sağlar. En üstün ahlaki talepler olarak nitelendirdiğimiz insan hakları, özünde siyasi bir özellik taşır.¹⁴⁴ İnsan hakları özünde iktidara karşı ileri sürülebilen haklardır, yani bu hakların iddialarının muhatabı devlettir. İnsan haklarının ana gayesi insanı devlete karşı korumaktır.

İnsan haklarının korunması bakımından kişilerin devletlere karşı iddia ve taleplerini; *koruma, tanıma, temin ve dokunmama* olmak üzere dört kategoride inceleyebiliriz.¹⁴⁵ İlk olarak devlet insan haklarını *tanımakla* yükümlüdür. Devlet varlığının meşruluğunu, sadece insan vasfına sahip olmakla dokunulamaz haklara sahip olan bireylerin haklarını koruyor olmasına borçludur. Eğer devlet, insan haklarını anayasasında tanımadıysa bu metnin gerçek bir anayasa olduğunu söyleyemeyiz. Devletin diğer bir yükümlülüğü de *karışmama* yükümlülüğüdür.

¹⁴⁰ Norman P. Barry, *Modern Siyaset Teorisi*, çev. Mustafa Erdoğan-Yusuf Şahin (Ankara: Liberte Yayınları, 2004), 265.

¹⁴¹ Akıllıoğlu, *İnsan Hakları*, 40.

¹⁴² Birleşmiş Milletler (BM), Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi, (23 Mart 1976).

¹⁴³ Akıllıoğlu, *İnsan Hakları*, 40.

¹⁴⁴ Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*, 44.

¹⁴⁵ Erdoğan, *İnsan Hakları*, 117.

Karışmama yükümlülüğü ile kastedilen devletin gerekçesiz olarak temel hak ve özgürlüklere müdahale etmemesidir. Ekonomik ve sosyal haklar bakımından ise devletin olumlu bir edimde bulunması gerekmektedir. Devlet, prensip olarak siyasal ve kamusal alanda insan haklarının bireyler tarafından kullanımına karışmamalıdır. Şayet insan haklarına müdahale edilecekse bu istisnai durumlarda olmalıdır. Bu şekilde bir müdahale ancak insan haklarının ve sivil barışın korunması gayesiyle meşru olabilir. İnsan haklarını *korumak* devletin bir başka görevidir. Devlet insan haklarını ihlal etmemekle birlikte aynı zamanda insan haklarıyla korunan temel değerlere yapılan saldırıları önlemek yahut bir saldırı gerçekleştirildiyse bunları müeyyideye tâbi tutmakla yükümlüdür. Kural olarak insan hakları bireylerin devletten karşılıksız bir şekilde avantajlar sağlamasını talep etmeleri hakkını vermese de istisnai durumlarda devletin bireylere karşı birtakım *temin* yükümlülüğü olduğu söylenebilir. Devletin bu temin yükümlülüğü farklı gruplarda incelenebilir. Örneğin; sakatlar, yaşlılar, kimsesiz çocuklar gibi kendi geçimini sağlayamayacak olanlar için gerekli tedbirleri alma ödevi altındadır. Bununla birlikte tamamen karşılıksız olmamak kaydıyla devlet sosyal güvenlik düzenlemeleri yapabilir.¹⁴⁶

1.5.6. İnsan Haklarının Bütünlüğü

İnsan hakları; içerikleri, konuları, devlet ve birey arasındaki ilişkileri bakımından farklı sınıflandırmalara tabi tutulsalar da her biri bir bütünü oluşturan parçalardır. İnsan hakları bölünmez bir biçimde birbirlerine bağlıdırlar. Bir insan hakkının ihlali diğer insan haklarının kullanımını etkiler.¹⁴⁷ Nasıl ki bir binanın kolonlarından bir tanesinin yıkılması bütün bir binanın çökmesine sebep olabilecekse aynı şekilde insan hakları zincirinin halkalarından birinin eksikliği tüm zincirin kopmasına sebep olur.¹⁴⁸ İnsan hakları listesindeki her bir hak o liste için, *sine qua non* (olmazsa olmaz) niteliği taşımaktadır. Bu haklardan bir kısmının olağan veya olağanüstü durumlarda farklı sınırlandırılmalarına tabi tutulması onların farklı değer taşıdıkları anlamına gelmez.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Erdoğan, *İnsan Hakları*, 91.

¹⁴⁷ Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*, 48.

¹⁴⁸ Anıl Çeçen, *İnsan Hakları* (Ankara: Selvi Yayınları, 1990), 27.

¹⁴⁹ Mehmet Semih Gemalmaz, *Ulusalüstü İnsan Hakları Genel Teorisine Giriş*, (İstanbul: Legal Yayıncılık, 2012), 613.

Hakların bütünlüğü ilkesinin bir sonucu olarak insan hakları arasında herhangi bir hiyerarşi kurulması mümkün değildir. Bir insan hakkının diğerine karşı bir üstünlüğü yoktur ve değeri bakımından her biri birbirine eşittir. İnsan haklarından bir tanesini göz ardı etmek insan haklarını inkâr etmek anlamına gelir.¹⁵⁰ “İnsan ne yalnızca düşünceleri için vardır ne de yalnızca ekmeği için yaşar.”¹⁵¹

İnsan haklarının bölünmezliği ilkesi yalnızca kuramsal ve soyut bir nitelik taşımaz, aynı zamanda bazı uluslararası insan hakları belgelerinde de yer edinmiştir. Örneğin, Birleşmiş Milletler 1968 İnsan Haklarına Dair Uluslararası Konferansı Tahran Bildirisi’nin 13. maddesine göre,

*“İnsan hakları ve temel özgürlükler bölünmez olduğu için ekonomik, sosyal ve kültürel haklar tanınmadan medeni ve siyasi hakların tam anlamıyla gerçekleşmesi mümkün değildir.”*¹⁵²

Bununla birlikte BM Genel Kurulu’nun 16 Aralık 1977 tarihinde almış olduğu kararın 1. maddesinin a bendine göre,

*“Tüm insan hakları ve temel özgürlükler bölünemez ve birbirine bağlıdır; hem medeni hem de siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların uygulanmasına, geliştirilmesine ve korunmasına aynı özen ve itibar verilmelidir.”*¹⁵³

Bu ifade ile insan haklarının bölünmezliği ilkesine vurgu yapılmıştır.

1.5.7. İnsan Haklarının Dinamik Yapısı ve İnsan Hakları Enflasyonu Sorunu

İnsan onuru kavramından söz ederken, insan onurunun altında yatan fikrin insanın ahlaki seçimler yapabilme kapasitesi ile akıl ve vicdan sahibi olma özelliği olduğu açıklanmıştı. İnsan hakları listesinin tarihsel süreçteki değişimine baktığımızda insanın ahlaki seçimler yapabilme kapasitesini tehdit eden unsurlar her dönemde değişiklik göstermiştir. İnsan onuruna yönelik yeni tehlikeler karşısında yeni insan hakları formüle edilmesi kaçınılmaz bir gerçektir.¹⁵⁴ Bu insan haklarının dinamik bir

¹⁵⁰ Anayurt, “Hakların Bölünmezliği İlkesi”, 48.

¹⁵¹ Jean Marie Becet- Daniel Colard Becet, *Les droits de l'homme*, 1, akt. Anayurt, “Hakların Bölünmezliği İlkesi”, 49.

¹⁵² Birleşmiş Milletler (BM), “1968 Tahran Bildirisi, İnsan Haklarına Dair Uluslararası Konferans Sonuç Belgesi” (Erişim 15 Aralık 2023).

¹⁵³ Birleşmiş Milletler (BM), “16 Aralık 1977 tarihli Karar”, (Erişim 15 Aralık 2023).

¹⁵⁴ Uygun, *Devlet Teorisi*, 498.

yapıya sahip olduğunu da gösterir. İnsan hakları sınıflandırmalarından herhangi biri aynı zamanda belirli bir sahada insan onuruna yönelmiş birtakım standart tehditlerin de listesidir.¹⁵⁵ Yeni siyasi güçler ve teknolojik gelişmeler sebebiyle farklı tehditlerin ortaya çıkması insan hakları listesinin güncellenmesi sonucunu doğurur.¹⁵⁶ İnsan hakları zamanın dışında, dogmatik, değişmez haklar değildir. İnsan haklarının kendisi tarihsel olarak özgüldür. Yani insan hakları tarihsel koşullara bağlıdır.¹⁵⁷ Yeni insan hakları saptanırken kullanılacak ölçüt olarak insanın olanaklarına dair sistematik bilgi ve insanın olanaklarının gerçekleştirilebilmesine imkân tanıyan koşulların bilgisi alındığında, hangi hakların insan hakkı listesine dahil edilip hangisinin dışarıda bırakılacağına karar verilebilir.¹⁵⁸

İnsan haklarının dinamik yapısı sebebiyle her geçen gün sayısının artması ve çeşitlenmesi birtakım tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Son yıllarda bazı yazarlar insan haklarının enflasyona uğradığından söz etmektedir. Onlara göre, insan hakları bir para birimi olsaydı, son on yılda uluslararası kuruluşlar tarafından kabul edilen insan hakları anlaşmaları ve bağlayıcı olmayan uluslararası belgelerdeki enflasyon sebebiyle değeri düşüşte olurdu.¹⁵⁹ Yani bu düşünceye göre insan hakları sayısındaki artış, bir bütün olarak insan haklarının değersizleşmesine yol açacaktır.¹⁶⁰ Hannum, insan hakları listesindeki bu insan hakları artışının kendileri için 21. yüzyılda insan haklarının öneminin kavranmasına engel olduğunu belirtmektedir.¹⁶¹ İnsan haklarının enflasyona uğradığı görüşünün savunucuları, İHEB'i özellikle tehlikeli bir belge olarak, hatta insan hakları teorisinde işlerin ters gitmeye başladığı bir yol ayrımı olarak görme eğilimindedir.¹⁶² Örneğin, İHEB'in 24. maddesine göre,

*“Her şahsın dinlenmeye, eğlenmeye, bilhassa çalışma müddetinin makul surette sınırlandırılmasına ve muayyen devrelerde ücretli tatillere hakkı vardır.”*¹⁶³

¹⁵⁵ Henry Shue, *Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy*, (New Jersey: Princeton University Press, 1980), 29.

¹⁵⁶ Donnelly, *Evrensel İnsan Hakları*, 36.

¹⁵⁷ Donnelly, *Evrensel İnsan Hakları*, 11.

¹⁵⁸ Kuçuradi, *İnsan Hakları*, 3.

¹⁵⁹ Jacob Mchangama-Guglielmo Verdirame, "The Danger of Human Rights Proliferation.", *Foreign Affairs* (Erişim 17.12.2023)

¹⁶⁰ Jens T. Theilen, "The inflation of human rights: A deconstruction", *Leiden Journal of International Law* 34/4 (December, 2021), 832.

¹⁶¹ Hurst Hannum, "Reinvigorating "Human Rights for the Twenty-First Century", *Human Rights Law Review* 16/3 (September 2016), 1.

¹⁶² Brian Orend, *Human Rights: Concept and Context*, (Canada: Broadview Press, 2002), 110.

¹⁶³ İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (İHEB), Birleşmiş Milletler (1948), md. 24.

Bu madde ile İHEB, ücretli periyodik tatili evrensel bir hak olarak ilan etmiştir. Hayek' göre “Köylüler’e, Eskimolar’a, Himalaya’nın Kar Adamına ücretli tatil periyodik tatili garanti eden bir evrensel hak anlayışı tümüyle saçmalaktır.”¹⁶⁴ Ücretli periyodik tatil hakkı gibi bir hakkın ilan edilmesi yazara göre hak kavramını tahrip etmekten başka bir şey değildir. Fakat bu maddenin öznesinin herkes olarak kabul edilmesinde herhangi bir beis yoktur, çünkü söz konusu hak yalnızca kendi tarlasında çalışan köylüyü veya kendi işini yapan bir kimseyi değil tüm emekçileri korur. Günümüz toplumunda günün birinde herkesin bu haktan yararlanacak bir meslek kategorisine dahil olması mümkündür.¹⁶⁵ İnsan haklarının enflasyona uğradığını belirten yazarlara karşı öğretilde kullanılan argüman şudur: Özgürce oy kullanma ve konuşma hakkına ihtiyacımız varsa, aynı zamanda maddi geçime, temel sağlık hizmetlerine, eğitime ve topluluklarımızın kültürel yaşamına katılma hakkına da aynı derecede ihtiyacımız vardır. Sağlık hizmetlerine ve eğitime erişmek en az siyasal haklar kadar önemlidir. Doktrindeki bazı yazarlar sosyo-ekonomik haklara olan ihtiyacın, yaşama hakkı veya kişisel güvenlik hakkı dışında, kişisel ve siyasi haklardan daha büyük olduğunu düşünme eğilimindedir.¹⁶⁶ Son yıllarda ortaya çıkan insan hakları listesi güncel siyasi ve teknolojik gelişmeler ışığında genişlemiştir ve genişlemeye de devam edecektir. Günümüzde İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nde sayılan haklar, bir insanın onurlu bir şekilde yaşaması için sağlanması zorunlu asgari şartlar hususunda yaygın olarak kabul edilen bir görüş birliğini temsil etmektedir.¹⁶⁷

1.6. Dijital Çağ ile Dördüncü Kuşak Hakların Ortaya Çıkışı

Dördüncü kuşak haklar, bilim ve teknolojinin insan onuruna müdahalede bulunacak olası kötü kullanımına karşı bireyleri korumak amacıyla formüle edilmiştir.¹⁶⁸ Doktrindeki genel kaniya göre dördüncü kuşak haklar şu anlık ortaya çıkan son hak kuşağı olarak kabul edilmektedir.¹⁶⁹ Hangi hakların bu hak kategorisine

¹⁶⁴ Friedrich A. Hayek, *Kanun, Yasama Faaliyeti ve Özgürlük*, çev. Mustafa Erdoğan (Türkiye İş Bankası Yayınları, 1995), 145.

¹⁶⁵ Uygun, *Devlet Teorisi*, 543.

¹⁶⁶ Orend, *Human Rights: Concept and Context*, 110.

¹⁶⁷ Donnelly, *Evrensel İnsan Hakları*, 37.

¹⁶⁸ Uygun, *Devlet Teorisi*, 503.

¹⁶⁹ Oya Boyar-Sezen Kama Işık, “Dördüncü Kuşak Haklar ve Bilişim Teknolojilerinin Doğuşunda Mahremiyet Kavramına Karşılaştırmalı Bir Bakış”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 25/2 (Aralık 2019), 606.

girdiği çerçevesi kesin bir şekilde belli olmasa da su hakkı, farklı olma hakkı, siber uzay hakkı, ayırım yapılmaksızın tüm vatandaşları temsil eden demokratik bir siyasal rejimde yaşama hakkı, biyoetik hakkı dördüncü kuşak insan haklarının içinde anılmaktadır.¹⁷⁰

1989 yılında Birleşmiş Milletler Konvansiyonu’nun, çocuk hakları arasına aldığı; akıl ve fizik sağlığı hakkı, oyun hakkı, ihmal, kıyım, sömürü ve ayrımcılığa karşı koruma hakkı, engelli çocukların özel eğitimden yararlanma hakkı da dördüncü kuşak insan hakları olarak sayılmıştır.¹⁷¹ Milletlerarası düzenlemeler göz önünde tutulduğunda, dördüncü kuşak haklardan kişisel bütünlük hakkı ve kişisel verilerin korunması hakkı en iyi düzenlenmiş haklardır.¹⁷² 21.yüzyılda teknolojik gelişmelerin hızı öyle bir duruma geldi ki bireylerin adını, adresini, yaşını, malvarlığını içeren kişisel verileri veri bankalarında muhafaza edilmeye başlanmıştır. Sosyal medya ve internetin yoğun kullanımı temel bir insan hakkı olan özel hayatın gizliliği hakkının korunması için daha detaylı ve etkili koruma mekanizmalarını gündeme getirmiştir. Bilişim teknolojilerinin insan onuruna karşı oluşturduğu kişilere ait verilerin kayıt altına alınması, saklanması, yayılması gibi tehditler karşısında, birinci kuşak haklardan olan özel hayatın gizliliği hakkı güvencesi tek başına yetersiz kalmış ve dördüncü kuşak hak olarak *kişisel verilerin korunması hakkının* doğuşuna sebep olmuştur.¹⁷³

Son yıllarda iletişim teknolojilerindeki gelişmeler sayesinde özellikle internet platformlarında bir kişiye dair seneler öncesinden bugüne kadarki bilgilerine ne kadar uzun zaman olmuş olursa olsun tek tıkla ulaşılabilir. Örneğin, bir kişinin suç işlediğine dair bir haber, yıllarca o haber sitesinin arşivinde ve herkesin kolaylıkla ulaşabileceği bir şekilde yer alır. Bu kişinin adını arama motorunda aratan herkes bu kişinin işlediği suçu saniyeler içinde öğrenebilir. İnternet ortamının sağladığı bu kolaylığa karşı ortaya çıkan *unutulma hakkı*, teknolojik gelişmelerin insan onuruna yönelttiği tehditler sonucu gündeme gelen dördüncü kuşak haklardan bir tanesidir.¹⁷⁴

¹⁷⁰ İlker Gündüzöz, “Yeni Kuşak İnsan Hakları Çerçevesinde Türkiye’de Mülki İdare Amirliğine Analitik Bir Yaklaşım”, *İnsan Hakları Yıllığı* 33 (Haziran 2015), 25.

¹⁷¹ Can Hamamcı, “Üçüncü Kuşak İnsan Hakları”, *Yeni Kuşak İnsan Hakları*, ed. Ertan Kıvılcım Akkoyunlu (Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 2013), 53.

¹⁷² Uygun, *Devlet Teorisi*, 503.

¹⁷³ Sezen Kama Işık, *Avrupa Veri Koruma Hukukuna Anayasal Bir Bakış*, (İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2020), 35.

¹⁷⁴ Gözler, *İnsan Hakları Hukuku*, 161.

Unutulma hakkı, insanların internet üzerinde kalıcı şekilde bulunan bilgilerinin onlar için tehlikeli bir durum oluşturabilme potansiyeline karşı meydana gelebilecek sorunları ortadan kaldırması açısından büyük öneme sahiptir.¹⁷⁵

Teknolojik gelişmeler sebebiyle gündeme gelen bir diğer sorun ise biyoteknoloji sahasındaki ilerlemelerin insan haysiyeti açısından oluşturduğu tehlikelerdir. Genetik mühendisliği sahasındaki gelişmeler, insanlığın yararına birçok ilerlemeye sebep olsa da bu alandaki çalışmaların kötüye kullanılması ve insan genomu üzerinde yapılan değişiklikler insan türünü tehlikeye atması bakımından endişe oluşturmıştır. 4 Nisan 1997 tarihinde Avrupa Konseyi bünyesinde “*Avrupa Konseyi Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesi: İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi*” kabul edilmiştir.¹⁷⁶ Bu belge ile birlikte Avrupa Konseyi çerçevesinde ortaya çıkan “İnsan Klonlanmasının Yasaklanması Protokolü, Organ ve Doku Nakli Protokolü’nde yer alan ilkeler ışığında *kişisel bütünlük hakkı* bir insan hakkı olarak gündeme gelmiştir.¹⁷⁷

İnsan hakları listesinin bilişim ve teknolojinin yarattığı tehditler karşısındaki dönüşümü ilk aşamada veri koruma hukuku bakımından ortaya çıksa da bu sürecin önemli parçalarından birini internet erişimi konusu oluşturmıştır.¹⁷⁸ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 2016 senesinde internet erişiminin bir insan hakkı olarak kabul edildiğine dair karara imza atmıştır.¹⁷⁹ Özellikle pandemi sürecinin yaşandığı yakın zamanda *internete erişim hakkının* sağlanmasının ne kadar hayati olabileceği daha da iyi anlaşılmıştır. İnternete erişimin hukuki niteliğinin tespit edilebilmesi için onun ortaya çıkış sürecinden bu yana geçirdiği evrimi ve insan hayatındaki rolünün anlaşılması gerekmektedir. Bu sebeple bölümün bir sonraki kısmında internetin kavramsal ve tarihsel çerçevesi oluşturularak verilen bilgiler ışığında internete erişim hakkının doğuşuna değinilecektir.

¹⁷⁵ Eren Sözüer, *Unutulma Hakkı- İnsan Hakları Hukuku Perspektifinden Bir İnceleme*, (İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2017), 16-17.

¹⁷⁶ Cengiz Gül, “Klonlama ve Kök Hücre Çalışmaları Karşısında İnsan Onurunun Korunması Hakkı”, *E-Akademi* (Erişim 17 Aralık 2023).

¹⁷⁷ Uygun, *Kamu Hukuku İncelemeleri*, 72.

¹⁷⁸ Sezen Kama Işık, “Yeni Bir Anayasaya Dijital Bir Bakış Bilişim Teknolojileri Çağında Ortaya Çıkan Anayasal Kavramlar”, *Türkiye İçin Yeni Anayasa Vizyonu ve Yol Haritası*, ed. Ahmet Nohutçu, (Ankara: Savaş Yayınları 2021), 36.

¹⁷⁹ The United Nations General Assembly (UN), “The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet” (Erişim 10 Haziran 2023).

2. İnternete Erişim Bağlamında Bazı Temel Kavramlar ve İnternete Erişim Hakkının Doğuşu

İnternetin ortaya çıktığı zamandan bugüne kadar geçirmiş olduğu değişimler tarifi zor bir hızda gerçekleşmiştir. İnternet, ilk zamanlarda küçük çaplı bir ağ topluluğu olarak az sayıda bilgisayar ile belli başlı işlerin yapılabildiği bir araç olarak kendini gösterse de günümüzde internetin sınırlarını ve ileride ulaşabileceği boyutu tahmin etmek güçtür. İnternet, ilk aşamada iletişim kurma ve haberleşme amacıyla ortaya çıkmış olsa da günümüzde internetin kullanımı eğitim, sağlık, ticaret hatta artık siyasi katılım gibi alanları da içine alarak hala genişlemektedir. Bireylerin etkileşim olanaklarını temelden etkileyen internet, iletişimde sınırları kaldırarak küresel düzeyde bir değişime sebep olmuştur. Genel manada birbirine bağlı bilgisayar topluluğu olan internetin adı *International Network* kavramının kısaltılmış biçimi olarak ortaya çıkmıştır.¹⁸⁰ İnternet, teknik bakımdan her biri *ana makine* olarak isimlendirilen bilgisayarların ağda mevcut olan diğer bilgisayarlarla bir protokol ile iletişim kurduğu serbest iletişim ağıdır. Protokoller çeşitli ağları birbirine bağlayarak bilgisayarların iletişimini yönetir.¹⁸¹ Dört ayrı bilgisayar ile alternatif bir iletişim sistemi oluşturmak amacıyla askeri saiklerle başlayan internet yolculuğunun, zaman içinde kamusal alanda da kullanılmaya başlanmasıyla amacından çok farklı şekilde gelişim sürecine devam ettiği görülmektedir.¹⁸²

2.1. İnternetin Ortaya Çıkış Süreci

İnternetin serüveni 1960'larla birlikte ABD'nin, SSCB ile Soğuk Savaş dönemi içinde olduğu bir zamanda başlamıştır. Son yüzyılda hayatımızın ayrılmaz bir parçası haline gelen internetin ortaya çıkışı esasen ABD Savunma Bakanlığı'nın, SSCB'nin Sputnik uydusunu uzaya fırlatmasının ardından herhangi bir teknolojik yarışta ABD'yi üstün kılacak araştırmaları teşvik etmek amacıyla kurduğu İleri Araştırma Projeleri Kurumu'nun (ARPA'nın) çalışmalarına dayanmaktadır.¹⁸³

¹⁸⁰ Semra Fiş Erümit-Esra Keleş, "İnternetin Gelişimi: Dünü, Bugünü ve Yarını", *İnternet ve Ağ Toplumu*, ed. Esra Keleş, (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2020), 6.

¹⁸¹ Johnny Ryan, *İnternetin Geçmişi ve Dijital Gelecek*, çev.Birsen Keleş, (Ankara: TÜBİTAK, 2019), 26.

¹⁸² Erümit- Keleş, "İnternetin Gelişimi", 7.

¹⁸³ Manuel Castells, *The Information Age: Economy, Society and Culture: The Rise of the Network Society*, (Oxford: Blackwell Publishers, 2000), 45.

ARPA'nın misyonu yenilikçi fikirler üretmek ve geleneksel yaklaşımların çok ötesinde teknolojik etki sağlayacak bu fikirleri hayata geçirecek doğrultuda hareket etmektir.¹⁸⁴ Bilgi İşleme Teknikleri Birimi'nin ilk yöneticisi olan Joseph Carl Robnett Licklider'in ARPA'daki görevi, Savunma Bakanlığı'nın ana bilgisayarlarını, küresel ve dağınık bir ağ ile birbirine bağlamaktır. Herkesin verilere herhangi bir yerden erişebileceği küresel bir ağı ilk defa dile getirmiştir ve 7 Ağustos 1962'de Welden Clark ile birlikte internet kavramı üzerine ilk makaleyi yayınlamışlardır.¹⁸⁵ Esasında o dönemde üç bilim adamının farklı yerlerde aynı teknoloji üzerine fikir üretmekte olduğu söylenebilir. Leonard Kleinrock, *paket anahtarlamasının* ilkelerini geliştirirken, *paket* kavramını ortaya atan Donald Davies bilgisayarlar arasındaki iletişimi sağlamak için bir ağ tasarımı geliştirdi. Paul Baran ise aynı dönemde *standart boyutlu yönlendirilmiş mesaj blokları* ve *alternatif yönlendirme prosedürlerini* formüle etmişti.¹⁸⁶ Donald Davies'in geliştirdiği ağ tasarımı ARPA bilim adamları tarafından kabul gördü ve ARPANET ve NPL yerel ağı, dünyada bu tekniğin kullanıldığı ilk bilgisayar ağı oldu.¹⁸⁷ ARPANET'in kurulma aşamasındaki bu çalışmaların nükleer saldırılar karşısında ulusal güvenliği koruma amacıyla yapıldığına dair artık efsaneye dönüşmüş iddialar vardır.¹⁸⁸

İnternet terimi ilk olarak Vinton Cerf ve Robert Kahn tarafından TCP protokolü ile ilgili makalelerinde 1974 yılında kullanılmıştır.¹⁸⁹ Bu protokol internet tarihinde önemli bir yere sahip olduğu için bazı kesimler tarafından Vinton Cerf, internetin babası olarak kabul edilmektedir.¹⁹⁰ ABD Savunma Bakanlığı 1984 yılında ARPANET'i, faaliyetlerine devam edecek olan ARPANET ve daha yoğun güvenlik önlemi gerektiren askeri faaliyetler için oluşturan MILNET olmak üzere iki ayrı ağa ayırmıştır. CERN'de araştırmacı olarak görev yapan Tim Berners Lee, 1989 yılında adına *world wide web* denilen uluslararası protokol sistemi fikrini ortaya atmıştır. İlk

¹⁸⁴ Raphael Cohen-Almagor, "Internet History", *International Journal of Technoethics* 2/2 (April-June 2011), 47.

¹⁸⁵ Cohen-Almagor, "Internet History", 47.

¹⁸⁶ Leonard Kleinrock, "History of the Internet And Its Flexible Future", *IEEE Wireless Communications* 15/1 (February 2008), 11.

¹⁸⁷ Cohen-Almagor, "Internet History", 48.

¹⁸⁸ Katie Hafner-Matthew Lyon, *İnternet Tarihi: Sihirbazların Gecelediği Yer*, çev. Sinem Yazıcıoğlu, (İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2000), 8.

¹⁸⁹ Vinton G. Cerf-Robert E. Kahn, "A Protocol For Packet Network Intercommunication", *IEEE Transactions on communications* 22/5, (May 1974), 639.

¹⁹⁰ Cohen-Almagor, "Internet History", 50.

WWW istemcisini (tarayıcı düzenleyici) ve URL'leri, HTTP (üstün metin transfer protokolü) ve HTML'yi (hipermetin işaretleme dili) tanımlayan iletişim yazılımlarının çoğunu yazan Tim Berners Lee'nin kendisidir.¹⁹¹

Web ve internet kavramları aynı anlama gelmemektedir. İnternet, bütün bilgilerin yer aldığı ağların birleşmesinden oluşurken; web ise internetin bir alt bileşeni olarak bir tarayıcı aracılığıyla bilgi sağlar. Web üzerindeki herhangi bir veri örneğin bir metin, resim veya video dosyası ağ sunucusundan çağrılabilir.¹⁹² World Wide Web, en basit şekliyle dijital teknoloji ile iletilebilen, ağların köprümetinler vasıtasıyla birbirine bağlandığı bir dizi belge anlamına gelir.¹⁹³ World wide web ARPANET ile birlikte ilk ortaya çıktığı zamandan bu yana yaşayan bir organizma gibi sürekli değişim ve gelişim içinde olmuştur.

2.2. Web 1.0'dan Web 5.0'a: World Wide Web'in Dönüşümü

Ortaya çıktığı zamanlarda esas kullanım amacı kaynak paylaşımı olsa da internetin bireylerin birbiriyle etkileşim içinde olduğu bir platforma dönüşme potansiyeli 1989 yılında Web'in keşfiyle anlaşılmıştır. World Wide Web'in ilk hali olan Web 1.0, 1990'larda ortaya çıkmıştır. Kullanıcının sadece alıcı konumunda olduğu ve kişilere internet üzerinden Web'e ulaşma imkânı sağlayan yalnızca metin odaklı bir tarayıcı biçimidir. Web 1.0, kullanıcıya herhangi bir etkileşim sağlamaksızın yalnızca yöneticinin ona sunduğu bilgiyle sınırlı ve onun pasif konumunda olduğu bir ortam sunar.¹⁹⁴ Başka bir deyişle bilgi sadece kullanıcı tarafından görüntülenebilmektedir. Eğer bir web sayfası kullanıcıya yalnızca bir bilgi sunuyorsa, yani tek yönlüyse, bu sayfanın web 1.0'ın bir parçası olduğunu söyleyebiliriz. Web 1.0 yeni bir çağ başlatmış olsa da çok sınırlıdır hatta öyle ki hipermetinin yaratıcısı Ted Nelson, web 1.0'ın oluşturduğu *www* ortamını kâğıdın bir taklidi olarak eleştirmiştir.¹⁹⁵ Sadece okuma dönemi olarak da anılan birinci kuşak interneti

¹⁹¹ Cohen-Almagor, "Internet History", 53.

¹⁹² Johnny Ryan, *Dijital Gelecek*, 119.

¹⁹³ Marino Latorre, "Historia De Las Web, 1.0, 2.0, 3.0 y 4.0.", *Universidad Marcelino Champagnat* 1, (2018), 1.

¹⁹⁴ Latorre, "Historia De Las Web", 2.

¹⁹⁵ Ryan, *Dijital Gelecek*, 157.

niteleyen Web 1.0'ın araçları: Bireysel veya kurumsal internet siteleri, çevirmeli modemler, veri indirme ve tek taraflı akıştır.¹⁹⁶

Web 2.0'ın ortaya çıktığı 2000'li yıllara gelindiğinde ise internet kullanıcıları artık pasif konumdan çıkarak sadece bilgi alan değil aynı zamanda Youtube, Facebook, Wikipedia gibi platformlar üzerinden bilgi paylaşan konumuna gelmiştir.¹⁹⁷ Web 2.0 farklı platformlar arasında bilgi akışı sağladığı için kullanıcılar aktif durumdadır ve bu yönüyle Web 1.0'dan ayrılır. Bu sebeple Web 2.0 ile birlikte internetin daha katılımcı ve sosyal bir ortama dönüştüğü söylenebilir. İnteraktif ve sosyal etkileşime imkân tanıyan niteliği nedeniyle aynı zamanda *Sosyal Web* olarak da adlandırılır.¹⁹⁸ Web 2.0, interneti televizyon ve radyo gibi araçlardan farklı kılarak bir tekno-sosyal ağa dönüştürmüştür. Örneğin, bir haber Facebook'ta yayınlandığında internet kullanıcıları bu haberi sadece okumakla kalmaz aynı zamanda bu habere yorum yapabilir, tepki verebilir, yani onun bir parçası haline gelebilirler. İlerleyen zamanlarda internet, kullanıcıların kitlesel iş birliği içerisinde olduğu bir platforma dönüşerek kullanıcının kazandığı bu gücü daha geniş alanlara yayılmıştır.¹⁹⁹ Web 1.0'ın insanlara sunduğu düz çizgisel iletişim, ikinci kuşak internet olarak anılan Web 2.0 ile birlikte dairesel bir boyuta evrilmiştir.²⁰⁰

Tim Berners Lee, internetin yalnızca tek taraflı bilgi akışına imkân sağladığı Web 1.0 şeklinde adlandırılan dönemde *Semantik Web* kavramını dile getirerek günümüzde kullandığımız interneti idealize etmiştir. Lee'ye göre, Web'in amaçlarından birisi de internet üzerinden gerçekleştirilen iletişimi yalnızca insanlar arasında sağlamakla yetinmeyip, makinaları da etkileşime dahil etmek ve onları yardımcı olarak kullanabilmektir.²⁰¹ Anlamsal Web anlamına gelen Semantik Web, internet kullanıcılarının geçmişleri, arzuları, ilgi alanları doğrultusunda aramayı özelleştirmektedir.²⁰² Semantik Web, Web 1.0 ve Web 2.0'dan farklı olarak kullanıcı

¹⁹⁶ İbrahim Sena Arvas, "Gutenberg Galaksisinden Meta Evrenine: Üçüncü Kuşak İnternet, Web 3.0", *Academic Journal of Information Technology* 13/48 (2022), 68.

¹⁹⁷ Ahmet Doğan-Kübra Ova, "Dijitalleşme ile Birlikte Web Teknolojilerinin Gelişimi", *Dijitalleşme* 2, ed. Mehmet Baş vd. (İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2022), 9.

¹⁹⁸ Latorre, "Historia De Las Web", 3.

¹⁹⁹ Ryan, *Dijital Gelecek*, 168.

²⁰⁰ Arvas, "Gutenberg Galaksisinden Meta Evrenine", 57.

²⁰¹ Tim Berners Lee vd., "The Semantic Web: A New Form of Web Content That is Meaningful to Computers Will Unleash a Revolution of New Possibilities", *Scientific American* 284/5 (May 2001), 2.

²⁰² Betül Ersöz, "Yeni Nesil Web Paradigması: Web 4.0", *Bilgisayar Bilimleri ve Teknolojileri Dergisi* 1/2 (Aralık 2020), 61.

verilerinin analiz edilmesi ve yapılan değerlendirme ile veriyi yöneten bir ortam oluşturduğu için Web 3.0 olarak da adlandırılır. Anlamsal ağı en önemli amacı, Web'i sadece insanlar tarafından değil makineler tarafından da okunabilir hale getirmektir. Günümüzde bireylerin internet üzerinden yaptıkları aramalar doğrultusunda elde edilen verilere sahip olmak isteyen kurumlar, bu verileri müşterilerinin eğilimlerini saptamak ve beklentilerini karşılamak için kullanmaktadır. Örneğin, Web 3.0'da reklamlar her bir kullanıcının davranış ve tercihlerine göre özelleştirilebilir.

Web teknolojileri sürekli bir değişim ve evrim içindedir. Bu doğrultuda son yıllarda insanlar için çok daha etkileşimli deneyimler sunan yenilikler, internet erişiminin sadece insanlar tarafından değil aynı zamanda diğer cihazlar ve araçlar tarafından da yapılması gibi gelişmeler, Web 4.0 adında yeni bir Web paradigmasını beraberinde getirmiştir.²⁰³ Web 4.0 hala gelişmekte olduğu için henüz üzerinde ortak bir kanıya varılmış ve yerleşmiş tanımı olmasa da literatürde bazı yazarlar tarafından *Simbiyotik Web* olarak adlandırılmaktadır.²⁰⁴ Web 4.0'ın birden fazla boyutu olduğu için de tanımlarının farklılık gösterdiği söylenebilir. Kimi yazarlar Web 4.0'ı, kullanıcıların, gerçek ve sanal nesnelerin birlikte entegre edildiği bir mobil alan olarak açıklarken²⁰⁵, bazıları da makinelerin birbirine bağlanıp içerik üreticisi haline geldiği ve otomatik akıl yürütme gerçekleştirdiği bir teknoloji olarak tanımlar.²⁰⁶

Web 4.0 genellikle temelde şu üç teknoloji ile ilişkilendirilir: Makineler arası iletişim (M2M), nesnelerin interneti (IoT) ve bulut bilişim (cloud computing).²⁰⁷ Makineler arası iletişim (M2M) kavramı, endüstriyel cihazlar arasındaki otomatikleşmiş bilgi alışverişini ve aynı şekilde sistem veya merkezi bir uygulama ile bilgi teknolojileri vasıtasıyla gerçekleşen haberleşmeyi açıklar. Nesnelerin interneti

²⁰³ Fernando Almeida, "Concept And Dimensions Of Web 4.0", *International Journal Of Computers And Technology* 16/7 (November 2017), 7040; Doğan-Ova, "Dijitalleşme ile Birlikte Web Teknolojilerinin Gelişimi", 17.

²⁰⁴ Sareh Aghaei vd., "Evolution Of The World Wide Web: From Web 1.0 To Web 4.0", *International Journal Of Web & Semantic Technology* 3/1 (January 2012), 2; Doğan-Ova, "Dijitalleşme ile Birlikte Web Teknolojilerinin Gelişimi", 17.

²⁰⁵ Ajit Kambil, "What Is Your Web 5.0 Strategy?", *Journal Of Business Strategy* 29/6 (October 2008), 57.

²⁰⁶ Janne J. Korhonen-Kimmo Karhu, "Explaining the Evolutionary Development of the Web", *The 2011 Naples Forum on Service - Service Dominant Logic, Network & Systems Theory And Service Science: Integrating Three Perspectivesfor A New Service Agenda*, Ed. E. Gummesson et al., (Italy: 2011), 1.

²⁰⁷ Tobias Kollmann, "Grundlagen des Web 1.0, Web 2.0, Web 3.0 und Web 4.0", *Handbuch Digitale Wirtschaft*, ed. Tobias Kollman, (Wiesbaden: Springer Gabler, 2020), 151-153.

(IoT) kavramı internetin fiziksel dünyaya uzanmasını ifade eder ve amacı, insanların bilgisayarları veya interneti doğrudan aktif olarak kullanmak yerine, insan faaliyetlerinin bilgisayar veya internet tarafından otomatik şekilde desteklemesidir.²⁰⁸ Nesneler böylece *akıllı cihazlar* olarak adlandırılır ve internetin bir parçası olurlar. Bu akıllı cihazlar arasında önemli bir rol oynayan sensörler ve aktörler, sürekli veri kaydeden ve komutları uygulayan bileşenlerdir. Bulut bilişim (cloud computing), makineleri ve nesneleri birleştirmek, verileri depolamak ve yerel veya fiziksel sınırlamalardan bağımsız olarak erişilebilir hale getirmek için yenilikçi bir yöntem sunar.²⁰⁹

Simbiyotik Web, insan hayatına birçok kolaylık sağlamakla birlikte bireyleri birtakım tehditler ile karşı karşıya bırakabilir. İnternetin yoğun kullanımından kaynaklı bazı sistemsel sorunların ortaya çıkması, kişisel verilerin daha kolay ihlal edilebilmesi, kablosuz bağlantı hatlarının sadece belirli bir şirkete ait olmasından kaynaklı oluşabilecek problemler, yeni nesil Web sonucunda yaşanabilecek sorunlara örnek olarak verilebilir.²¹⁰

Literatüre yeni yeni girmeye başlamış olan Web 5.0 kavramı ise birtakım teknikler kullanılarak bireylerin duygularını dikkate alacak duyuşal bir ağı olarak tanımlanmaktadır.²¹¹ Web ortamını duyguları anlayabilen bir platforma çevirme fikrinin altında yatan sebep insanın düşünen ve hissedilen bir canlı olması sebebiyle Web'i buna uyarlamaktır. Duyuşal-duygusal ağı, WWW'yi düşünceli ve cana yakın etkileşimlerin olduğı daha zengin bir yere dönüştürme potansiyeline sahiptir.²¹² Örneğın, *Emotiv Systems* adlı nöroteknoloji üzerine çalışmalar yürüten bir şirket, insan beyni ile düşünceleri, duyguları, yüz ifadelerini okuyabilen bir makinenin iletişim kurabileceğı bir teknolojiyi geliştirmiştir.²¹³ Duyuşal-duyuşal ağı çerçevesinde geliştirilen örneklerden biri de *wefeelfine.org* isimli Web sitesidir. Bu Web sitesi Web'deki hassas ifadeleri tanımlayarak onları kategorilere ayırmaktadır.²¹⁴ Web 5.0

²⁰⁸ Kollmann, "Grundlagen des Web 1.0, Web 2.0, Web 3.0 und Web 4.0", 152.

²⁰⁹ Kollmann, "Grundlagen des Web 1.0, Web 2.0, Web 3.0 und Web 4.0", 152.

²¹⁰ Ersöz, "Yeni Nesil Web Paradigması", 63.

²¹¹ Kambil, "What is Your Web 5.0 Strategy?", 57.

²¹² Kambil, "What is Your Web 5.0 Strategy?", 57.

²¹³ Emotiv, (Erişim 5 Ağustos 2023).

²¹⁴ We Feel Fine, "We Feel Fine is An Exploration Of Human Emotion On A Global Scale" (Erişim 17 Aralık 2023)

adlı Web paradigmasında odak nokta kullanıcıların duyguları ve onların yorumlanmasıdır.

Sonuç olarak, kullanıcıya tek yönlü olarak bilgi aktarımı sağlayan Web 1.0 zaman içinde evrilerek bireylere daha etkileşimli deneyimler yaşayabileceği bir platform sunan Web 5.0'a dönüştüğü görülmektedir. Şüphesiz bu değişim ve dönüşüm devam edecektir. Zaman içindeki gelişimine bakıldığında Web teknolojilerinin, kullanıcılar için interneti insan hayatında önemli bir konuma getirdiği aşikârdır. Özellikle Web 2.0 dönemindeki gelişmeler ile birlikte internet, taraflı iletişim aracı olmaktan çıkmış insanların birbiri ile etkileşim içinde olduğu bir sosyal ağ niteliğini kazanmıştır. İnterneti, televizyon, radyo gibi iletişim araçlarından ayıran en büyük özellik onun insanlar için bir sosyal alan teşkil ediyor olmasıdır. İnternete erişim hakkının bir insan hakkı olup olmadığı konusu incelenirken, internetin diğer kitle iletişim araçlarından ayrılan yönlerinin saptanması önem taşımaktadır. İnternetin Web yolcuğu ile beraber geçirdiği değişimin incelenmesi, diğer kitle iletişim araçlarından farklılık arz eden yönlerini daha anlaşılır kılmaktadır. Bu açıdan bir başka değinilmesi gereken husus ise internet kavramını nasıl tanımladığımızdır. İnternete erişim hakkının bir insan hakkı olup olmadığı hususu tartışılırken interneti tanımlayan farklı bakış açıları da incelenmelidir. Çünkü internet kavramının nasıl anlaşıldığı bir başka deyişle internet düşüncesi, internete erişim hakkının hukuki niteliğinin belirlenmesinde önem arz etmektedir.

2.3. İnternet Kavramına Bakış

Susan Crawford internet kavramının ne şekilde tanımlandığının önemli hukuki, sosyal ve kültürel sonuçları olduğunu öne sürmektedir.²¹⁵ İnternet kavramı tanımlanırken temelde üç farklı bakış açısının varlığı görülür. Bunlar, mühendislik odaklı bakış açısı, ağ odaklı bakış açısı ve telekomünikasyon odaklı bakış açısıdır.

2.3.1. Mühendislik Odaklı Bakış

Mühendislik odaklı bakış açısına göre internet, yönlendiriciler, bilgisayarlar ve hatlardan oluşur fakat onu tam olarak tanımlamakta yetersizdir. İnternet aslında onu bir araya getiren yapılardan bağımsız olarak bir mantıksal mimaridir.²¹⁶ İnternet bir

²¹⁵ Susan P. Crawford, "Internet Think", *Journal on Telecommunications & High Technology Law* 5/2 (Winter 2007), 467.

²¹⁶ Crawford, "Internet Think", 468.

mühendislik çalışmasıdır ve internetin mimarisi zaman içinde değişime uğrayabilir. Bugün özgürlükçü bir alan sunan internet yarın mimarisi değişerek bu niteliğini kaybedebilir.²¹⁷ Yani oluşturulan bu yapı ileride yeni bir teknoloji tarafından değiştirilse dahi yine de internet olarak adlandırılmaya devam eder. Mühendislik odaklı bakış açısında TCP/IP protokolü internetin en önemli unsurunu teşkil eder.²¹⁸

2.3.2. Telekomünikasyon Odaklı Bakış

İnternet kavramını açıklamaya yönelik yapılan bir diğer tanımlama ise telekomünikasyon odaklı düşüncüyü temel alır. Crawford'un "Telco" (internet altyapısı sahibi telekomünikasyon şirketi) açısından açıkladığı bu görüşe göre internet, dünya genelindeki özel şirketlerin bilgisayarların daha önce var olan birtakım ağlara modemler aracılığıyla bağlanmasına izin verdiği şeydir.²¹⁹ Bu nedenle, bu ağların birleşimi, onlar için internetin tamamıdır. İnternete telekomünikasyon odaklı bir açıdan bakıldığında, internet ağı, telefon ağından farklı bir yapı değildir. Bu bakış açısı internet sağlayıcısı özel şirketlerin düşüncesini yansıttığı için internet erişimi konusunu bir insan hakları hukuku meselesi olarak değil tüketici hukuku meselesi olarak görmektedir.²²⁰ Telco anlayışında internet, özel şirketlerin mülkiyetinde bulunan internet altyapısından başka bir şey değildir.

2.3.3. Ağ Odaklı (Nethead) Bakış

Ağ odaklı (Nethead) bakış açısı, TCP/IP, HTTP, HTML gibi internetin esaslı parçalarını oluşturan öğeleri internet kavramının dışında bırakmamakla birlikte, interneti sadece bunlardan ibaret görmez.²²¹ Bu görüşe göre internet, mühendislik bakış açısını benimseyenler tarafından sevilen mantıksal mimari ile insanlar için esaslı kültürel ve entelektüel yaşamın bir bileşiminden oluşur. Dolayısıyla interneti oluşturduğu sosyal yaşam alanından bağımsız olarak sadece kablolar, hatlar ve altyapılardan ibaret görmek doğru değildir. İnternet aynı zamanda onu kullananların oluşturduğu bir sanal kamusal alandır. Mühendislik odaklı bakış ile telco bakış açısı, interneti daha çok onu meydana getiren teknoloji ve mimari bakımından kavramsallaştırırken, nethead bakış açısı interneti insanlar için oluşturduğu sosyal

²¹⁷ Cabir Aliyev, *Çevrimiçi İfade Özgürlüğü*, (Ankara: Liberte Yayınları, 2018), 64.

²¹⁸ Crawford, "Internet Think", 468.

²¹⁹ Crawford, "Internet Think", 471.

²²⁰ Aliyev, *Çevrimiçi İfade Özgürlüğü*, 63.

²²¹ Crawford, "Internet Think", 473.

platform niteliği bakımından ele almaktadır.²²² İnternet ortamı günümüzde yalnızca bir iletişim alanını değil aynı zaman da bir etkileşim alanıdır. Yani internet onu oluşturan teknolojinin ötesinde bir anlam ifade etmektedir. İnternetin son yüzyılda insanlar için asgari yaşam koşullarından birini oluşturduğu söylenebilir.

2.4. İnternete Erişimin Vazgeçilmezliği ve Dijital Eşitsizlik

2.4.1. İnternete Erişimin Vazgeçilmezliği

World Wide Web'in ortaya çıkması birlikte internet üzerindeki bilgiye ulaşımın ne şekilde kolaylaştığını ve bu teknolojinin süreç içerisinde evrilerek internet üzerinden sunulan hizmetlerin çeşitlendiğinden bölümün önceki başlıklarında bahsetmiştik. İnternet üzerinden gerçekleştirilen faaliyetlerin çeşitlenmesi kullanıcı sayısının her geçen gün artması sonucunu doğurmuştur. *We Are Social*'ın²²³ düzenli olarak yayınladığı internet ve sosyal medya kullanıcı sayısını küresel çapta tespit etmeye yönelik dijital raporunda 2023 yılı verilerine göre günümüzde dünyada 5,16 milyar internet kullanıcısı bulunmaktadır.²²⁴ Bu da dünya toplam nüfusunun yüzde 64,4'ünün artık çevrimiçi olduğu anlamına gelir. Yerel düzeyde kullanıcı oranına bakıldığında ise Türkiye İstatistik Kurumu'nun yayınladığı Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması raporuna göre 2021 yılında yüzde 92 olan hanelerin evden internet erişim faaliyeti gerçekleştirme oranı, 2022 yılında gelindiğinde yüzde 94,1'i bulmuştur. Bireylerin interneti kullanma oranı, 16-74 yaş grubunda 2022 yılında yüzde 85'tir.²²⁵ Görüldüğü üzere günümüzde internet kullanıcıları artık küresel ve yerel düzeyde nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktadır.

İnternet ortamı kişilere yeni bir dünya yaratmıştır. Kişiler günlük yaşamda gerçekleştirdikleri faaliyetlerin çoğunu internet ortamı üzerinden de gerçekleştirebilmektedir. İnsanlar internet üzerinden alışveriş yapabilir, dünyanın öbür ucundaki bir üniversitenin kütüphanesindeki kaynağa ulaşabilir, ailesiyle ve

²²² Crawford, "Internet Think", 474.

²²³ We Are Social, düzenli olarak küresel ölçekte dijital verileri ortaya koymak amacıyla 2008 yılında Robin Grant ve Nathan McDonald tarafından Londra'da kurulmuş bir ajanstır.

²²⁴ We Are Social, "The Changing World Of Digital in 2023" (Erişim 30 Ağustos 2023).

²²⁵ Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), "Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması" (Erişim 30 Ağustos 2023).

dostlarıyla sohbet edebilir, oyun oynayabilir, araştırmalarını yürütebilir, içerik üretebilir, hekimden randevu alabilir, uzaktan kumandalı robotlarıyla odasından çıkmadan işlerini kontrol edebilir, son gelişmeleri takip edebilir, örgütlenebilir, propaganda yapabilir, kitleleri harekete geçirebilir. Hatta son dönemdeki gelişmelerle artık dijital imkânları kullanarak internet üzerinden oy kullanabilir.²²⁶ Klasik kitle iletişim araçlarının aksine internet, birçok amacın aynı zamanda gerçekleştiği karma bir ağ yapısıdır ve bir araçtan çok daha fazlasını ifade eder.

2.4.2. Dijital Eşitsizlik

İnternetin insan hayatı bakımından bu denli önemli hale gelmesi ve bazı kesimlerin internet ortamına ulaşamaması, internet teknolojisinden mahrum kalması *dijital eşitsizlik (digital divide)* kavramının literatüre girmesine sebep olmuştur. Dijital eşitsizlik, bilgi ve iletişim teknolojisine erişimi olan ve olmayan insanlar arasındaki farkı tanımlayan bir kavram olarak 1990'lı yılların ortalarında ABD'de ortaya çıkmıştır.²²⁷ Dijital eşitsizlik kavramı, farklı sosyo-ekonomik seviyede yer alan insanlar, coğrafi bölgeler, işletmeler ve haneler arasındaki, hem bilgi ve iletişim teknolojilerine erişme fırsatları hem de interneti çeşitli faaliyetler için kullanım durumları ile ilgili açığı ifade eder.²²⁸ Literatürde dijital eşitsizlik kavramı yerine dijital uçurum²²⁹, sayısal uçurum²³⁰ kavramları da kullanılmaktadır. Bahsedilen eşitsizlik farklı gruplar arasında farklı boyutlarda ve farklı şekillerde ortaya çıkar. Bazı gruplar bilgisayarlara ve internete erişmekte zorlanabilirken, diğerleri bu teknolojiyi etkin bir şekilde kullanmakta zorlanabilir.²³¹ Örneğin, teknolojik araçların eksikliği, yavaş internet bağlantısı, maliyetin yüksek olması gibi sebeplerle kırsal kesimde yaşayanlar internete erişim problemiyle karşılaşabilir.

²²⁶ Bihterin Vural Dinçkol-Alper Işık, "Katılımcı Demokrasi Ve Online Karar Alma Bağlamında E-Oy Ve Estonya Örneği", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 25/2 (Aralık 2019), 716.

²²⁷ Jan A. G. M. Van Dijk, "Digital Divide: Impact of Access", *The International Encyclopedia of Media Effects*, ed. Patrick Rössler, (New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., 2017), 1.

²²⁸ Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), "Understanding the Digital Divide", (Erişim 10 Ağustos 2023).

²²⁹ İsmail Yüksel, "İnternete Erişim Hakkı", *Ankara Barosu Dergisi* 80/3 (Ağustos 2021), 142; Mısra Tan, *Küresel Bilgi Akışının Korunmasında İnternet Özgürlüğü ve Devletin Müdahalesi* (İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2022), 131.

²³⁰ Mert Nomer, *İnternet'e Erişim Hakkı*, (İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2023), 120.

²³¹ Van Dijk, "Digital Divide", 8.

Birleşmiş Milletler özel raportörü Frank La Rue, İnsan Hakları Konseyi'nde sunduğu raporda gelişmekte olan ülkelerin internet erişimi olmadan birçok insan hakkını kullanma konusunda dezavantajlı bir durumda kalmaya devam ettiğini ve böylece hem devletler içinde hem de devletler arasında dijital eşitsizliğin sürdüğüne dikkat çekmiştir.²³² OECD'nin (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı) 2001 yılında yayınladığı raporda hükümetlerin dijital eşitsizliğin doğası, kapsamı ve bunu aşmaya yardımcı olabilecek türde önlemler hakkında bilgi sahibi olmasının önemli olduğunu belirtmiştir.²³³

Bilgi ve iletişim teknolojileri, ekonomik, sosyal, kültürel ve politik faaliyetin tüm alanlarını derinden etkilemektedir. Bu teknolojilerin kullanımı küresel düzeyde artmasına rağmen, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki dijital eşitsizlik düzeyi gittikçe derinleşmektedir.²³⁴ Dijital eşitsizlik bakımından sadece nicelik değil, internetin kalitesi de bir ölçüttür. Örneğin uluslararası internet bant genişliği, internet kullanıcısı için bir kalite ölçütüdür. Bant genişliği ne kadar büyükse, yanıt süresi o kadar kısa olur. Örneğin, Lüksemburg'da bulunan 400 bin vatandaş, Afrika'da bulunan 760 milyon vatandaştan daha fazla bant genişliğini paylaşmaktadır.²³⁵ Bu sebeple Afrika'nın yaklaşık 5 milyon internet kullanıcısı olsa bile bu kullanıcılar World Wide Web'e ulaşamayabilir, yalnızca e-posta kullanabilir.²³⁶

Kente uzak yerlerde internet erişiminin olmaması yahut olsa da yeterli hızda olmaması ABD'nin kırsal bölgelerinde yaşayan insanların da yaşadığı bir sorundur.²³⁷ ABD'nin eyaletler arası ve uluslararası iletişim ağlarını denetlemekle görevli Federal İletişim Kurulu'na göre 2018 yılında kırsal kesimde yaşayan ABD'lilerin yalnızca yüzde 51,6'sı saniyede 25 Mbps internet erişimine sahipken, kent sakinlerinin bu oranı yüzde 94'tür.²³⁸ Dört cihazın kullanıldığı bir hane halkında orta düzey internet hızını gerektiren faaliyetlerin gerçekleştirilebilmesi için 25 Mbps'nin üzerinde bir hizmet

²³² Frank La Rue, *Report Of The Special Rapporteur On The Promotion And Protection Of The Right To Freedom Of Opinion And Expression* (United Nations 2011), 17.

²³³ OECD, "Understanding the Digital Divide".

²³⁴ Tim Kelly vd., *World Telecommunication Development Report* (ITU 2002), 6.

²³⁵ Kelly, *World Telecommunication Development Report*, 6.

²³⁶ Kelly, *World Telecommunication Development Report*, 6.

²³⁷ John Lai-Nicole O. Widmar, "Revisiting the Digital Divide in the COVID-19 Era", *Applied Economic Perspectives and Policy* 43/1 (March 2021), 461.

²³⁸ Federal Communications Commission (FCC), "2020 Broadband Deployment Report" (Erişim 12 Ekim 2023).

gerekmektedir.²³⁹ Bağlantı hızının düşük olduğu bölgelerde aynı evde çocukların uzaktan eğitimi ile yetişkinlerin çalışma faaliyeti aynı zamanda gerçekleşebilmesi zor olduğu için özellikle Covid-19 döneminde bu durum problemlere yol açmıştır.²⁴⁰

Covid-19 salgını döneminde dijital eşitsizliğin etkileri çok daha belirgin şekilde hissedilmiştir. Bu dönemde uygulanan sosyal mesafe kuralları sebebiyle eğitim, çalışma, sağlık ve daha birçok alanda gerçekleştirilen faaliyetin çevrimiçi ortama taşınması, yetersiz internet hizmeti birçok insanı olumsuz yönde etkilemiştir. Örneğin, Türkiye’de okulların uzaktan eğitime geçmesiyle beraber MEB’e bağlı okullardan 18 milyon öğrenci derslerini EBA TV ve Eğitim Bilişim Ağı sayesinde takip etmesi, süreç içinde sosyo-ekonomik düzeyleri farklı olan öğrencilerin bilgi ve iletişim teknolojilerine erişimini ve bunun sonucunda da eğitime erişimini etkilemiştir.²⁴¹ Keza üniversitelerde eğitimin ve sınavların uzaktan gerçekleştirilmesi sebebiyle kırsal kesimde yaşayan öğrenciler internet erişiminde çeşitli sorunlarla karşılaşmıştır.

Karantina önlemlerinin sonuçlarından biri olan uzaktan çalışma (teleworking), AB’de ve dünya çapında milyonlarca işçi için geleneksel bir yöntem haline gelse de bu durum uzaktan çalışabilenler ile çalışamayanlar arasında yeni bir ayrıma sebep olmuştur.²⁴² İnternet erişiminin yetersizliği yalnızca eğitim ve çalışma hayatını değil sağlık alanını da etkilemiştir. İnternet erişimi bulunmayan hastalar kurulan tele sağlık sistemlerine ulaşamadıkları için birtakım kolaylıklar sağlayan sağlık hizmetlerinden mahrum kalmıştır.²⁴³

Sonuç olarak, pandemi sürecinde yaşanan tecrübeler ve internete erişimi olan bireyler ile erişim sağlayamayan gruplar arasındaki dijital eşitsizliğin getirdiği problemler internet erişiminin insan hayatı bakımından ne derece önemli bir noktada olduğunu gözler önüne sermektedir. İnternet üzerinden gerçekleştirilen faaliyetlerin bu denli çeşitli olması günümüzde interneti bir insanın asgari yaşam koşulu haline getirmektedir.

²³⁹ Federal Communications Commission (FCC), “Household Broadband Guide” (Erişim 12 Ekim 2023).

²⁴⁰ Lai-Widmar, “Revisiting the Digital Divide in the COVID-19 Era”, 459.

²⁴¹ Sedef Sezgin-Mehmet Fırat, “Covid-19 Pandemisinde Uzaktan Eğitime Geçiş ve Dijital Uçurum Tehlikesi”, *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi* 6/4 (Ekim 2020), 45.

²⁴² Santo Milasi vd., “The Potential For Teleworking İn Europe And The Risk Of A New Digital Divide”, *Research Institute of Economy, Trade and Industry* (Erişim 18 Aralık 2023).

²⁴³ Anita Ramsetty-Cristin Adams, “Impact Of The Digital Divide in The Age of Covid-19”, *Journal of the American Medical Informatics Association*, 27/7 (July 2020), 1148.

2.5. İnternete Erişim Hakkının Dördüncü Kuşak Haklar İçerisinde Doğuşu

Bilişim teknolojisi sahasında yaşanan gelişmelerin insan hakları listesi üzerindeki etkilerine çalışmanın “Dijital Çağ ile Dördüncü Kuşak Hakların Ortaya Çıkışı” başlığı altında değinilmiştir. Yaşanan değişim kendini ilk aşamada veri koruma hukuku üzerinde gösterse de internet erişimi sürecin önemli konularından bir tanesini oluşturmaktadır.²⁴⁴ Avrupa Parlamentosu, “*İnternette Güvenliğin ve Temel Hakların Güçlendirilmesi*” başlıklı 2008/2160(INI) sayılı kararında, internetin insanların yaşam faaliyetlerinin yürütülmesi için küresel çapta mühim bir araç haline geldiğini ve yaygın, hızla gelişen, kendine özgü teknik özellikleri sebebiyle ülkelerin yalnızca kendi kanunlarıyla denetim altında tutmasının zorlaştığını belirtmiştir.²⁴⁵ Karara göre, dijital okuryazarlık 21. yüzyılın yeni bir okuryazarlık şekli olacaktır. Bu nedenle internet erişiminin tüm vatandaşlara sağlanması onların eğitim hakkına sahip olması demektir. İnternet erişiminin herkes için tam ve güvenli hale gelmesi aynı zamanda *e-demokrasinin*²⁴⁶ gelişimi içinde önemlidir. Kararda aynı zamanda dijital kimliğin, insan benliğinin git gide ayrılmaz bir parçası haline gelmesi devletin ve özel şirketlerin internet üzerindeki müdahalelerine karşı etkili bir şekilde korunmasını gerektiğine de değinilmiştir. Avrupa Parlamentosu’nun 2008/2160(INI) sayılı kararına, çalışmamızın Üçüncü Bölümü’nde uluslararası hukuk belgelerinde internete erişim konusu ele alınırken daha ayrıntılı bir şekilde değinilecektir.

İnternete erişim hakkına ve onun hukuki niteliğine dair tartışmaları asıl alevlendiren İnsan Hakları Konseyi’nde Birleşmiş Milletler özel raportörü Frank La Rue’nun “*İnternette Düşünce ve İfade Özgürlüğü Hakkının Geliştirilmesi ve Korunması*”na ilişkin 16 Mayıs 2011’de yayımlanan A/HRC/17/27 sayılı rapordur. Raporda internetin sadece bireylere düşünce ve ifade özgürlüğü hakkını kullanmalarında değil, toplumun gelişmesindeki dönüştürücü niteliği sebebiyle aynı

²⁴⁴ Kama Işık, “Yeni Bir Anayasaya Dijital Bir Bakış”, 36.

²⁴⁵ European Parliament (EU), “European Parliament Recommendation of 26 March 2009 to The Council on Strengthening Security and Fundamental Freedoms on The Internet 2008/2160(INI)” (Erişim 18 Aralık 2023).

²⁴⁶ *Dijital demokrasi*; internet ve teknolojik gelişmelerin demokrasi üzerinde yarattığı etki sayesinde klasik demokrasiden farklılaşan, dijital çağın getirdiği değişim ve dönüşümün sonucu olarak zaman, mekân ve diğer fiziksel koşullar olmadan demokrasiyi uygulamaya yönelik girişimler sonucu ortaya çıkmış demokrasi olarak tanımlanabilir. Siyasi katılımı artırması ve siyasi katılım yöntemleri geliştirmesi bakımından, internetin dijital demokrasinin gelişimi üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Alper Işık, *Dijital Demokrasi*, (İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2020), 96.

zamanda diğer birçok insan hakkının kullanmasında etkin rolü olduğu belirtilmiştir.²⁴⁷ İnternet, bilgiye erişimi kolaylaştırma, şeffaflık sağlama ve demokratik toplumların inşasında aktif vatandaş katılımını teşvik etme açısından büyük bir rol oynamaktadır. Rapor, internet erişimini iki farklı açıdan incelemektedir: i) uluslararası insan hakları hukuku kapsamında izin verilen durumlar dışında herhangi bir kısıtlama olmaksızın internet üzerindeki çevrimiçi içeriğe erişim, ii) internete erişim için gereken kablolar, modemler, bilgisayarlar ve yazılımlar gibi gerekli altyapı ve bilgi iletişim teknolojilerine erişim. Raportöre göre internet, ancak devletler evrensel internet erişimini sağlamak için etkili politikalar geliştirmeyi taahhüt ettiklerinde ifade özgürlüğü hakkının kullanılabilceği bir ortam olarak amacına hizmet edebilir. Somut politika ve eylem planları olmadan, internet sadece belirli bir seçkin kesim tarafından erişilebilen bir teknolojik ağ haline gelebilir. Bu nedenle devletler, interneti tüm bireylere yaygın olarak erişilebilir, ulaşılabilir ve uygun maliyetli hale getirmek için etkili ve somut politika ve stratejileri benimsemelidir. Politikalar ve stratejiler, toplumun tüm kesimlerinden, özel sektör de dahil olmak üzere ilgili hükümet bakanlıkları ile istişare edilerek geliştirilmelidir.²⁴⁸

BM Genel Kurulu 2016 yılında yayınladığı “*İnternette İnsan Haklarının Korunması, Desteklenmesi ve Kullanılması*” başlıklı A/HRC/32/L.20 sayılı kararında internet erişiminin İHEB’in 19.maddesi kapsamında koruma altında olduğunu belirtmiştir.²⁴⁹ BM’nin bu kararı internete erişim hakkının gelişimi ve onun hukuki niteliğinin saptanmasına dair literatürdeki tartışmalar bakımından önemli bir belgedir. Bahsedilen kararlar devletler için bağlayıcı nitelikte olmasa da internete erişim hakkının devletler tarafından gündeme alınması, internet erişimi sağlama yükümlülüğünün mevzuatlara girmesi için adımların atılması ve internete erişimin bir temel hak olarak anayasalarda yer almasının teşvik edilmesi bakımından önem taşımaktadır. Tezin bundan sonraki bölümünde internete erişim hakkının kapsamı, niteliği, sınıflandırması, bağımsız bir insan hakkı olarak ele alınıp alınamayacağına dair tartışmalar ile internete erişim hakkının diğer insan haklarıyla ilişkisine değinilecektir.

²⁴⁷ La Rue, *Report of The Special Rapporteur*, 1.

²⁴⁸ La Rue, *Report of The Special Rapporteur*, 1.

²⁴⁹ United Nations General Assembly (UN), “The Promotion, Protection and Enjoyment of Human Rights on the Internet” (Erişim 7 Kasım 2023).

İKİNCİ BÖLÜM

İNTERNETE ERİŞİM HAKKI: KONUSU, TARAFLARI, HUKUKİ NİTELİĞİ VE SINIFLANDIRILMASI

1. İnternete Erişim Hakkının Konusu

Bir hakkın hukuk düzeni tarafından tanınmış koruma alanı *hakkın konusunu* ifade etmektedir.²⁵⁰ İnternete erişim hakkının bireyler tarafından kullanılabilmesi için gereken *fiziksel ve teknik bakımdan erişim* ile *içerik bakımından erişim*, bu hakkın konusunu oluşturmaktadır. BM Özel Raportörü Frank La Rue'nun, *Düşünce ve İfade Özgürlüğü Hakkının Geliştirilmesi ve Korunmasına İlişkin Raporu*'nda internete erişim için gerekli fiziksel ve teknik altyapıya erişim ve içeriğe erişim olmak üzere internet erişiminin iki boyutu ele alınmaktadır.²⁵¹ İnternete erişim hakkı bu iki erişim biçimini de içinde barındırır. Hakkın tam manasıyla yükümlüler tarafından yerine getirildiğinin söylenebilmesi için hem gereken altyapı, donanım denilen teknik ve fiziksel erişimi hem de internet içeriklerine erişim şarttır.

İnternete erişim için gerekli teknik altyapının hazırlanıp belirli sebeplerle internet içeriğine ulaşılamaması internete erişim hakkının tam manasıyla sağlanmadığı anlamına gelir. Bunun yanında gerekli altyapının hazırlanmadığı durumda internet içeriğine erişmek mümkün olmayacaktır. Yahut olması gerekenden düşük bir altyapı kalitesiyle sağlanan internetin yeterli hızda olmaması durumu da içeriğe erişmeye engel teşkil edecektir. İnternetin yalnızca ulaşılabilir olması değil, aynı zamanda tüm bireyler için güvenli, hızlı, ucuz, sansürsüz olma özelliklerine de sahip olması gerekmektedir.

1.1. Fiziksel ve Teknik Bakımdan Erişim

İnternet erişiminin fiziksel ve teknik manada sağlanabilmesi için iki unsur gereklidir: *altyapı* ve *donanım*. İnternet altyapısı, internet erişiminin sağlanabilmesi için gereken bağlantı teknolojilerini içermektedir. İnternet bağlantı türlerini; çevirmeli ağ, kablo internet, DSL (Dijital Abone Hatları), uydu hatları, mobil internet, fiber

²⁵⁰ Abdurrahman Eren, *Anayasa Hukuku Dersleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2023) 471.

²⁵¹ La Rue, *Report of The Special Rapporteur*, 1.

internet, Wi-Fi (Kablosuz Bağlantı Alanı), WiMAX (Küresel Çapta Birlikte İşleyen Mikrodalga Erişimi) olarak sıralayabiliriz.²⁵²

Son dönemde yaygınlığını önemli ölçüde yitirmiş olan çevirmeli ağ bağlantı türü, telefon hattına sahip yerlerden sınırlı hızda internet bağlantısı sağlar. Çevirmeli ağ bağlantısında sık sık bağlantı kopmaları ve hız düşüklüğü yaşanmaktadır.²⁵³

Kablolu internet, kablolu TV altyapısı kullanılarak gerçekleştirilen bağlantı türüdür. Büyük şehirlerde bulunan kablolu TV hatları aracılığıyla televizyon yayını ve internet bağlantısı sağlanmaktadır.²⁵⁴

DSL (Dijital Abone Hatları), evlere ve iş yerlerine halihazırda kurulu olan geleneksel bakır telefon hatları üzerinden verileri daha hızlı ileten bir genişbant erişim teknolojisidir.²⁵⁵ Asimetrik Dijital Abone Hattı (ADSL), konutta yaşayan kişiler tarafından kullanılır ve tipik olarak aşağı yönde, yukarı yönde olduğundan daha yüksek hız sağlar. Simetrik Dijital Abone Hattı (SDSL), genellikle işletmeler tarafından video konferans gibi hizmetler için kullanılır. Aşağı ve yukarı akış trafik hızları eşittir. SDSL'in daha hızlı biçimleri arasında Yüksek Veri Hızında Dijital Abone Hattı (HDSL) ve Çok Yüksek Veri Hızında Dijital Abone Hattı (VDSL) bulunmaktadır.²⁵⁶

Kablosuz genişbandın başka bir biçimi olan uydu genişbant, uzak veya seyrek nüfuslu bölgelere hizmet vermek için kullanışlıdır. Uydu genişbandı için aşağı ve yukarı akış hızları, sağlayıcı ve satın alınan hizmet paketi, tüketicinin yörüngedeki uyduyu görüş açısı ve hava durumu gibi çeşitli faktörlere bağlıdır. Doğal afet gibi olaylar esnasında iletişime devam edebilmek için iyi bir seçenek olabilir.²⁵⁷ Örneğin, yakın zamanda İsrail tarafından abluka altına alınan Gazze'de internet ve iletişim hizmetlerinin tamamıyla kesilmesinin ardından X²⁵⁸ adlı sosyal medya platformu üzerinden yüzlerce kullanıcının çağrısı üzerine Elon Musk, Starlink uydu sisteminin

²⁵² Hüseyin Çakır, "İnternet Bağlantı Türleri", *Education Cyber* (Erişim 10 Kasım 2023).

²⁵³ Çakır, "İnternet Bağlantı Türleri".

²⁵⁴ Abdullah Kuzu (ed.), *Bilgisayar Ağları ve İletişim* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2011), 387; Çakır, "İnternet Bağlantı Türleri".

²⁵⁵ Kuzu, *Bilgisayar Ağları ve İletişim*, 385; Çakır, "İnternet Bağlantı Türleri".

²⁵⁶ Federal Communications Commission (FCC), "Getting Broadband Q&A" (Erişim 10 Kasım 2023).

²⁵⁷ Kuzu, *Bilgisayar Ağları ve İletişim*, 389; Çakır, "İnternet Bağlantı Türleri".

²⁵⁸ Eski adıyla Twitter.

bölgedeki uluslararası yardım kuruluşlarına bağlantı sağlayacağını açıklamıştır.²⁵⁹ Uydu internet erişimi hızı DSL ve kablo internetten daha yavaş olabilir, ancak indirme hızı yine de çevirmeli ağ internet erişimindeki indirme hızından çok daha yüksektir.²⁶⁰

Mobil internet; tablet bilgisayar, akıllı telefon, ve dizüstü bilgisayar gibi taşınabilir cihazlar üzerinden internete erişebilme imkanı olarak adlandırılır.²⁶¹ Bu yolla erişimin sağlanabilmesi için 3G, 4G, 5G gibi standartlar kullanılabilir.

Wi-Fi (Kablosuz Bağlantı Alanı), kablosuz bir sinyal ile bağlantı sağlayan ağ teknolojisidir.²⁶² Günümüzde kütüphanelerde, kafelerde, restoranlarda ve daha birçok yerde Wi-Fi aracılığıyla internet erişimi sağlanmaktadır. WiMAX büyük alanda genişbant internet erişimi sağlayan yeni nesil kablosuz ağ teknolojisidir.²⁶³

Fiber optik internet, içi ince cam veya plastik fiberlerle dolu bir kabloyla taşınan veri bağlantısıdır. Veriler, bir düzende darbeli ışık ışınları olarak bunların içinden geçer. Fiber optik internet hızları, 1 Gbps'lik normal kabloya göre yaklaşık 20 kat daha hızlıdır. Kablolı internet, sinyallerini metal kablolarla gönderir ve metal ısı olarak sinyali zayıflatır ve paraziti toplar. Bu nedenle kablolu ve DSL internet, fiber optiğe göre çok daha yavaş ve hantaldır. Fiber optik internetin en büyük dezavantajı erişimdir. ABD'de yaşayanların yalnızca yüzde 25'inin fiber optik internet sağlayıcılarına erişimi vardır. Büyük bir bölümü metropollerde bulunmaktadır.²⁶⁴

*“İnternet, dünya çapında hareket eden, okyanus tabanına gerilmiş bir saç teli kadar ince teller boyunca dolaşan küçük kod parçalarından oluşur. Veriler, siz bu kelimeyi okuduğunuz sürede New York'tan Sidney'e, Hong Kong'dan Londra'ya uçuyor.”*²⁶⁵

Modern çağda kabloların çoğunu telekomünikasyon şirketleri döşese de son on yılda Amerikan teknoloji devleri kontrolü ele geçirmeye başlamıştır; Microsoft, Google, Facebook ve Amazon gibi içerik sağlayıcıları artık denizaltı bant

²⁵⁹ Anadolu Ajansı (AA), “Elon Musk: Starlink, Gazze'deki Uluslararası Tanınmış Yardım Kuruluşlarına Bağlantı Sunacak” (Erişim 10 Kasım 2023).

²⁶⁰ FCC, “Getting Broadband Q&A”.

²⁶¹ Rifat Çölkesen, *Bilgisayar Ağları ve İnternet Mühendisliği* (İstanbul: Papatya Yayıncılık, 2009), 115; Çakır, “İnternet Bağlantı Türleri”.

²⁶² Çakır, “İnternet Bağlantı Türleri”.

²⁶³ Çölkesen, *Bilgisayar Ağları ve İnternet Mühendisliği*, 113; Çakır, “İnternet Bağlantı Türleri”.

²⁶⁴ Tom Gerencer, “Top 10 Advantages of Fiber Optic Internet Connections”, *HP* (Erişim 12 Kasım 2023).

²⁶⁵ Adam Satariano, “How The Internet Travels Across Oceans”, *New York Times* (Erişim 12 Kasım 2023).

genişliğinin yarısından fazlasına sahiptir.²⁶⁶ Amazon, Facebook ve Microsoft; Kuzey Amerika, Güney Amerika, Asya, Avrupa ve Afrika'daki veri merkezlerini birbirine bağlayacak yatırımlar gerçekleştirmiştir. Yeni kablosuz ve uydu teknolojileri icat edilmiş olsa da kablolar okyanus ötesine bilgi göndermenin en hızlı, en verimli ve en ucuz yolu olmaya devam etmektedir.

Cenevre'de toplanan Dünya Bilgi Toplumu Zirvesi'nde yayınlanan Bildirge'de, bağlantının bilgi toplumunun inşasında merkezi ve kolaylaştırıcı bir unsur olduğuna ve bilgi işlem teknolojileri altyapısına ve hizmetlerine evrensel, her yerde, eşitlikçi ve uygun fiyatlı erişimin devletler tarafından sağlanması gerektiğine değinilmiştir.²⁶⁷ Bildirge'ye göre, iyi gelişmiş, bölgesel, ulusal ve yerel koşullara uygun, kolay erişilebilir ve düşük maliyetli, geniş bant ve diğer yenilikçi teknolojilerden mümkün olduğunca daha fazla yararlanılan bilgi ve iletişim ağı altyapısı ve uygulamaları, ülkelerin, toplulukların ve halkların refahını, sosyal ve ekonomik ilerlemesini hızlandırmaktadır.²⁶⁸ Bu bağlamda internete erişim hakkının bireyler tarafından etkili bir şekilde kullanılabilmesi için bağlantı hızı kullanıma elverişli olan bağlantı türlerinin sağlanması gerekmektedir.

İnternet altyapısı ne kadar hızlı ve erişilebilir olursa olsun eğer kişi internete erişim için gereken teknolojik araçlara yani *donanım*a sahip değilse internete erişimi mümkün olmayacaktır. İnternete erişim bakımından donanım denildiğinde akıllı telefonlar, bilgisayarlar, tabletler, akıllı saatler ve internete bağlanma özelliği olan birçok teknolojik araç akla gelebilir. Donanım internet erişimin vazgeçilmez bir unsuru olduğu için devletler ve uluslararası kuruluşlar, internet erişiminde gereken teknolojik araçların vatandaşlara sağlanabilmesi ve dijital eşitsizliğin giderilmesi için birtakım girişimlerde bulunmaktadır. Örneğin 2005 yılında Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nde (MIT) başlatılan *Her Çocuğa Bir Bilgisayar* (OLCP) projesi ile bugüne kadar dünya çapında, çocuklara 3 milyondan fazla eğitici dizüstü bilgisayar sağlamıştır.²⁶⁹ Türkiye'de *FATİH* projesi kapsamında eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanabilmesi amacıyla Kalkınma Bakanlığı tarafından 2014 yılındaki en yüksek

²⁶⁶ Satariano, "How The Internet Travels Across Oceans".

²⁶⁷ International Telecommunication Union (ITU), "Declaration Of Principles Building The Information Society: A Global Challenge in The New Millennium" (Erişim 12 Kasım 2023).

²⁶⁸ ITU, "Declaration Of Principles Building The Information Society".

²⁶⁹ One Laptop Per Child (OLCP), "Where It All Began" (Erişim 12 Kasım 2023).

ödenek sağlanarak çok sayıda tablet dağıtılmıştır.²⁷⁰ Akıllı telefonlar da bilgisayarlar gibi internet erişimi için kullanılan yaygın teknolojik araçlardan bir tanesidir. 2023 yılının başlarında toplam 5,44 milyar insan cep telefonu kullanmaktadır; bu sayı toplam küresel nüfusun yüzde 68'ine denk gelmektedir.²⁷¹

İnternet erişimi için uygun altyapının sağlanması tek başına yeterli olmamaktadır. Bunun yanında erişim için teknolojik araçların varlığı da gerekmektedir. İnternete erişim hakkının bireyler tarafından kullanılabilmesi için saydığımız fiziksel ve teknik erişimin yanında değineceğimiz diğer unsur içerik bakımından erişimdir.

1.2. İçerik Bakımından Erişim

İnternete erişim hakkının diğer ayağını internet içeriğine erişim oluşturur. İnternete erişim hakkı bağlamında yeterli altyapıyı ve donanımı bireylere sağlama yükümlüğü olan devletin, aynı zamanda bireylerin internet içeriğine erişebilmesini de sebepsiz yere engellememe yükümlülüğü bulunmaktadır.

Devletler farklı metotlar ve nedenlerle internet içeriğinin erişimine müdahalelerde bulunmaktadır. İnternet üzerindeki belirli işlemlerin gerçekleştirilmesini tamamen yasaklayabildikleri gibi tüm bireylerin internet aktivitelerini takip etme yöntemini de uygulamaktadır. İnternet içeriğine erişimi engellemek için kullanılan tek bir yöntem bulunmamaktadır. Kimi devlet tek bir yöntem kullanırken kimisi de birçok farklı yöntemi birleştirerek kullanmaktadır, bunun yanında otoriter devletler hukuk dışı yöntemlere de başvurabilmektedir.²⁷²

İnternet içeriğine erişimin engellenmesini kavrayabilmek için internetin nasıl çalıştığına kısaca değinilmesi uygun olacaktır. TCP/IP protokolü esasında internet üzerinde farklı bilgisayarların iletişim kurmasına olanak tanıyan bir dizi kuraldır. İnternet üzerinde iletilen bilgi, internet protokolü (IP) paketleri şeklinde taşınır. İnternet bağlantısı, başka bir bilgisayara bağlanarak verinin paketlere bölünmesi ve

²⁷⁰ Kalkınma Bakanlığı, “Kamu Bilgi ve İletişim Teknolojileri Yatırımları” (Erişim 12 Kasım 2023).

²⁷¹ We Are Social, “The Changing World Of Digital in 2023”.

²⁷² Mehmet Bedii Kaya, *Teknik ve Hukuki Boyutlarıyla İnternete Erişimin Engellenmesi*, (İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2010), 20.

hedefe gönderilmesi süreciyle gerçekleşir.²⁷³ Yönlendiriciler, bu paketleri doğru bir şekilde yönlendirmekle sorumludur. IP'nin iletişimi ortak bir biçimde kapsüllemesi, internetin başarısının temel nedenlerinden biridir, çünkü bu sayede farklı ağlar, farklı yapılarına rağmen iletişim kurabilirler. Yönlendiriciler, bilgisayarları IP adresleri ile tanır. DNS ise bu IP adresleri ile kolayca hatırlanabilir alan adları ilişkilendirir. Bağlantı kurmak isteyen bir bilgisayar, önce bir isim için IP adresini arar ve ardından bu adrese paketler gönderir. Sansür veya filtreleme işlemleri sırasında bağlantı kurma süreci kesilebilir. Bağlantı kurulurken, sansür veya başka bir filtreleme işlemi yapmak için farklı yollar vardır.²⁷⁴

Erişimin engellenmesi kalıcı olarak yapılabileceği gibi geçici de yapılabilir. Kullanılan tekniğe göre; IP adresi engellemesi, DNS engellemesi, URL engellemesi, DDOS isimli ağ saldırısı, alan adı terkin yöntemi, fiziksel sunucu müdahaleleri gibi yöntemler kullanılabilir.²⁷⁵ Küresel çapta bireylerin dijital haklarının korunması yönünde faaliyet gösteren ve her sene devletlerin uyguladığı internet erişimi kesintilerini rapor haline getiren bir kuruluş olan *Access Now*'un raporuna göre; Hindistan, Ukrayna²⁷⁶, İran, Myanmar, Bangladeş, Ürdün, Libya, Sudan ve Türkmenistan 2022 yılı içinde en fazla internet erişiminin engellendiği ülkelerdir.²⁷⁷

Hindistan beş yıldır dünyada en fazla sayıda kapatmanın gerçekleştiği ülke olmaya devam etmektedir. Aynı zamanda, Hindistan dışındaki birçok ülke, kapatmaları bir kontrol silahı, şiddet ve baskıya karşı bir kalkan olarak defalarca kullanmaktadır. Rusya'nın Ukrayna'yı geniş çaplı işgali sırasında Rus ordusu birçok kez internet erişimini kesip siber saldırılara girişmiştir.²⁷⁸

Çin, dünyanın en gelişmiş internet erişimi engelleme sistemini kullanan ülkeler arasındadır. Kurulan internet takip ve erişim engelleme sistemi, bütün ülke düzeyinde her bir internet noktasını kontrol edebildiği için Çin Seddi'ne benzetilerek, Büyük Çin

²⁷³ Steven J. Murdoch-Ross Anderson, “*Tools and Technology of Internet Filtering*”, *Access Denied: The Practice and Policy of Global Internet Filtering*, ed. Ronald Deibert vd. (Cambridge: The MIT Press, 2008), 57.

²⁷⁴ Murdoch-Anderson, “*Tools and Technology of Internet Filtering*”, 57.

²⁷⁵ Kaya, *İnternete Erişimin Engellenmesi*, 28-39.

²⁷⁶ Ukrayna'daki erişim engeli dış güçler tarafından uygulanmaktadır.

²⁷⁷ Access Now, “*Weapons of Control, Shields of Impunity: Internet Shutdowns in 2022*” (Erişim 20 Kasım 2023).

²⁷⁸ Access Now, “*Weapons of Control, Shields of Impunity: Internet Shutdowns in 2022*”.

İnternet Duvarı olarak adlandırılır.²⁷⁹ Çin hükûmeti, bir taraftan gelişen ülke ekonomisine katkısından dolayı interneti yaygınlaştırmayı amaçlarken diğer taraftan ülkenin komünist düzenini korumaya çalışmaktadır. Bu yüzden vatandaşlarının internet üzerindeki her aktivitesini takip etmekte ve istemediği içeriği anında kısıtlamaktadır. Yahoo, Google, Microsoft gibi büyük Amerikan bilişim şirketleriyle yaptığı iş birliği sonucunda erişim engelleme ve takip etme düzenini korumaktadır. Bu dev şirketlerin faaliyetlerini ülkede sürdürebilmesi için devletin kendi internet politikalarıyla uyumlu hale getirmesini zorunlu tutmaktadır.²⁸⁰ Çin’de yaşayan bireyler, erişim engeli bulunan bir içeriğe erişmeye çalıştığında *Çin Devleti tarafından engellendi* yazan bir ekran görüntüsü görmemektedir, erişim engeli teknik bir hata olarak gözükür.²⁸¹ Bu durum, bir kullanıcının veya araştırmacıların sorunun gerçekten sansür olup olmadığını bilmelerini zorlaştırabilir. Engellenen sitelerin zorunlu listesi, politik olaylar geliştikçe değişir. Örneğin, New York Times Web sitesi bazen Çin’deki bilgisayarlarda kullanılabilirken, bazen kullanılamaz.

Suudi Arabistan da aynı Çin’deki gibi gelişmiş ve ülke genelinde bir erişim engeli sistemi kullanmaktadır. Ülkede internet kullanımının başlangıcından itibaren filtrelenmektedir. Hükûmetin İnternet Hizmetleri Birimi (ISU), Suudi Arabistan’daki internet hizmetlerini denetlemek ve hükûmet sansürünü uygulamakla sorumlu olan Kral Abdülaziz Bilim ve Teknoloji Şehri, (KACST) bünyesinde bir bölümdür.²⁸² Filtreleme rejimi en fazla dini ve sosyal içeriği kapsamakta, ancak muhalefet gruplarına ve bölgesel siyasi ve insan hakları konularına ilişkin siteler de hedef alınmaktadır.²⁸³

Kuzey Kore, çevrimiçi içerik ve bağlantıya yönelik hükûmet kısıtlamaları nedeniyle sanal bir *çevrimiçi kara delik* haline gelmiştir. İnternet erişilebilirliğini ve işlevselliğini reddederken, hükûmet tarafından onaylanan ve sadece seçkin bir azınlığa sunulan yaklaşık otuz Web sitesinden oluşan izole bir yerel ağ başka bir deyişle *intranet* tercih etmiştir.²⁸⁴ Kuzey Kore’de internet kullanıcı topluluğu neredeyse

²⁷⁹ Kaya, *İnternete Erişimin Engellenmesi*, 61.

²⁸⁰ Kaya, *İnternete Erişimin Engellenmesi*, 63.

²⁸¹ Jack Goldsmith-Tim Wu (ed.), *Who Controls the Internet? Illusions of Borderless World*, (New York: Oxford University Press, 2006), 94.

²⁸² Ronald Deibert vd. (ed.), *Access Denied: The Practice and Policy of Global Internet Filtering* (Cambridge: The MIT Press, 2008) 361.

²⁸³ Deibert vd., *Access Denied*, 361.

²⁸⁴ Deibert vd., *Access Denied*, 347.

tamamen seçkinler ve yabancılardan oluşur. Mevcut internet kullanıcıları çoğu da bağlantı için Çinli hizmet sağlayıcılarına bağımlıdır ve dolayısıyla Çin'in filtreleme rejimine tabidir.²⁸⁵

Yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü üzere internet içeriğinin engellenmesi birbirinden farklı yöntemlerle, tüm ülkeyi kapsayacak şekilde genel bir sansürleme ile yapılabileceği gibi yalnızca belirli siteler üzerinde yahut belirli bir zaman diliminde de gerçekleştirilebilir. İnternete erişim hakkı kapsamında önemli olan husus insan haklarının sınırlandırılması kapsamında geçerli bir neden olmaksızın internet içeriğine keyfi olarak müdahale edilmemesi gerektiğidir. Aksi takdirde bireylerin internete erişim hakkı ihlal edilmiş olacaktır.

2. İnternete Erişim Hakkının Tarafları

2.1. İnternete Erişim Hakkının Öznesi

Hukuk düzeninde bir hak tanınırken, o hakkın konusu ile birlikte o haktan yararlanacak kişiler de belirlenir.²⁸⁶ Bir hakkın öznesi, o hakkın *sahibini* veya haktan *yararlananı* ifade eder.²⁸⁷ İnsan haklarının öznesinin yalnızca *gerçek kişiler* mi olduğu, *tüzel kişilerin* de insan haklarının öznesi içinde yer alıp alamayacağı konusunda doktrinde farklı görüşler yer almaktadır.

Doğal hukuk anlayışını yansıtan görüşe göre insan haklarının öznesi yalnızca *gerçek kişiler* olabilir.²⁸⁸ Bu görüş, bireylerin bir araya gelerek meydana getirdiği kolektif varlıkların kendine özgü insan haklarına sahip olamayacağını savunmaktadır. Bununla birlikte kolektif haklar düşüncesi hakların sadece bazı bireylere ait olduğu ve bu ayrıcalıklı konumun ölçütünün de sayısal üstünlükten meydana geldiğini ifade etmektedir. İnsan haklarının öznesinin yalnızca gerçek kişiler olabileceğini savunan görüşe göre, büyük veya küçük her grup veya kolektif, bireylerin bir araya gelmesinden oluşmaktadır ve bir kolektifin, üyelerinin haklarından başka hakları olamaz.²⁸⁹

²⁸⁵ Deibert vd., *Access Denied* 347.

²⁸⁶ Eren, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 475.

²⁸⁷ Gözler, *İnsan Hakları Hukuku*, 175.

²⁸⁸ Eren, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 476.

²⁸⁹ Ayn Rand, “Kollektif Haklar”, çev. Mustafa Erdoğan, *Sosyal ve Siyasal Teori*, ed. Atilla Yayla, (Ankara: Siyasal Kitabevi, 1999), 328.

Eren'e göre, günümüz insan hakları hukukuna bakıldığında insan haklarına sahip olabileceklerin içerisine fiziki varlığı bulunmayan *kişi toplulukları* ve *mal toplulukları* da dahildir.²⁹⁰ Örneğin, AİHS'nin Ek 1 Protokol'ünün *Mülkiyetin Korunması* başlıklı 1.maddesinde yer alan, “*Her gerçek ve tüzel kişinin mal ve mülk dokunulmazlığına saygı gösterilmesi...*” ifadesi yer almaktadır.²⁹¹ Sözleşme'nin *Bireysel Başvurular* başlıklı 34. maddesinde, “*...mağdur olduğunu öne süren her gerçek kişi, hükümet dışı kuruluş veya kişi grupları Mahkeme'ye başvurabilir*” denmektedir.²⁹² Bazı devletlerin anayasalarında tüzel kişilerin de o anayasada yer alan temel hakların öznesi olduğu belirtilmiştir. Federal Alman Anayasası'nın 19/3 maddesine göre, temel haklar niteliği bakımından uygulanabilir olduğu ölçüde yerli tüzel kişiler için de koruma sağlamaktadır.²⁹³ Portekiz Anayasası'nın 12/2 maddesi de tüzel kişilerin Portekiz Anayasası'nda yer alan temel haklardan niteliklerine uygun olanlara sahip olduğu belirtilmiştir.²⁹⁴ Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun'un 46/2 maddesine göre,

“*Kamu tüzel kişileri bireysel başvuru yapamaz. Özel hukuk tüzel kişileri sadece tüzel kişiliğe ait haklarının ihlal edildiği gerekçesiyle bireysel başvuruda bulunabilir.*”²⁹⁵

Bu hükümler göz önüne alındığında günümüz insan hakları hukukunun öznelerinin *gerçek kişi, tüzel kişi ve kişi topluluğu* olarak belirlendiği söylenebilir. İnsan hakları hukukunda kamu tüzel kişileri ile özel hukuk tüzel kişilerinin hak ehliyeti yönünden bir ayrım yapılmıştır. Doktrinde kamu tüzel kişilerinin insan haklarının yükümlüsü konumunda olduğundan insan hakları ihlali sebebiyle başvuru hakkına sahip olmadığı, yalnızca özel hukuk tüzel kişilerinin başvuru hakkına sahip olduğu belirtilmektedir.²⁹⁶ Gözler'e göre haklar ve özgürlükler gerçek kişiler için asıl, tüzel kişiler için istisnadır. Bu sebeple tüzel kişilerin hak sahibi olması bunların anayasada veya kanunda açıkça belirtilmesine bağlıdır.²⁹⁷

Yukarıda yer alan açıklamalar ile birlikte internete erişim hakkının önceki başlıkta değindiğimiz içeriği ve konusu değerlendirildiğinde, internete erişim hakkının

²⁹⁰ Eren, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 476.

²⁹¹ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS), Avrupa Konseyi (1950), Ek Protokol md. 1.

²⁹² AİHS, md. 34.

²⁹³ Constitute, “Germany 1949 (rev. 2014)” (Erişim 12 Aralık 2023).

²⁹⁴ Constitute, “Portugal 1976 (rev. 2005)” (Erişim 12 Aralık 2023).

²⁹⁵ Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun, *Resmî Gazete* 27894 (3 Nisan 2011), Kanun No. 6216, md. 46/2.

²⁹⁶ Eren, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 480.

²⁹⁷ Gözler, *İnsan Hakları Hukuku*, 182.

öznesinin öncelikle gerçek kişiler olduğu söylenebilir. Bu durum bir insanın sadece insan olmak vasfıyla internete erişim hakkına sahip olduğu anlamına gelmektedir. Bir insanın internete erişim hakkından yararlanabilmesi için vatandaş olmak gibi özel bir kategoride bulunması gerekmemektedir.²⁹⁸ İfade özgürlüğü, adil yargılanma hakkı gibi haklar vatandaşlık durumuna bakılmaksızın tüm insanlar için geçerliyse internete erişim hakkı da vatandaşlık ile ilişkilendirilmemelidir. Nomer'e göre tüzel kişilerin internete erişim hakkına sahip olabilmesi için hakkın mevzuatta tüzel kişilere tanınmış olması gerekir.²⁹⁹

Tüzel kişilerin internete erişim hakkının öznesi olup olamayacağı hususunda Anayasa Mahkemesi'nin, tüzel kişilerin haklarının ihlal edildiği yönündeki birtakım kararlarından yola çıkılarak bir değerlendirme yapılabilir. Anayasa Mahkemesi'nin, şirketlerin mülkiyet hakkı³⁰⁰, adil yargılanma hakkı³⁰¹, basın özgürlüğü ve ifade özgürlüğünün ihlalini konu edindiği bireysel başvuru kararları mevcuttur. Çalışmamız kapsamında tüzel kişi olan şirketlerin internet erişimine müdahale edilmesi sonucunda basın özgürlüğü ve ifade özgürlüğünün ihlalini tespit ettiği kararların ele alınması uygun olacaktır.

Anayasa Mahkemesi'nin *Youtube LLC Corporation Service Company ve Diğerleri* başlıklı bireysel başvuru kararı³⁰², Telekomünikasyon İletişim Başkanlığı tarafından *youtube.com* adlı internet sitesine getirilen erişim engelinin başvuruçuların ifade özgürlüğünü ihlal ettiğine yönelik verilmiş bir karardır. Söz konusu kararda birinci başvuru internet sitesinin sahibi ve kullanıcısı olan Youtube LLC Corporation Service Company şirketi, diğer başvuruçular ise *youtube.com* sitesini bilgi edinme ve içerik sağlayıcı sıfatı ile bilgi paylaşımı için kullanan gerçek kişilerdir.

²⁹⁸ Nomer, *İnternet'e Erişim Hakkı*, 98.

²⁹⁹ Nomer, *İnternet'e Erişim Hakkı*, 98.

³⁰⁰ Anayasa Mahkemesi'nin Akel Gıda San. Ve Tic. A.Ş. Başvurusu başlıklı kararında, tüzel kişiliği bulunan şirket, "ihtirazi kayıtla verdiği gümrük beyannameleri üzerine fazladan tahakkuk ettirilerek ödenen gümrük ve katma değer vergilerinin faiziyle birlikte geri verilmesi istemiyle açmış olduğu davalarda, mahkemece fazladan tahsil edilen kısmın iadesine karar verilmesine rağmen faiz isteminin reddedilmesinin mülkiyet hakkını ihlal ettiğini" ileri sürmüş ve bu talebi mahkeme tarafından kabul edilerek şirketin mülkiyet hakkının ihlal edildiğine yönelik karar verilmiştir. Anayasa Mahkemesi (AYM), Akel Gıda San. ve Tic. A.Ş. Başvurusu, B. 2013/28, (25 Şubat 2015).

³⁰¹ Anayasa Mahkemesi'nin Bubo Çelik Başvurusu başlıklı kararında şirket, "İlk Derece Mahkemesi kararını temyiz etmek üzere sunduğu "süre tutum" dilekçesi Yargıtay tarafından dikkate alınmaksızın süre aşımı gerekçesiyle temyiz başvurusunun reddine karar verilmesi nedeniyle adil yargılanma hakkının ihlal edildiğini" ileri sürmüştür. Mahkeme bu talebi kabul ederek şirket lehine karar vermiştir. Anayasa Mahkemesi (AYM), Bubo Çelik Başvurusu, B. 2013/3954, (26 Şubat 2015).

³⁰² Anayasa Mahkemesi (AYM), Youtube LLC Corporation Service Company ve Diğerleri Başvurusu, B. 2014/4705, (5 Mayıs 2014).

Çalışmanın önceki başlığında internet erişiminin, internet içeriğine erişim ve gerekli teknik altyapı ve donanım erişimi kapsadığından söz edilmişti. AYM'nin ilgili kararında, internete erişim hakkının bir boyutu olan içeriğe erişim bakımından Youtube LLC şirketinin ifade özgürlüğünün ihlali yönünde karar verdiği görülmektedir.

AYM'nin, *Medya Gündem Dijital Yayıncılık Ticaret A.Ş.* başlıklı bireysel başvuru kararı³⁰³, başvurunun sahibi olduğu internet sitesinde yer alan ekonomik meselelerin ele alındığı bir habere erişimin engellenmesinin ifade ve basın özgürlüğünü ihlal ettiğine yöneliktir. AYM kararda tüzel kişi olan başvurunun ifade ve basın özgürlüğünün ihlal edildiğine yönelik talebini kabul etmiştir.

AYM'nin tüzel kişilerin başvuru olarak yer aldığı internete erişimin engellenmesine yönelik verdiği ihlal kararları göz önüne alındığında, internete erişim hakkının niteliği gereği tüzel kişiler için de geçerli olan bir hak olduğu ileri sürülebilir. Bununla birlikte internete erişim hakkının diğer boyutunun oluşturan teknik altyapı ve donanım erişimin sağlanmaması sebebiyle oluşacak ihlaller gerçek kişiler kadar tüzel kişileri de etkileyebilir. Bir tüzel kişi olan dernek, şirket ve siyasi partilerin faaliyetlerini yürütebilmesi için internet erişiminin sağlanması önem arz etmektedir. Bu bağlamda internete erişim hakkının öznesinin gerçek kişiler ve özel hukuk tüzel kişilerinden oluştuğu söylenebilir.

2.2. İnternete Erişim Hakkının Yükümlülükleri

İnsan haklarının birincil yükümlüsü *devlettir*.³⁰⁴ İnsan haklarının yükümlüsü olan devlet deyimiyse yalnızca devlet tüzel kişisi (merkezi idare) değil aynı zamanda kamu tüzel kişileri de kastedilmektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki insan haklarının pozitif hukukta tanınarak temel hak ve özgürlükler halini almasıyla birlikte devlete sahip olduğu egemenliklerden doğan *yükümlülükler*, bireylere ise sahip olduğu haklardan doğan *ödevler* getirilmektedir.³⁰⁵ Uluslararası insan hakları metinlerinde devletin genel yükümlülükleri; insan haklarına saygı yükümlülüğü, uygulama

³⁰³ Anayasa Mahkemesi (AYM), *Medya Gündem Dijital Yayıncılık Ticaret A.Ş. Başvurusu*, B. 2013/2623 (11 Kasım 2015).

³⁰⁴ Gözler, *İnsan Hakları Hukuku*, 185.

³⁰⁵ Eren, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 485.

yükümlülüğü ve koruma yükümlülüğü olmak üzere üç başlık altında ele alınmaktadır.³⁰⁶

AİHS'nin 1. maddesine göre insan haklarına saygı yükümlülüğü, devletlerin insan haklarını iç hukukunda etmesi, temel hak ve özgürlük olarak tanınması gerekliliğini doğurmaktadır.³⁰⁷ Bu bağlamda devletler internete erişim hakkının yükümlüsü olarak bu hakkı iç hukukunda tanıyarak mevzuatlarına almalıdırlar. İnsan haklarına saygı yükümlülüğü aynı zamanda devletlerin keyfi müdahalelerden kaçınması gerekliliğini de ortaya koymaktadır. Bu yükümlülük internete erişim hakkı bakımından ele alındığında internet içeriğine erişimin haklı bir sebep olmadıkça devlet tarafından engellenmemesi ve sansürden kaçınılması gerekliliğini doğurmaktadır.

İnsan haklarını uygulama yükümlülüğü, devletlerin insan haklarına ilişkin genel yükümlülüklerinden bir diğeridir. Bu yükümlülük kapsamında devletler, gerekli önlemleri alma, haktan yararlanmayı kolaylaştırma ve hakları temin etme eylemlerini yerine getirmelidir.³⁰⁸ Uygulama yükümlülüğü, devletlerin insan haklarının tam olarak gerçekleştirilmesine yönelik uygun yasal, idari, bütçesel, adli ve diğer önlemleri almasını gerektirmektedir.³⁰⁹ Dolayısıyla devletlerin bu yükümlülüğü pozitif nitelikte bir yükümlülüktür. Bir insan hakkı olarak internete erişim hakkını bu bağlamda ele aldığımızda internet erişiminin sağlanması için devletlerin gerekli tesis, altyapı ve hizmeti sağlaması zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Bu yükümlülük yalnızca merkezi idareyi değil aynı zamanda belediye, üniversite gibi kamu tüzel kişilerini de sorumluluk altına almalıdır. Örneğin, 14 Kasım 2023 tarihinde Resmî Gazete’de yayımlanan Yükseköğretim Öğrencilerine Teknolojik Cihaz ve İnternet Desteği Verilmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ’e dayanarak ülkemizde Gençlik ve Spor Bakanlığı tarafından sistemde öğrenci kimliğini doğrulayan öğrencilere 12 boyunca aylık 10 GB ücretsiz internet desteği verilmektedir.³¹⁰ Bu kapsamda öğrencilere teknolojik cihaz desteği de sağlanmaktadır.

³⁰⁶ United Nations (UN), *Economic, Social and Cultural Rights Handbook for National Human Rights Institutions* (New York and Geneva, 2005), 118; United Nations (UN), “Maastricht Principles on The Human Rights of Future Generations” (Erişim 12 Aralık 2023); United Nations (UN), “Maastricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights” (Erişim 12 Aralık 2023).

³⁰⁷ AİHS, md.1.

³⁰⁸ Eren, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 488.

³⁰⁹ UN, “Maastricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights, Maastricht”.

³¹⁰ Yükseköğretim Öğrencilerine Teknolojik Cihaz ve İnternet Desteği Verilmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ, *Resmî Gazete* 32369, (14 Kasım 2023), md.5.

İnsan hakları eğitimi, insan haklarını uygulama yükümlülüğü bakımından önem arz eden bir diğer husustur. İHEB'in başlangıç kısmında, devletlerin eğitim ve öğretim aracılığıyla bildirmede yer alan hak ve özgürlüklere saygıyı arttırma yükümlülüğü altında olduğundan bahsedilmektedir. Dolayısıyla devletler internete erişim hakkının sağlanması bakımından bireylere internete erişim için gereken eğitimi vermeli ve bu konudaki farkındalığı arttırmalıdır. Örneğin, ülkemizde Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu (BTK), BTK Akademi bünyesinde internetin bilinçli ve etkin kullanılmasına yönelik bilinçlendirme çalışmaları yoluyla, başta genç ve çocuklar olmak üzere toplumun her kesiminin farkındalıklarını arttırmayı hedefleyen eğitimler gerçekleştirmektedir.³¹¹ Başka bir emsal olarak çeşitli belediyelere bağlı halk eğitim merkezlerinde verilen güvenli internet kullanımı dersleri örnek gösterilebilir.³¹²

Devletin genel yükümlülüklerinden bir diğeri de insan haklarını koruma yükümlülüğüdür. İnsan haklarının korunması, bir bireyin haklarının başka bir birey veya devlet dışı aktör tarafından ihlal edilmesinin önlemesini gerektirir.³¹³ Bu bağlamda internet erişim hakkının korunması için devlet, yetkili makama başvurma imkanını sağlama, başvuru yollarını ve sürelerini belirleme yükümlülüğü altındadır.

Nomer, internet ekosistemi içerisinde internet altyapısı ve internetin çalışması bakımından önemli bir rol üstlenmesi sebebiyle internete erişim hakkının yükümlülükleri içerisinde *özel sektörü* de dahil etmektedir.³¹⁴ Yazara göre, internet servis sağlayıcılarının internet erişiminde yer aldığı konum ona bazı yükümlülüklerin getirilmesi sonucu doğurmaktadır. İnternet araçları, internet üzerindeki bilginin aktarılması ve üçüncü taraflarla iletişim sağlanması işlemlerini kolaylaştıran, erişimin sağlanmasını, barındırılmasını ve iletilmesini çeşitli hizmetler ve platform vasıtasıyla gerçekleştiren aktörlerdir.³¹⁵ Birleşik Krallık merkezli bir sivil toplum kuruluşu olan Article 19³¹⁶ internet araçlarını; internet erişim sağlayıcıları, arama motorları, yer sağlayıcılar ve sosyal medya platformları olarak listelemiştir.³¹⁷ OECD, internet araçlarını altı ana başlıkta toplamıştır. OECD'ye göre internet araçları; arama

³¹¹ Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu, (BTK), “BTK Akademi Nedir?” (Erişim 1 Ocak 2024).

³¹² İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB), “Güvenli İnternet Kullanımı”, (Erişim 1 Ocak 2024).

³¹³ UN, *Economic, Social and Cultural Rights Handbook for National Human Rights Institutions*, 17.

³¹⁴ Nomer, *İnternet'e Erişim Hakkı*, 114.

³¹⁵ Alper Işık, *İnternet Aktörleri ve Egemenliğin Değişen Boyutları*, (İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2023), 70.

³¹⁶ İHEB'in 19. maddesinden esinlenerek bu adı almıştır.

³¹⁷ Article 19, “Internet Intermediaries: Dilemma of Liability Q and A” (Erişim 20 Ocak 2024)

motorları, internet erişim ve hizmet sağlayıcıları, e-ticaret araçları, çevrimiçi ödeme sistemleri, veri işleme ve yer sağlayıcıları, katılımlı platformlardır.³¹⁸ Işık'a göre araçların sorumluluğuna dair net bir standart belirlemek doğrudan araçların yetkileri üzerinde etki doğuracağından sorumluluk çerçevesinin çizilmesi zordur.³¹⁹ BM Özel Raportörü Frank La Rue, A/HRC/17/27 sayılı raporda internet araçlarının insan haklarına saygı gösterme sorumluluğunu artırmaya yönelik girişimlerin desteklendiğini belirtmiş ve birtakım tavsiyelere yer vermiştir.³²⁰ İnternet üzerindeki kısıtlamaların ancak yargılama sonrasında uygulanması; kısıtlamalar konusunda ilgili kullanıcıya ve uygulanabilir olduğu durumlarda kamuoyuna karşı şeffaf olunması; kısıtlayıcı önlemlerin uygulanmasından evvel kullanıcıların uyarılması; kısıtlamaların ilgili içerik üzerindeki etkisinin en aza indirilmesi; adli makamlar tarafından sağlanan prosedürler yoluyla itiraz imkânı da dahil olmak üzere, kullanıcılar için etkili çözüm yollarının bulunması raporda yer alan tavsiyelerdir.

3. İnternete Erişim Hakkının Hukuki Niteliği

BM Özel Raportörü Frank La Rue'nun internet erişimin devletler tarafından sağlanması gerektiğine dair raporunun ardından internet erişim hakkının hukuki niteliğine yönelik tartışmalar alevlenmiştir. Literatürde kimi yazarlar interneti yalnızca bir teknolojik araç olarak görürken kimi yazarlar da anayasalarda yer alan bir temel hak olması gerektiğini savunmaktadır. Bir grup yazar ise internete erişim hakkını bir insan hakkı olarak değil de evrensel hizmet kavramı altında korunması gereken bir hak olarak görmektedir.

İnternete erişim hakkının hukuki niteliği tespit edilirken internete erişimin hak olduğunu savunan görüşler ve hak olarak kabul etmeyen görüşler iki ana başlıkta incelenecektir.

3.1. İnternete Erişimi Bir Hak Olarak Kabul Eden Görüşler

Bilişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerin hızı aynı oranda insan yaşamını değiştirmekte ve dönüştürmektedir. Sanayi devrimi nasıl ikinci kuşak hakları beraberinde getirdiyse bilişim teknolojileri de ondan çok daha hızlı şekilde her geçen gün insan yaşamını dönüştürdüğü için yeni insan haklarını doğuracaktır. World Wide

³¹⁸ Organisation for Economic Co-Operation and Development (OECD), "The Economic and Social Role of Internet Intermediaries" (Erişim 20 Ocak 2024).

³¹⁹ Işık, *İnternet Aktörleri*, 70.

³²⁰ La Rue, *Report of The Special Rapporteur*, 13.

Web'in yaratıcısı Tim Berners Lee, internete erişimi olan bireylerle olmayanlar arasındaki uçurumun her geçen gün genişlediğini ve bağlantısı olmayan bireylerin önemli derecede dezavantajlı konuma gelmeleri sebebiyle internete erişimin bir insan hakkı olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır.³²¹ Bilişim teknolojilerinin hayatımızın ayrılmaz bir parçası haline geldiği günümüzde dijitalleşmenin kazandırdığı faydalardan yoksun bir hayatı sürdürmek artık mümkün değildir.³²² İnternet erişimini insan hakları listesi altında değerlendirenler bu düşüncelerini birçok temele dayandırmaktadır.

İnternet erişimini insan hakkı olarak kabul eden düşüncenin argümanlarından biri internetin dönüşen demokrasi üzerindeki hayati önemidir.³²³ İnternet, demokrasinin uygulanmasını kolaylaştırma ve destekleme potansiyeline sahip bir araçtır. Wang'a göre günümüzde demokrasinin gerçekleştirilmesinde vazgeçilmez bir unsur olarak internet bir insan hakkı olarak korunmayı gerektirir.³²⁴ Bununla birlikte internete erişim hakkının negatif statü hakkı mı yoksa pozitif statü hakkı mı olduğu konusunda ise bu hakkın her ikisi de olduğunu savunur. İnternet demokrasiyi teşvik etmek ve sürdürmek için bir araç olduğundan, internet erişimi güçlü bir neden olmaksızın keyfi şekilde kesilmemelidir. Diğer taraftan internet erişiminin gerçekleştirilebilmesi için belirli bir maliyet ve altyapı gerektiğinden bunun sağlanması devletin sorumluluğunda olmalıdır. Özellikle Arap Baharı olarak adlandırılan Arap dünyasının demokratikleşmesi hareketinde internetin önemli bir payının olması bu düşünceyi destekler niteliktedir.³²⁵ Çin gibi telekom altyapı hizmetlerinin büyük bir bölümünün özel şirketler yerine devletin elinde bulunduğu ülkelerde internet erişimi devletin kontrolündedir. Devlet internette yer alan bilgileri filtreleyebilir, sansürleyebilir, değiştirebilir veya tamamen engelleyebilir yahut tamamen kaldırabilir. Bu sebeple internete erişim çok daha müdahaleye açık ve savunmasız durumdadır. İnternet erişiminin devletin müdahalelerine karşı son derece savunmasız olması bu hakkın temel bir hak olarak korunması gerekliliğini

³²¹ Tim Berners-Lee-Harry Halpin, "Internet Access is a Human Right", *Digital Enlightenment* (2012), 1.

³²² Yüksel, "İnternete Erişim Hakkı", 144.

³²³ Xiaowei Wang, "A Human Right to Internet Access: A Gewirthian Approach", *Frontiers of Philosophy in China* 11/4 (December 2016), 652.

³²⁴ Wang, "A Human Right to Internet Access", 652.

³²⁵ Muzammil M. Hussain-Philip N. Howard, "The Role of Digital Media", *Journal of Democracy* 22/3 (July 2011), 46.

doğurmaktadır. Winter’a göre, sosyal medya mecraları bireylerin aktif siyasi katılımını destekleyen ağlar olarak yeni bir kamusal alan yaratmaktadır, dolayısıyla bilgi toplumunda demokrasinin gelişimi ve insan haklarının gerçekleştirilmesi bakımından internetin sunduğu imkanlar vazgeçilmez konumdadır.³²⁶ Bununla birlikte internet, vatandaşların doğrudan siyasi katılım sağlamasına imkân sunan yapısı sayesinde saf bir demokratik yapı için muazzam bir vasıta olabilir. Ekonomik, politik ve sosyokültürel yaşamın temelinde bilgiye erişimin olduğu günümüz toplumunda internet hizmetlerine erişimden mahrum kalmak bireyleri dezavantajlı konuma getirmektedir. İnternet erişiminin bireyler için ucuz ve sansürsüz olarak sağlanması yaşadığımız dijital çağda demokrasinin ve insan haklarının tam anlamıyla hayata geçirilmesi bakımından vazgeçilmez öneme sahiptir. Facebook ve özellikle Twitter³²⁷ artık kamuoyunun olduğu sanal mecralar haline gelmiştir. İnternetin yaygınlaştırılması ve toplumda herkes tarafından erişilebilir hale getirilmesi demokrasinin tam olarak gerçekleşebilmesi için vazgeçilmez bir unsur haline gelmiştir. Örneğin, Amerika araştırma ve geliştirme kuruluşlarından biri olan RAND’ın araştırmacıları internet bağlantı düzeyinin demokratik kazanım düzeylerinin güçlü bir göstergesi olduğunu belirtmiştir.³²⁸ Siyasi faaliyetlerde şeffaflığın sağlanması ve bireylerin bilgi edinmelerinde kolaylaştırıcı bir teknoloji olması sebebiyle de internete erişim demokrasinin gelişimine katkı sunmaktadır.³²⁹

İnternet insan haklarının hayata geçirilmesini kolaylaştıran bir teknoloji olmakla birlikte modern çağda dijital siyasi katılım araçları geleneksel araçların yerini aldıkça, internet erişiminin bir insan hakkı olarak kabul edilmesi gerekliliği artacaktır. İnternete erişim hakkının insan hakları listesinde yer alması, devletlere internet bağlantısını garanti altına alma ve hatta yüksek hızlı bağlantı ve güvenli bağlantı sağlama konusunda pozitif yükümlülükler getirmektedir.³³⁰ Pek çok devlet halihazırda evrensel hizmet kapsamında internet erişimi sağlıyor olsa da meseleyi insan hakları

³²⁶ Jenifer Sunrise Winter, “Is Internet Access A Human Right? Linking Information And Communication Technology (ICT) Development with Global Human Rights Efforts”, *The Global Studies Journal*, 5/3 (2013), 1.

³²⁷ Yeni adıyla X.

³²⁸ Christopher R. Kedzie, *Communication and Democracy: Coincident Revolutions and the Emergent Dictator’s Dilemma* (Washington: RAND, 1997), 15.

³²⁹ Tommaso Edoardo Frosini, “Access To Internet As A Fundamental Right”, *Italian Journal of Public Law* 5/2 (2013), 226.

³³⁰ Ryan Shandler-Daphna Canetti, “A Reality Of Vulnerability And Dependence: Internet Access As A Human Right”, *Israel Law Review* 52/1 (March 2019), 78.

çerçevesinde ele almak internet erişiminin tüm bireyler için güvence altına alınması bakımında önemlidir. Bireylerin internete erişebiliyor olması onların sosyal ve politik çıkarlarını önemli ölçüde koruduğu ve katkıda bulunduğu için internet erişiminin insan hakkı olarak kabul edilmesi gerekir. İnternetin özgürleştirici niteliği ve siyasi hayata katılımı kolaylaştırması bazı görüşlere göre onun insan hakkı olarak kabul edilmesi bakımından yeterli bir sebeptir.³³¹

Literatürdeki bir yaklaşıma göre ise insan haklarının temelinde insan onuru yatıyorsa, internete erişim hakkının niteliği belirlenirken insan onuru kavramından yola çıkılarak bir değerlendirme yapılmalıdır.³³² Çünkü bir hakkın insan hakkı olarak kabul edilmesinde esas alınacak husus bireye sağlayacağı fayda değil insanın insan olarak yaşamasının asgari koşulunun gerçekleştirilmesi ve insanın potansiyelini ortaya çıkarmasında oynadığı roldür. Bilgi iletişim teknolojileri ve özellikle de internet erişimi günümüz insanının potansiyelini gerçekleştirmesinde vazgeçilmez öneme sahiptir.³³³ İnternet erişimi sayesinde yürütülen faaliyetlerin gerçekleştirilememesi bireylerin kişisel ve mesleki gelişimini engeller, dolayısıyla internete erişim hakkı, bireylerin kişisel özerkliğini koruması ve seçim yapabilme yeteneğini geliştirmesi için gereken temel araçlara erişime dayanan bir haktır.³³⁴ Reglitz'e göre internet erişimi başlı başına bir insan hakkıdır ve tüm bireylerin bu küresel ortamda denetlenmeden ve sansürlü erişime sahip olması gerekir.³³⁵ Mali gücü yetmeyen kişilere kamuya açık olarak ücretsiz sağlanmalıdır. İnternet erişimi salt bir lüks olmaktan ziyade evrensel bir hak olarak görülmelidir çünkü insanların asgari düzeyde düzgün yaşamlar sürdürebilmeleri için günümüzde vazgeçilmez bir unsur haline gelmiştir. İnternet erişimi, insanların asgari düzeyde bir yaşam koşulu olarak ele alındığında bu iddia bizi internet erişiminin bir insan hakkı olduğu sonucuna götürmektedir. İnternet erişimi, başka herhangi bir hak tarafından kapsamayacak kadar kendine özgü bir haktır. Dijital ortamda ifade özgürlüğü, bilgi edinme hakkı gibi hakların kullanılmasını

³³¹ Xiaowei Wang, "Time to Think about Human Right to the Internet Access: A Beitz's Approach", *Journal of Politics and Law* 6/3 (August 2013), 67.

³³² Christopher Buckman, "Palladium of the People: A Kantian Right to Internet Access", *Sociologia: Rivista Quadrimestrale di Scienze Storiche e Sociali*, 51/3 (2017), 1; Nomer, *İnternet'e Erişim Hakkı*, 9.

³³³ William F. Birdsall, "Human Capabilities and Information and Communication Technology: The Communicative Connection", *Ethics and Information Technology* 13/2 (22 December 2010), 93.

³³⁴ Buckman, "Palladium of the People: A Kantian Right to Internet Access", 1.

³³⁵ Merten Reglitz, "The Human Right to Free Internet Access", *Journal of Applied Philosophy* 37/2 (May 2020), 314.

sağlasa da internete erişim hakkının bu haklardan ayrı olarak değerlendirilmesi gerekir. Çünkü yaşamın kendisi gibi sanal ortamda tüm bu haklara alan sağlamakta ve internet erişimi olmadığında o ortamdaki diğer tüm hakların da varlığından söz edilememektedir.

İnternet yalnızca verimliliği, üretkenliği arttıran veya hayatı kolaylaştıran bir teknoloji değil aynı zamanda insanın varoluşunu eşi benzeri olmayan bir şekilde dönüştüren bir ağıdır. Bireylerin kapasitelerini arttırarak insanlığın bir bütün olarak ilerlemesine katkıda bulunur.³³⁶ Televizyon, radyo gibi geleneksel kitle iletişim araçlarından farklı olarak web 2.0 ile birlikte bireyi yalnızca gönderici veya alıcı olmaktan çıkarıp daha önce görülmemiş bir şekilde hem gönderici hem alıcı konumuna getirmektedir. Yarattığı ağ sayesinde bireysel ve toplu iletişimi ve etkileşimi sağlayarak insanları küresel boyutta söz sahibi kılar.

İnternet erişiminin insan hakkı olduğunu dört farklı hukuki yaklaşımla temellendiren Ryan ve Canetti'nin ilk ortaya koyduğu dayanak KSHS'nin ifade özgürlüğü başlığını taşıyan 19. maddesinin 2. fıkrasıdır. Maddeye göre,

“Herkes ifade özgürlüğü hakkına sahiptir; bu hak bir kimsenin ülke hudutlarıyla sınırlanmaksızın sözlü, yazılı veya basılı veya sanatsal ürün şeklinde veya kendi tercih ettiği başka bir iletişim vasıtasıyla her türlü bilgi ve düşüncüyü arama, edinme ve ulaştırma özgürlüğünü de içerir” denmektedir.

Madde metninde bireylerin tercih edeceği vasıtaların çeşitliliği yeni teknolojilere uygulanacak kadar geniş tutulmuştur. Öyle ki kullanılan geniş ifadenin tam olarak gelecekteki gelişmeleri kapsamayı amacıyla eklendiği savunulmaktadır.³³⁷

Ortaya koyulan ikinci dayanak ise İHEB'in 19. maddesidir. 19. maddeye göre,

“Herkesin kanaat ve ifade özgürlüğüne hakkı vardır; bu hak, müdahale olmaksızın kanaat taşıma ve herhangi bir yoldan ve ülke sınırlarını gözetmeksizin bilgi ve fikirlere ulaşmaya çalışma, onları edinme ve yayma serbestliğini de kapsar.”

Madde metnindeki *ülke sınırlarını gözetmeksizin* ifadesi ile her türlü sanal ortamın korunmasının mümkün olduğu sonucu çıkarılabilir. Bu fikre katılan Land'e

³³⁶ La Rue, *Report of The Special Rapporteur*, 19; Reglitz, “The Human Right to Free Internet Access”, 314.

³³⁷ Jason M. Tenenbaum, “Is There a Protected Right to Access the Internet?”, *International Journal of Constitutional Law Blog* Erişim (13 Kasım 2023), 7.

göre 19. maddenin kapsamı 1950'lerin başında hazırlanan bir metne göre oldukça ileri görüşlüdür.³³⁸ O yıllarda internet henüz geliştirilmemiş bir teknoloji olsa da sözleşmeyi müzakere eden taraf devletler internet erişimini koruyan bir madde öngörmüşlerdir. Madde metninde korunan yalnızca içerik değil bağlantıyı sağlayan dijital teknolojinin kendisidir.

Üçüncü dayanak ise hâlihazırdaki uluslararası teamül hukuku uygulamalarının internet erişimini bir insan hakkı olarak kabul etmemiz için yeterli olduğudur.³³⁹ Buna örnek olarak daha önce de tezimizde değindiğimiz BM Özel Raportörü Frank La Rue'nun 2011 yılındaki raporu³⁴⁰ ve BM İnsan Hakları Konseyi'nin 2016 tarihli internet erişiminin sağlanmasında insan haklarına dayalı bir yaklaşımı içeren raporu³⁴¹ verilebilir.

Ryan ve Canetti'ye göre bahsedilen son ve dördüncü dayanak ise internet erişiminin günümüzde bir dizi insan hakkının gerçekleşmesini sağlamasından dolayı türev bir insan hakkı olarak korunmasının zorunluluk haline gelmiş olmasıdır. Türev bir hakkı türev yapan unsur onun ikincil öneme sahip olması veya koruma gücünün az olması değil, türediği hakla arasındaki sıkı bağıdır. Basın hürriyetinin ifade özgürlüğünden doğan bir hak olması buna örnek olarak gösterilebilir.³⁴² İfade özgürlüğü, bilgi edinme hakkı, örgütlenme hakkı, eğitim hakkı, çalışma hakkı, siyasi katılım hakları ve daha birçok insan hakkının internet erişimi ile iç içe geçmesi hatta internet erişimi olmadığı takdirde hakkın kullanılamaması ihtimali göz önüne alındığında internete erişimin de bir insan hakkı olarak kabul edilmesi gerektiği savunulabilir.³⁴³ Benzer şekilde Wicker ve Santoso'ya göre, insan haklarının temelini insanın onurlu bir yaşam sürdürmesi ve bireylerin tercihte bulunabilme kapasitesi oluşturuyorsa³⁴⁴ insanın siyasi tercihleri üzerinde oldukça etkili olan internetin de kendine koruma alanı bulması gerekir.³⁴⁵ İnternetin, bireylerin siyasi tercihleri

³³⁸ Molly Land, Toward an International Law of the Internet, *Harvard International Law Journal* 54/2 (Summer 2013), 457.

³³⁹ Shandler -Canetti, "A Reality of Vulnerability And Dependence", 93

³⁴⁰ La Rue, *Report Of The Special Rapporteur*, 8.

³⁴¹ UN, "The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet", 60.

³⁴² Shandler-Canetti, "A Reality of Vulnerability And Dependence", 94.

³⁴³ Shandler-Canetti, "A Reality of Vulnerability And Dependence", 94.

³⁴⁴ James Griffin, *On Human Rights*, (New York: Oxford University Press 2008), 31.

³⁴⁵ Stephen B. Wicker-Stephanie M. Santoso, "Access to the Internet Is a Human Right", *Communications of the ACM* 56/6 (June 2013), 44.

üzerinde etkisi göz önüne alındığında siyasi katılım hakları, ifade özgürlüğü ve örgütlenme özgürlüğünün gerçekleştirilmesinde etkin rolü sebebiyle ona erişmek de bir insan hakkı olarak korunmalıdır.

İnternet kamusal alanı yeniden şekillendiren bir teknolojidir. İnternet, daha objektif bir kamuoyu ve daha özgür bir kamusal alan yaratmaktadır. İnternetin mevcut mimarisi özgürlüğü desteklemektedir. Bu mimarinin özünde bulunan bağımsız, adem-i merkeziyetçi, eşitlikçi ve demokratik faaliyetlere uyumlu yapısı interneti kendisinden önceki kitle iletişim araçlarından farklılaştırmaktadır.³⁴⁶ İnternette önce kitle iletişim araçları kamusal alanı dikte ederken, internetin gelişimi ile birlikte bilgi ve iletişim ağı bağımsız hale gelmiştir.³⁴⁷ İnternet, bireyin çıkarlarının kamuya açık olarak iletilmesine ve tartışılmasına olanak tanıyarak bireyin çıkarlarının korunmasını sağlama potansiyeline sahiptir. İnternet erişimi olmayan bireyler, dijital çağın sunduğu bu imkândan mahrum kalırlar. İnternete erişim, yaşamaya değer bir hayat için temel olduğu düşünülen bir dizi insan faaliyetine doğrudan bağlıdır. İnternet erişiminden ve onun sağladığı imkânlardan mahrumiyet daha önce de değinildiği üzere, internete erişebilen ve erişemeyen insanlar arasında dijital eşitsizliğe yol açmaktadır. Bu durum internet erişimini bir insan hakkı statüsünde kabul etmeyi gerektirmektedir.³⁴⁸

İnternete erişim hakkını ifade hürriyeti, örgütlenme özgürlüğü, bilgi edinme hakkı gibi insan haklarından doğan türev bir insan hakkı olarak kabul eden yaklaşımlar³⁴⁹ olduğu gibi internet erişiminin bağımsız bir insan hakkı olarak kabul edilmesi gerektiğini savunan görüşler de vardır.³⁵⁰ İnternete erişimin insan hakkı olarak kabul edilmesini ilk dile getirenlerden biri olan Best, 2004'te yazdığı makalesinde internet erişiminin birçok insan hakkının kullanılması bakımından ayrılmaz bir parça haline geldiğini kabul etmekle birlikte bağımsız bir insan hakkı

³⁴⁶ Cemre Edip Yalçın, *Klasik Kamusal Alandan Sanal Kamusal Alana: Demokrasi ve İnsan Hakları İdeali İçin Normatif Bir Değerlendirme*, (İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2022), 113.

³⁴⁷ Wicker- Santoso, "Access to the Internet Is a Human Right" 45.

³⁴⁸ Wicker- Santoso, "Access to the Internet Is a Human Right" 46.

³⁴⁹ Land, "Toward an International Law of the Internet", 53-54.; Wicker-Santoso, "Access to the Internet Is a Human Right", 46.

³⁵⁰ Oreste Pollicino, "The Right to Internet Access: Quid Iuris?" *The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric*, ed. A. Von Arnould ., (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 271; Michael L. Best, "Can the Internet Be a Human Right?", *Human Rights & Human Welfare* 4/1 (2020), 24; Kunal Bilaney-Gauri Thampi, "Internet Access as an Independent Human Right: a Palpable Consequence of the Covid-19 Pandemic?", *Kathmandu School of Law Review (KSLR)* 8/2 (November, 2020), 82; Yüksel, "İnternete Erişim Hakkı", 166; Nomer, *İnternet'e Erişim Hakkı*, 157.

olarak korunması gerektiğini belirtmiştir.³⁵¹ Özellikle ifade özgürlüğünün ve bilgi edinme hakkının güvence altına alınması bakımından internet erişiminin garanti altına alınması gerekir. İnternet, çeşitli insan haklarına hizmet eden çok güçlü bir teknolojidir. İnternet erişimini bağımsız bir insan hakkı olarak ele alanlardan biri olan Pollicino, bu hakkın bir sosyal hak statüsünde devletlerin anayasalarında yer alması gerektiğini savunmaktadır.³⁵²

Özellikle 2019’da başlayan Covid-19 pandemisi sürecinde ve sonrasında, internete erişimin dijital çağda insanların hayatını sürdürmesinde ne kadar kilit bir rolü olduğu daha iyi anlaşılmıştır. İnternetin sağlık, eğitim, istihdam ve diğer hizmetlere erişim için temel bir ağ olduğu yeni dünya düzeninde, internet erişiminin bağımsız bir insan hakkı olarak tanınması gerekliliğinin doğduğu kabul edilmektedir.³⁵³ Bilindiği üzere bu süreçte fiziksel mekândan sanal mecralara geçilerek günlük yaşam faaliyetleri internet üzerinden gerçekleştirilmeye başlamıştır. Okullar uzaktan eğitim uygulamasına geçmiş, sağlık hizmetlerinin yürütülmesi için devletler çeşitli Web siteleri ve online uygulamalar geliştirmiş, işyerleri faaliyetlerine teleçalışma ile devam etmiştir. Pandemi sürecinde anlaşılmıştır ki internet, bilgi edinme hakkının ve ifade özgürlüğünün gerçekleştirilmesinde yalnızca bir araç olarak nitelendirilebilecek bir teknoloji değildir. Bu sebeple internete erişim de bağımsız bir insan hakkı olarak kabul edilmelidir.

İnternete erişim hakkının bağımsız bir insan hakkı olarak kabul edilmesi gerektiğini savunan Bilaney ve Thampi bu konuyu birtakım felsefî temellendirmeler ile ele almıştır.³⁵⁴ Bunlardan biri, doğal hukuk anlayışını benimsemiş olan ve Thomas Aquinas’tan etkilenen John Finnis’in *yedi çıkar* odaklı insan hakları anlayışıdır. Bu anlayışta insan haklarının var olma amacı, belirli temel insan çıkarlarını korumaktır. Finnis’e göre insan hakları şu yedi çıkarı güvence almaktadır: *yaşam, bilgi, oyun/performans, estetik deneyim, sosyallik, pratik akla uygunluk ve din*.³⁵⁵ Örneğin şuanki sağlık e-hizmetleri, Merkezi Hekim Randevu Sistemi ile doktor randevularının online olarak alınması, özellikle uzaktan gerçekleştirilen psikiyatrik tedaviler, fiziksel ve zihinsel sağlığı ifade eden *yaşam* değerini/çıkarını korumaktadır. Uzaktan eğitim,

³⁵¹ Best, “Can the Internet Be a Human Right?”, 24.

³⁵² Pollicino, “The Right to Internet Access”, 271.

³⁵³ Bilaney-Thampi, “Internet Access as an Independent Human Right”, 82.

³⁵⁴ Bilaney-Thampi, “Internet Access as an Independent Human Right”, 91.

³⁵⁵ John Finnis, *Natural Law And Natural Rights*, (New York: Oxford University Press, 2011), 85-90.

teleçalışma, online vaazlar, Facebook ve Twitter gibi sanal mecraların yarattığı sosyalleşme alanı, hatta kimi ülkelerde çevrimiçi gerçekleştirilen yasama faaliyetleri³⁵⁶ dahi Finnis'in sıraladığı çıkarları gerçekleştirmek için interneti vazgeçilmez bir unsur haline getirmektedir. Özellikle pandemi sürecinde ve sonrasında daha iyi anlaşılmıştır ki dijital çağda yaşayan bir insanın internet erişimi olmaksızın bu yedi çıkarın tam olarak sağlanması mümkün değildir.³⁵⁷ İnternet erişiminin insan yaşamı bakımından bu denli hayati bir noktada oluşu onun bir hakkın türevi veya hakkın gerçekleştirilmesinde bir araç olmaktan çıkarak bağımsız bir hak olarak güvence altına alınmasını gerektirmektedir.

Doktrinde bazı yazarlar internet erişiminin bir insan hakkı olarak kabul edilmesinin insan hakları nosyonuna zarar vereceğini düşündükleri için internet erişiminin bir kanuna dayanarak tanınabilecek bir hak olarak korunmasını veya evrensel hizmet kapsamında yükümlülükler getirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Ayaz ve Işıklı'ya göre internet erişiminin insanca bir hayat sürmek için vazgeçilmez olduğunu ileri sürmek doğru bir yaklaşım değildir.³⁵⁸ Çünkü internetin bireylere sunduğu yararlar onun insan hakkı olarak tanınmasını gerektirecek kadar esaslı değildir. Bununla birlikte insanların internete erişim konusundaki menfaati de köklü bir geçmişe sahip değildir. İnternetin yerini ileri dönemlerde farklı bir teknoloji alabilir. Bunun yanında insan hakları listesinin sürekli olarak değişmesi insan hakları nosyonunun değersizleşmesi sonucunu doğurabilir. İnsan haklarını teknolojik gelişmeler ile birlikte yenilemek, listenin sürekli değişmesi anlamına gelmektedir. Bu sebeple yazarlara göre internete erişim hakkını, bir kanun düzeyinde bir hakka dayandırarak tanımak daha uygun bir seçenektir.³⁵⁹ Tomalty, internet erişiminin insan hakkı olarak kabul edilmesi için insan yaşamı bakımından yeterli bir çıkara sahip olmadığını şu sözleriyle ifade etmektedir:

“...internet erişimi konusundaki menfaat yeterince köklü değil. Tarihsel süreç göz önüne alındığında bu nasıl olabilir ki? Binlerce yıl önce insanlar öldürülmemek, işkence görmemek ya da köleleştirilmemekle ilgileniyorlardı ve insanların binlerce yıl

³⁵⁶ Duygu Şimşek Aktaş, *Bilişim Teknolojilerindeki Gelişmelerin Anayasal Fonksiyonlar Üzerindeki Dönüştürücü Etkisi*, (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2020), 85.

³⁵⁷ Bilaney-Thampi, “Internet Access as an Independent Human Right”, 92.

³⁵⁸ Taner Ayaz-Şevki Işıklı, “Bir İnsan Hakkı Olarak İnternet: Herkes İçin İnternet Tartışması”, *ISophos: Uluslararası Bilişim, Teknoloji ve Felsefe Dergisi* 2/4 (Bahar 2020), 8.

³⁵⁹ Ayaz- Işıklı, “Bir İnsan Hakkı Olarak İnternet” 11.

sonra da bu gibi çıkarlarının devam edeceğini varsaymak makul bir düşünce olarak görülebilir.”

Fakat insan haklarının temelinde yatan insan onuruna yönelik tehditler tarihsel süreçte farklılık göstermiştir. İnsan onuruna yönelik tehditler değiştikçe insan hakları listesine yeni haklar eklenmiştir.³⁶⁰ Yazarın bahsettiği yaşam hakkı, işkence yasağı gibi tarihsel süreçte ilk ortaya çıkan kişisel hakları, gelişen teknolojiyle birlikte ortaya çıkan yeni hak talepleriyle kıyaslayan bir anlayış insan haklarının bütünlüğü ilkesine de aykırılık teşkil eder. İnsan haklarını üstün ahlaki talepler olarak nitelendiren asıl değer onların köklü bir geçmişe sahip olması değil, akıl ve vicdan sahibi bir varlık olan insanın onurunu koruyor olmasıdır.

Tomalty BM’nin 2016 yılında yayınladığı *İnternette İnsan Haklarının Desteklenmesi, Korunması ve Kullanılması* başlıklı raporundan internet erişiminin insan hakkı olarak tanındığı sonucunun çıkarılamayacağını savunmaktadır. Yazara göre;

*“Herhangi bir şey, kendisi insan hakkı olmaksızın insan haklarını yerine getirmeyi sağlayabilir. Örneğin bir ayakkabıya sahip olmak, seyahat özgürlüğü ve yeterli yaşam standardı hakkı gibi bir dizi insan hakkını mümkün kılar. Bununla birlikte ayakkabı giymenin aslında bir insan hakkı olduğu söylemek biraz garip olur.”*³⁶¹

İnsan haklarının üstün ve ahlaki gücünün korumasına alınmadan, bir kanuna dayanarak tanınabilecek hakları, insan hakkı olarak kabul ederek listeyi sürekli olarak değiştirmek insan hakları enflasyonu sorununu beraberinde getirebilir.³⁶²

İnternet erişimini bir hak olarak mı yoksa hakların gerçekleştirilmesinde bir araç olarak mı kabul edeceğimiz sorusu Aliyev’e göre, interneti nasıl tanımladığımız ile başka bir ifadeyle internet düşüncesi ile alakalıdır. Tezimizde daha önce de değindiğimiz Crawford’un internet kavramını açıklamaya yönelik çeşitli bakış açıları³⁶³ bu konunun değerlendirilmesine yardımcı olabilir. İnternet *telco* bakış açısıyla değerlendirildiğinde, yani internet özel şirketlerin mülkiyetinde bulunan altyapıdan ibaret kabul edildiğinde, internet erişimi bir hizmete, interneti kullananlar

³⁶⁰ Donnelly, *Evensel İnsan Hakları*, 36.

³⁶¹ Jesse Tomalty, “Is There A Human Right to Internet Access?”, *Philosophy Now* (Erişim 18 Aralık 2023).

³⁶² Erdoğan, *İnsan Hakları*, 25.

³⁶³ Bu çalışmada “İnternet Kavramına Bakış” başlığı için sayfa 34’ bakınız.

da tüketiciye indirgenmiş olmaktadır. Bu durumda internet erişiminin sağlanması yönündeki talepler en fazla *evrensel hizmet* prensibi kapsamında değerlendirilebilir.³⁶⁴ İnterneti bir mantıksal mimari ve protokollerden oluşan bir yapı olarak kabul eden mühendislik odaklı bakış açısıyla da internet erişimini insan hakkı olarak kabul etmemiz mümkün gözükmemektedir. Nethead bakış açısı olarak ifade edilen, interneti yalnızca ağlardan, kablolardan yahut protokollerden ibaret kabul etmeyen bunların yanında interneti bir sosyal yaşam alanı şeklinde nitelendiren düşünceye göre sorunu temellendirdiğimizde, internet erişimini başlı başına bir hak olarak kabul etmek mümkün gözükmemektedir.³⁶⁵

3.2. İnternet Erişimini Hak Olarak Kabul Etmeyen Görüşler

Doktrindeki bazı yazarlar interneti hakların sağlanmasında yalnızca bir araç olarak kabul etmektedir. İnternetin babalarından biri olarak kabul edilen Cerf, internetin bir hakkın kendisi değil ancak bir hakkın sağlayıcısı olabileceğini savunmaktadır.³⁶⁶ Teknolojik bir araç olan internet, insan hakkı olarak kabul edilebilecek yüksek ahlaki çıtayı ifade edemez. Bu çıta insanın anlamlı bir hayat sürdürmesini sağlayıp sağlamadığıdır. Ona göre teknolojik bir aracı bu çıtaya koymak doğru değildir. Hâkim Frank Easterbrook'un kullandığı at hukuku³⁶⁷ metaforundan etkilenmiş olacak ki, kendisi de at hakkı örneğini veren Cerf, geçmiş dönemlerde kişinin geçimini sağlayabilmesi için at sahibi olmasının önemli olduğunu fakat bu durumun at hakkının insan hakkı olarak kabul edilmesini gerektirmediğini savunur.³⁶⁸ O dönemde at hakkı bir insan hakkı olarak tanınınsaydı günümüzde ne kadar anlamsız bir hak olacaksa, şu an internete erişim bir insan hakkı olarak kabul edilirse ileride o

³⁶⁴ Aliyev, *Çevrimiçi İfade Özgürlüğü*, 182.

³⁶⁵ Aliyev, *Çevrimiçi İfade Özgürlüğü*, 183.

³⁶⁶ Vinton Cerf, "Internet Access Is Not a Human Right", *New York Times*, (19 Aralık 2023).

³⁶⁷ Frank H. Easterbrook, "Cyberspace and the Law of the Horse." *University of Chicago Legal Forum* (1996), 1.

³⁶⁸ Frank H. Easterbrook, 1996 yılında yaptığı bir konuşmasında at hukuku metaforunu kullanarak, niş alanların ayrı bir hukuk dalı olarak kabul edilmesine karşı olan Gerhard Casper'a atıf yapmış ve siber hukuk konusundaki çalışmaların ayrı bir hukuk dalı olarak kabul edilmesine karşı çıkmıştır. Easterbrook daha sonrasında yayınladığı *Cyberspace and the Law of the Horse* başlıklı makalesinde uzmanlık gerektiren işlerde geçerli olan kanunları öğrenmenin en iyi yolunun genel kuralları incelemek olduğunu belirtmiştir. Yazara göre atların satışıyla, atlar tarafından tekmelenen insanlarla yahut atların lisanslanması ve yarıştırlmasıyla ilgili konuları at hukuku üzerine bir alanda toplamaya yönelik her türlü çaba sığ kalmaya mahkumdur. Buna binâen siber alanı ilgilendiren durumlarla ilgili hukuki sorunların çözümü halihazırda mevcut hukuk kurallarıyla getirilebilir.

kadar anlamsız hale gelecektir. İnsan hakları, ifade özgürlüğü, bilgiye erişim hakkı gibi belirli bir teknolojiye veya zamana bağlı olmaksızın var olan haklardır.³⁶⁹ ABD hiçbir zaman bir telefon hakkı ilan etmese de *evrensel hizmet* prensibi ile ülkenin en ücra bölgelerine bile telekom hizmeti, elektriği ve geniş bant internet ağını sağlama politikası geliştirmiştir. İnternetin iyileştirilmesi, insanlığın durumunu iyileştirmenin önemli yollarından sadece bir tanesidir, bu sebeple onu tek başına bir hak olarak tanımaktan ziyade bu aracın sağladığı çıkarları korumak insan hakları anlayışına daha uygundur.³⁷⁰ Fakat Mathiesen, Cerf'in bu fikirleriyle birinci kuşak haklardan sonra tanınan insan haklarını gözardı ettiğini ve dijital çağın getirdiği yeniliklerin insan haklarının da dönüşümüne yol açacağını savunmaktadır.³⁷¹ Hatta daha da ileri giderek bir dijital haklar bildirgesine ihtiyaç duyduğumuzu belirtir.

Skepys, internet erişiminin insan hayatı bakımından önemini kabul etmekle birlikte, onun bir insan hakkı olarak tanınmasına karşı çıkmaktadır. İnternetin iletişim açısından değerli olması, insan hakkı olarak kabul edilecek kadar önemli olduğunu göstermemektedir.³⁷² İfade hürriyeti kapsamında korunan bir insan hakkı olması gerektiğini savunanlara karşı,

“İnternet bir ifade biçimi değildir, ifade biçimlerinin aktarılmasını sağlayan bir araçtır. Dolayısıyla internetin ifade için araçsal olarak vazgeçilmez olduğunu söyleyebileceğimiz tek zaman, insanların kendilerini ifade edebilecekleri başka bir yerin olmadığı zamandır.”³⁷³ argümanını sunmaktadır.

Görüldüğü üzere internete erişim hakkının bir hak olarak kabul edilemeyeceğini savunan görüşler netice itibariyle iki husus üzerine yoğunlaşmıştır. Öncelikle internete erişim bir hakkın kendisi değil ancak hakkın kullanılmasında teknolojik bir araç olabilir ve teknolojik bir araç insan hakları nosyonunun içerdiği yüksek ahlaki niteliklere haiz değildir. İkinci olarak internet her ne kadar insan yaşamını idame ettirme bakımından günümüzde son derece önemli olsa da bu durum onu insan hakkı olarak kabul etmeyi gerektirecek bir sebep değildir.

³⁶⁹ Cerf, “Internet Access Is Not a Human Right”.

³⁷⁰ Cerf, “Internet Access Is Not a Human Right”.

³⁷¹ Kay Mathiesen, “Human Rights for the Digital Age”, *Journal of Mass Media Ethics: Exploring Questions of Media Morality* 29/1 (January 2014), 2.

³⁷² Brian Skepys, “Is There a Human Right to the Internet?”, *Journal of Politics and Law*, 5/4 (Kasım 2012), 20.

³⁷³ Skepys, “Is There a Human Right to the Internet?”, 22.

4. İnternete Erişim Hakkının Sınıflandırılması

İnternete erişim hakkının bir insan hakkı olarak kabul edilmesi durumunda bu hakkın hak sınıflandırmaları içerisindeki yerinin neresi olduğu sorusu gündeme gelecektir. İnsan haklarının çeşitli tasniflere tabi tutulduğu tezimizin birinci bölümünde açıklanmıştı. Bu tasniflerden Jellinek'in statü hakları ayrımı, Vasak'ın hak kuşakları ve Habermas'ın tasnifi literatürde en çok kullanılan tasniflerdir. Bu başlık altında internete erişim hakkının statü hakları ve hak kuşakları bakımından nasıl sınıflandırılacağına değinilecektir.

4.1. İnternete Erişim Hakkının Hak Kuşakları Bakımından Sınıflandırılması

İnsan haklarının, Vasak'ın geliştirdiği hak kuşakları sınıflandırmasında birinci kuşak, ikinci kuşak ve üçüncü kuşak haklar olarak tasnif edildiği, dijital teknolojilerin insan onuruna yönelttiği tehditler karşısında ortaya çıkan yeni kuşak hakların da dördüncü kuşak haklar olarak adlandırıldığı tezimizin birinci bölümünde açıklanmıştı.

Dördüncü kuşak haklar bakımından, dijital teknolojilerin insan hakları üzerindeki dönüşümü ilk olarak veri koruma hukuku alanında kendini göstermiş olsa da internet erişim hakkı bu sürecin önemli bir parçasını oluşturmaktadır.³⁷⁴ İnternete erişim hakkı, internet içeriğine erişimle birlikte gerekli altyapı ve donanım erişimi içinde barındıran, hak kuşakları bakımından dördüncü kuşak haklar arasında tasnif edilebilecek bir insan hakkıdır. Nomer'e göre, internete erişim hakkı *sui generis*³⁷⁵ bir hak olarak, ilk üç kuşak haklardan her birinden özellikler taşıması sebebiyle bu sınıflandırmaların her birine dahil edilebilir.³⁷⁶ Fakat hak kuşakları sınıflandırmasının ortaya çıkışında tarihsel süreçte esas olarak bir itici güç kendini göstermiştir. Birinci kuşak hakların ortaya çıkışında itici güç ticaret yollarıyla zenginleşen burjuvazi iken, ikinci kuşak haklar bakımından Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan işçi sınıfının talepleridir. Üçüncü kuşak haklar sınıflar üstü bir kimlik mücadelesi olarak sosyal grupların dayanışmasını gerektiren haklar olarak ortaya çıkmıştır.³⁷⁷ Bu şekilde

³⁷⁴ Kama Işık, "Yeni Bir Anayasaya Dijital Bir Bakış", 36.

³⁷⁵ Latince "*kendine özgü*" anlamına gelmektedir.

³⁷⁶ Nomer, *İnternet'e Erişim Hakkı*, 60.

³⁷⁷ Uygun, *Devlet Teorisi*, 498-500.

tarihsel bir değerlendirme yaptığımızda dördüncü kuşak hakların ortaya çıkmasında itici güç, bilişim teknolojilerinin getirdiği yeni hak talepleridir. Bu durumda internete erişim hakkının dördüncü kuşak haklar arasında değerlendirilmesi uygun olacaktır.

4.2. İnternete Erişim Hakkının Pozitif/Negatif/Aktif Statü Hakları Bakımından Sınıflandırılması

İnternete erişim hakkı hem internet içeriğine erişimi hem de erişim için gerekli teknik altyapı ve donanımın ulaşmayı içinde barındıran bir hak olarak devlete negatif ve pozitif açıdan iki ayrı yükümlülük getirmektedir. İnternete erişim hakkı bu yönüyle Jellinek'in statü hakları sınıflandırılmasında hem pozitif statü hakları kategorisine hem de negatif statü hakları kategorisine dahil edilebilir. Bununla birlikte internete erişim hakkının aktif statü haklarına dahil bir hak olduğu da söylenebilir.

İnternete erişim hakkının statü hakları içerisindeki yeri hususunda 2015 yılında İtalya'daki anayasa değişikliği tekliflerinden söz etmek yerinde olacaktır. İtalyan Parlamentosu'na internete erişim hakkının temel bir hak olarak düzenlenmesi için iki anayasa değişikliği teklifi sunulmuştur. Değişiklik tekliflerinden ilki anayasanın *Medeni ve Siyasi Haklar* bölümünde ifade özgürlüğünü de barındıran 21. maddesinden sonra eklenmesi önerilen *İnternete Erişim Hakkı* maddesidir. Teklif edilen maddeye göre,

*“Herkes, ekonomik veya sosyal nitelikteki herhangi bir engeli ortadan kaldıracak teknolojik olarak yeterli araçlar aracılığıyla, hiçbir ayırım gözetilmeksizin internete erişim hakkına sahiptir.”*³⁷⁸

İtalyan Parlamentosu'ndaki ikinci değişiklik teklifinde ise anayasanın *Sosyal Haklar* bölümünde eğitim hakkını içeren 34. maddenin ardından eklenmesi gündeme gelmiştir. İkinci değişiklik teklifi şu şekildedir,

*“Herkes, tarafsız bir şekilde, ayırım gözetmeksizin ve teknolojik olarak yeterli araçlarla internete erişim hakkına sahiptir. Devlet, insanın kişiliğini geliştirdiği, sosyal, siyasi ve ekonomik dayanışma hak ve görevlerinin icra edildiği bir yer olarak internetin, etkin bir şekilde korunmasını sağlayan koşulları teşvik eder.”*³⁷⁹

³⁷⁸ Pollicino, “Right to Internet Access”, 8; Kama Işık, “Yeni Bir Anayasaya Dijital Bir Bakış”, 39.

³⁷⁹ Pollicino, “Right to Internet Access”, 8; Kama Işık, “Yeni Bir Anayasaya Dijital Bir Bakış”, 39.

İtalyan Parlamentosu'nda gündeme gelen bu iki teklif de internete erişim hakkını anayasada bağımsız bir insan hakkı olarak tanımayı hedeflemektedir. Fakat tekliflerden biri bu hakkı daha çok ifade özgürlüğü temelinde negatif boyutuyla ele alırken diğer bir teklif eğitim hakkı ekseninde pozitif nitelikte ele almaktadır.³⁸⁰

Kanaatimizce internete erişim hakkını negatif statü hakları içerisinde sayabiliriz çünkü devletin internet içeriğine erişimi engellememe ödevi ona bir negatif yükümlülük getirmektedir. Bununla birlikte pozitif statü haklarının içerisine de dahil edebiliriz çünkü aynı zamanda devlete internet erişiminin sağlanabilmesi için gereken teknik altyapının sağlanması gibi bir pozitif yükümlülük de getirilmiştir. İnternet erişimi olmaksızın elektronik oy, elektronik siyasi parti uygulamalarının gerçekleştirilmesinin mümkün olmaması ilerde bu uygulamaların tüm ülkelerde yaygınlaşması varsayımında internete erişim hakkının aktif statü haklarına dahil edilebileceğini göstermektedir.

5. İnternete Erişim Hakkı ile Bağlantılı İnsan Hakları

İnternete erişim hakkı, internetin insan hayatının çeşitli alanlarındaki yeri sebebiyle birçok farklı insan hakkıyla ilişkilidir. İnternetin kullanım alanı öylesine geniştir ve her geçen gün genişlemeye devam etmektedir ki internete erişim hakkıyla ilişkili olan insan haklarının bazıları öngörülebilirken bazılarını öngörmek mümkün değildir. İnternet erişiminin hangi insan haklarıyla bağlantılı olabileceği özellikle Covid-19 sürecinde daha da iyi anlaşılmıştır. Öyle ki anayasalarda koruma altına alınan birçok temel hak ve hürriyet internet erişimi olmaksızın kullanılamaz hale gelmiştir. Günümüz şartlarında insan haklarından bazılarının internet erişimi olmaksızın tam ve etkili kullanımının artık mümkün olmadığı dahi söylenebilir. Çalışmamız kapsamında değerlendirilecek husus insan haklarının internet ortamında korunmasını açıklamaktan ziyade yaşadığımız dijital çağda internet erişimi olmaksızın artık birtakım faaliyetlerin gerçekleştirilmesinin mümkün olmamasından kaynaklı olarak, haklardan tam ve etkili şekilde yararlanılamayacağını ortaya koymaktır. İnternete erişim hakkı; kişinin maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkı, ifade özgürlüğü, eğitim hakkı, örgütlenme özgürlüğü, bilgi edinme hakkı gibi hem kişisel ve siyasal haklardan hem de sosyal haklardan tam olarak yararlanılması için giderek

³⁸⁰ Kama Işık, “Yeni Bir Anayasaya Dijital Bir Bakış”, 39.

vazgeçilmez hale gelmiştir. Kanaatimizce internete erişim hakkının bir insan hakkı olarak kabul edilmesi ve anayasalarda temel hak olarak tanınması gerekliliğinin temelinde yatan sebeplerden biri de tüm bu insan haklarıyla olan ayrılmaz ilişkisidir.

5.1. Kişinin Maddi ve Manevi Varlığını Koruma ve Geliştirme Hakkı ile İlişkisi

Tüm insan haklarında olduğu gibi kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının temelinde de insan onuru kavramı yatmaktadır. Fakat tüm insan hakları esasında bireylerin maddi ve manevi varlığının korunmasına ve gelişmesine hizmet etmektedir. Öyleyse bu durum kişinin maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkının, tüm insan haklarının varlık nedeni olduğu sonucuna götürmektedir.³⁸¹ Anayasamız kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkını 17. maddede koruma altına almıştır. Anayasamıza göre,

“Herkes, yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir.”

Anayasamızın 17. maddesinin gerekçesinde,

“Kişinin sahip bulunduğu hak ve hürriyetler, bu maddeden itibaren önem dereceleri göz önünde tutularak belirlenmiştir. Bu madde ile yaşama maddî ve manevî varlığın bütünlüğü ve bunun geliştirilmesi hakkı korunmaktadır”³⁸² denmektedir.

Anayasamızın 17. maddesinin gerekçesinde, bireylerin sahip olduğu hak ve hürriyetlerin 17. maddeden itibaren önem dereceleri göz önünde bulundurularak sıralandığı açıklanmaktadır. Kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı ilk sırada yer alan temel hak ve özgürlük olarak, diğer hakların kaynağını oluşturduğunun Anayasa koyucu tarafından kabul edildiği söylenebilir.³⁸³

Yaşadığımız dijital çağda, bağımsız mimarisi ve sayısız insani faaliyetlerin gerçekleştirilmesine olanak tanıyan yapısı sayesinde internetin bireylerin maddi ve manevi varlığını geliştirmesi bakımından vazgeçilmez bir teknoloji olduğu aşikârdır.

³⁸¹ Ali Tarık Gümüş, “Türk Anayasasında Kişinin Maddi ve Manevi Varlığını Koruma ve Geliştirme Hakkı”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 13/2 (Aralık 2005), 137.

³⁸² T.C Anayasası (Gerekçeli), Anayasa Mahkemesi Yayınları (2021), md.17.

³⁸³ Gümüş, “Türk Anayasasında Kişinin Maddi ve Manevi Varlığını Koruma ve Geliştirme Hakkı”, 153.

Kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkından kaynaklanan ve üçüncü kuşak dayanışma haklarından biri olarak kabul edilen gelişme hakkı³⁸⁴, BM'nin Gelişme Hakkına Dair Bildirisi'nde şu şekilde açıklanmıştır:

“Gelişme hakkı, her insanın ve bütün halkların, bütün insan haklarının ve temel özgürlüklerin tam olarak gerçekleşeceği bir ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal gelişmeye katılma, katkıda bulunma ve bundan yararlanma hakkına sahip olması nedeniyle, vazgeçilmez bir insan hakkıdır.”

Bu madde göz önüne alındığında bireylerin gelişme hakkının sağlanabilmesinde internet hayati bir role sahiptir. BM İnternet Hakları ve İlkeleri Dinamik Koalisyonu'nun³⁸⁵ yayınladığı İnternette İnsan Hakları ve İlkeleri Şartı, bilgi ve iletişim teknolojilerinin, sürdürülebilir insani gelişme ve güçlendirmeye katkıda bulunacak şekilde tasarlanması, geliştirilmesi ve uygulanmasının devletlerin bir yükümlülüğü olduğunu kabul etmiştir.³⁸⁶

Gelişim hakkı kapsamında, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimin gerçekleşmesi, yaşamda kadınların daha faal hale gelmesi için tedbirlerin alınması, yoksulluğun azaltılması, sürdürülebilir bir çevrenin yaratılması, sosyal ve ekonomik adaletsizliğin giderilmesi gibi hedefler yer almaktadır. İnternete erişimin bireylere sunduğu uçsuz bucaksız sanal dünya, internet üzerinden gerçekleştirilebilecek günlük faaliyetlerin sayılamayacak kadar çok olması, internetin eşitlikçi ve bağımsız mimarisi göz önüne alındığında internete erişim hakkının sağlanmasının, kişinin maddi ve manevi varlığını geliştirme ve koruma hakkı ile üçüncü kuşak bir hak olan gelişim hakkıyla doğrudan bağlantısı olduğunu söyleyebiliriz.

³⁸⁴ Literatürde, *Gelişme Hakkı* yerine *Kalkınma Hakkı* kavramı da kullanılmaktadır. Fakat BM'nin 1986 yılında yayınlanan bildirisinin TBMM İnsan Hakları İnceleme Komisyonu tarafından yapılan çevirisinde *Gelişme Hakkı* kavramı kullanıldığı için tezde bu kavram tercih edilmiştir.

³⁸⁵ İnternet Hakları ve İlkeleri Dinamik Koalisyonu, çevrimiçi ortamda ve internet politika oluşturma alanları yelpazesinde insan haklarını desteklemek için oluşturulan bir koalisyondur.

³⁸⁶ United Nations (UN), “Internet Rights&Principles Coalition The Charter Of Human Rights And Principles For The İnternet” (Erişim 19 Aralık 2023).

5.2. İfade Özgürlüğü ile İlişkisi

İfade özgürlüğü, İHEB'in 19. Maddesinde şöyle açıklanmıştır,

*“Her ferdin fikir ve fikirlerini açıklamak hürriyetine hakkı vardır. Bu hak fikirlerinden ötürü rahatsız edilmemek, memleket sınırları mevzubahis olmaksızın malûmat ve fikirleri her vasıta ile aramak, elde etmek veya yaymak hakkını içerir.”*³⁸⁷

İHEB'in söz konusu maddesinde, “her vasıta” ve “memleket sınırları mevzubahis olmaksızın” ibarelerine yer verilmesi, maddenin ifade özgürlüğünün kullanımının gelecekteki teknolojik gelişmeleri içerecek ve bunlara uyum sağlayacak öngörüyle tasarlandığını göstermektedir.³⁸⁸ Aynı şekilde ifade özgürlüğü başlığını taşıyan AİHS'in 10. maddesinde de,

*“Herkes ifade özgürlüğü hakkına sahiptir; bu hak bir kimsenin ülke hudutlarıyla sınırlanmaksızın sözlü, yazılı veya basılı veya sanatsal ürün şeklinde veya kendi tercih ettiği başka bir iletişim vasıtasıyla her türlü bilgi ve düşüncüyü arama, edinme ve ulaştırma özgürlüğünü de içerir”*³⁸⁹ denilmesi maddenin aynı öngörüyle hazırlandığını göstermektedir.

Anayasamızda ise *Düşünce ve Kanaat Hürriyeti* başlıklı 25. maddesinde,

“Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir. Her ne sebep ve amaçla olursa olsun kimse, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; düşünce kanaatleri sebebiyle kınanamaz ve suçlanamaz” denilerek ifade özgürlüğüne yer verilmiştir.

Bunun yanında Anayasamızın 26/1 maddesinde yer alan,

“Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir. Bu hürriyet Resmî makamların müdahalesi olmaksızın haber veya fikir almak ya da vermek serbestliğini de kapsar” ifadesi ile düşüncüyü açıklama ve yayma hürriyeti de koruma altına alınmıştır.

Genellikle kabul edilen bir düşünceye göre ifade özgürlüğü anayasal özgürlüklerin temel taşlarından biri olarak demokrasinin olmazsa olmaz şartlarından biridir.³⁹⁰ İfade özgürlüğü, kişilerin düşüncesini, inancını, kanaatini, tutumunu ve duygusunu barışçı yoldan açığa vurmasını veya dış dünyada ifade

³⁸⁷ İHEB, md.19.

³⁸⁸ La Rue, *Report of The Special Rapporteur*, 7.

³⁸⁹ AİHS, md.10.

³⁹⁰ Erdoğan, *İnsan Hakları*, 171.

etmesini serbestçe gerçekleştirebilmesi demektir. İfade özgürlüğü yalnızca sözlü ve yazılı anlatımı değil bununla birlikte, sanatın icrası, gösteri, yürüyüş, toplantı yapma ve örgütlenme gibi birçok faaliyeti kapsamaktadır.³⁹¹ İfade özgürlüğünün demokratik bir toplum için vazgeçilmez bir unsur olmasının sebebi fikirlerin serbestçe dile getirilmediği bir toplumda kamusal meseleler hakkında sağlıklı bilgi ve fikir edinmek ve kamunun menfaatini tespit etmek pek mümkün olmayışıdır.

Tüm bunların yanında kişinin potansiyelini gerçekleştirebilmesi için ilk yolu kendisini serbest bir şekilde ifade edebilmesidir bu bakımdan ifade özgürlüğü, iyi bir hayat için zorunlu bir haktır.³⁹² Çünkü insanın kişiliği kendini ifade etmesiyle görünür hale gelir. İnternet kişilerin kendini ifade etmeleri için dijital çağda vazgeçilmez bir teknolojidir. Radyo, televizyon ve tek yönlü bilgi aktarımına dayanan basılı yayınlar gibi diğer iletişim ortamlarının aksine, İnternet etkileşimli bir ortam olarak önemli bir ilerlemeyi temsil etmektedir. Web 2.0 ile birlikte içerik oluşturmada katılımcı bilgi paylaşımını ve iş birliğini kolaylaştıran platformların ortaya çıkışıyla birlikte, bireyler artık pasif alıcılar değil, aynı zamanda bilginin aktif yayıncıları haline gelmiştir.

İnternet ve onun tanıdığı imkanlar sayesinde oluşturulan platformlar bireylerin eleştirel görüşlerini paylaşmalarına ve objektif bilgilere ulaşmalarına olanak tanıdığından, bağımsız medyanın bulunmadığı ülkelerde özellikle değerlidir. Bireylerin ulusal sınırlar arasında anında ve ucuz bir şekilde bilgi ve fikir alışverişinde bulunmalarına olanak tanıyan internet, daha önce ulaşamayan bilgi ve bilgilere erişime olanak sağlamaktadır. Bu da hakikatin keşfedilmesine ve toplumun bir bütün olarak ilerlemesine katkıda bulunur.³⁹³ Örneğin, İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün verilerine göre, birçok Arap ülkesi ile İsrail arasında seyahat özgürlüğünün kısıtlanması ve telefon ve posta bağlantılarının kesilmesi nedeniyle yüz yüze iletişim kurmanın, telefon konuşmalarının ve posta yazışmalarının zor olduğu bir dönemde, Arap ülkelerinin vatandaşları sohbet odalarında İsrailli vatandaşlarla tartışabilmekteydi.³⁹⁴ Bunun yanında Mısır'daki, Filistin topraklarındaki ve diğer yerlerdeki insan hakları örgütleri, e-posta ve Web siteleri aracılığıyla, mütevazı kaynaklarına ve yerel medyaya sınırlı erişimlerine rağmen, bilgiyi her zamankinden

³⁹¹ Erdoğan, *İnsan Hakları*, 170.

³⁹² Erdoğan, *İnsan Hakları*, 173.

³⁹³ La Rue, *Report of The Special Rapporteur*, 7.

³⁹⁴ Human Rights Watch, "The Internet In The Mideast and North Africa: Free expression and Censorship" (Erişim 19 Aralık 2023).

çok daha etkili bir şekilde yayabilmektedirler.³⁹⁵ Görüldüğü üzere hükümetler her ne kadar iletişimin sınırlandırılması için çeşitli yollar denese de internet, bireylerin kendilerini ifade etmeleri ve fikirlerini birbirlerine aktarabilmeleri için özgürlükçü bir alan sunmaktadır.

İfade özgürlüğünün hangi durumlarda sınırlandırılabilceği KSHS'nin 20. maddesinde öngörülmüştür. Maddeye göre, ifade özgürlüğü şu sayılan sebeplerden dolayı sınırlandırılabilir: başkalarının haklarına ve itibarına saygı, ulusal güvenlik, kamu düzeni, sağlık ve ahlâkı koruma.³⁹⁶ İnternete erişim hakkı bağlamda BM Özel Raportörü, çocuk pornografisi, nefret söylemi, iftira, soykırıma aleni teşvik, ayrımcılığa, düşmanlığa veya şiddete teşvik oluşturan ulusal, ırksal veya dini nefretin savunulması sebepleriyle internet üzerinde gerçekleştirilen ifade özgürlüğünün sınırlandırılabilceğini belirtmektedir.³⁹⁷

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin Bilgi Toplumunda İnsan Hakları ve Hukukun Üstünlüğü Hakkında CM (2005)56 Final Sayılı Bildirgesi'nin "*Bilgi Toplumunda İnsan Hakları*" başlıklı birinci bölümünde şu ifadeler yer verilmiştir:

*"Bilgi ve iletişim teknolojileri (BİT) herkese ifade özgürlüğünü kullanabileceği emsalsiz olanaklar sağlamaktadır. Ancak BİT'ler bu özgürlük için aynı zamanda -devlet ve devlet dışı aktörler tarafından sansür uygulanması gibi- önemli bir dizi engel oluşturmaktadır. İfade, bilgi ve iletişim özgürlüğüne elektronik ortamda, elektronik olmayan ortamda olduğu gibi saygı gösterilmelidir ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 10. maddesinde belirtilen sınırlama nedenlerinden başka bir sınırlandırmanın konusu olmamalıdır. Yani sadece elektronik ortamda bulunduğu bahisle sınırlandırma yapılmamalıdır."*³⁹⁸

Anayasa Mahkemesi, *Wikimedia Foundation Inc. Ve Diğerleri Başvurusu* başlıkla kararında, internet sitesine erişim engeli getirilmesi yönündeki kararların ifade özgürlüğünün ihlal edilmesi kapsamında değerlendirmektedir.³⁹⁹ Karara göre,

³⁹⁵ Human Rights Watch, "The Internet In The Mideast and North Africa: Free expression and Censorship".

³⁹⁶ Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi (KSHS), Birleşmiş Milletler (1976), md.20.

³⁹⁷ La Rue, *Report of The Special Rapporteur*, 8.

³⁹⁸ Council of Europe, "Declaration of The Committee of Ministers on Human Rights and The Rule of Law in The Information Society" (Erişim 19 Aralık 2023).

³⁹⁹ Anayasa Mahkemesi (AYM), *Wikimedia Foundation Inc. ve Diğerleri Başvurusu*, B. 2017/22355, (26 Aralık 2019).

“Wikipedia’ya erişimin Türkiye’den engellenmiş olması sadece içerik sağlayıcı konumunda olan birinci başvurusunun bilgi ve fikirleri yayma hakkına müdahale oluşturmamış, aynı zamanda Türkiye’deki kullanıcıların bilgi ve fikirlere erişme hakkını da sınırlandırmıştır”⁴⁰⁰ denmektedir.

AİHM’nin *Yıldırım v. Türkiye* başlıklı kararında,

“İnternete erişime ilişkin yasaklamalara sınırlama getiren ve muhtemel bir kötüye kullanma durumuna karşı hukuki kontrol güvencesi sunan katı bir yasal çerçevede alınmayan internete erişimin kısıtlanmasına ilişkin tedbir kararları, ifade özgürlüğünün ihlaline neden olmuştur” denilerek internete erişime getirilen sınırlamaların ifade özgürlüğünü ihlal ettiğini açıklamıştır.

Gerek Wikipedia’ya erişimin engellendiği dönemde gerekse Youtube’a erişimin Türkiye’de engellendiği dönemde vatandaşlar, IP değiştirme, VPN kullanma gibi çeşitli yöntemlerle yine de bu platformlara erişim sağlamanın yolunu bulmuşlardır. Devletler her ne kadar internete erişim için çeşitli yöntemlerle sınırlandırmalar getirse de aynı şekilde vatandaşlar birçok farklı yolla bu erişim engellerini aşmaktadır.

İnternet erişiminin bağımsız ve özgürlükçü yapısı sayesinde bireylerin kendilerini ifade edecekleri platformların çoğalması, küresel boyutta etkileşime olanak sağlaması, ifade özgürlüğü ile internete erişim hakkının çok sıkı bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Günümüzde ifade özgürlüğünün tam manasıyla kullanılabilmesi için bireylerin internet erişiminin sağlanması şarttır. Devletler, bireylerin ifade özgürlüğünü kullanabilmesi için internete erişim hakkından doğan pozitif ve negatif yükümlülüklerini yerine getirmelidir.

5.3. Örgütlenme ve Toplanma Özgürlüğü ile İlişkisi

Örgüt kavramı Anayasa Mahkemesi kararlarında, *“kişilerin serbest iradeleriyle kurulan, ortak bir amaç için bir araya gelen kişiler topluluğu”* olarak tanımlanmıştır.⁴⁰¹ Örgütlenme özgürlüğü, kişilerin birtakım çıkarlarını korumak amacıyla, kendilerini temsil eden bir topluluk oluşturmak suretiyle bir araya gelmesi özgürlüğü şeklinde açıklanabilir. Örgütlenme özgürlüğü içeriğinde siyasi parti, dernek

⁴⁰⁰ AYM, B. 2017/22355, §92.

⁴⁰¹ Anayasa Mahkemesi (AYM), Hüseyin Demirdizen Başvurusu, B. 2014/11286 (21 Eylül 2016), §35.

veya vakıf, sendika gibi farklı farklı örgütlenme şekillerine koruma sağlamaktadır.⁴⁰² Toplanma özgürlüğü ise, ifade özgürlüğünün özel bir biçimi olarak demokratik toplumun temel yapıtaşları arasında yer almaktadır.⁴⁰³ Toplantı ve gösteri yürüyüşü özgürlüğü olarak da adlandırılan bu hak, çoğulcu demokrasilerin gelişimi bakımından bir hayli öneme sahip olan farklı düşüncelerin ortaya konması, korunması ve aktarılmasını güvence altına almaktadır.⁴⁰⁴

Uluslararası mevzuatta toplantı ve örgütlenme özgürlüğü bazı metinlerde ayrı ayrı ele alınırken bazı metinlerde aynı madde içerisinde yer almıştır. AİHS'in 11. maddesi toplanma ve örgütlenme özgürlüğüne ilişkindir. Maddeye göre,

“Herkes barışçıl olarak toplanma ve dernek kurma hakkına sahiptir. Bu hak, çıkarlarını korumak amacıyla başkalarıyla birlikte sendikalar kurma ve sendikalara üye olma hakkını da içerir” denmektedir.⁴⁰⁵

İHEB'in 20/1 maddesi, *“Her şahıs saldırsız toplanma ve dernek kurma ve derneğe katılma serbestisine maliktir”* ifadesi ile toplanma ve örgütlenme özgürlüğünü koruma altına almıştır.⁴⁰⁶ KSHS'nin 21. maddesi toplanma özgürlüğünü, 22. maddesi ise örgütlenme özgürlüğünü ele almaktadır. Toplanma özgürlüğünü koruyan 21. maddeye göre,

*“Barışçıl bir biçimde toplanma hakkı hukuk tarafından tanınır. Bu hakkın kullanılmasına ulusal güvenliği veya kamu güvenliğini, kamu düzenini, sağlık veya ahlaki veya başkalarının hak ve özgürlüklerini koruma amacı taşıyan, demokratik bir toplumda gerekli bulunan ve hukuka uygun olarak getirilen sınırlamaların dışında başka hiçbir sınırlama konamaz.”*⁴⁰⁷

Örgütlenme özgürlüğünü koruma altına alan 22/1 maddesine göre,

*“Herkes başkalarıyla bir araya gelerek örgütlenme özgürlüğü hakkına sahiptir; bu hak, kendi menfaatlerini korumak için sendika kurma ve sendikaya katılma hakkını da içerir.”*⁴⁰⁸

⁴⁰² Ulaş Karan, *Örgütlenme ve Toplanma Özgürlüğü: Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru El Kitapları Serisi - 3* (Ankara: Avrupa Konseyi Ankara Program Ofisi, 2018), 3.

⁴⁰³ Karan, *Örgütlenme ve Toplanma Özgürlüğü*, 45.

⁴⁰⁴ Karan, *Örgütlenme ve Toplanma Özgürlüğü*, 45.

⁴⁰⁵ AİHS, md.11.

⁴⁰⁶ İHEB, md. 20/1.

⁴⁰⁷ KSHS, md. 21.

⁴⁰⁸ KSHS, md. 22/1.

Anayasamızda ise *Toplantı hak ve hürriyetleri* başlığı altında ikiye ayrılarak 33.maddede *Dernek kurma hürriyeti*, 34. maddede *Toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı* olarak düzenlenmiştir. Anayasamızın 33/1 maddesine göre,

“Herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma ve bunlara üye olma ya da üyelikten çıkma hürriyetine sahiptir.” Onu takip eden 34. maddeye göre, “Herkes, önceden izin almadan, silahlı ve saldırsız toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına sahiptir” denilerek toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı koruma altına alınmıştır.

Toplanma, insanların ortak menfaatlerini korumak, savunmak veya fikir aktarımında bulunmak amacıyla daha evvelden belli bir organizasyon dahilinde geçici olarak bir araya gelmelerini ifade etmektedir.⁴⁰⁹ Toplanma özgürlüğü kapsamında koruma altına alınan gerçekleştirilecek toplanmanın en mühim unsuru barışçıl olmasıdır. Toplanmanın barışçıl niteliğe haiz olup olmadığı bu hakkın kullanımı esnasında toplanan bireylerin davranışlarından çıkarılmaktadır.⁴¹⁰ Toplanma özgürlüğü bir siyasal katılım aracı olarak da demokrasi ile oldukça yakın ilişki içindedir. Örgütlenme ve toplanma özgürlüğünün internete erişim hakkı ile ilişkisi bağlamında birtakım yeni kavramlar ve uygulamalar ortaya çıkmıştır. Bunlar toplanma özgürlüğü açısından *dijital aktivizm*, örgütlenme özgürlüğü açısından *elektronik siyasi partiler* şeklinde alt başlıklarda incelenebilir.

5.3.1. Dijital Aktivizm

İnternete erişim hakkı kapsamında örgütlenme ve toplanma özgürlüğünü ilk olarak toplanma özgürlüğü bakımından irdelenecek olursak, günümüzde kişiler toplanma eylemini internet üzerinde gerçekleştirebileceği gibi internet aracılığıyla organize olup fiziksel bir mekânda da gerçekleştirebilir.⁴¹¹ İnternet, birbirlerine ne kadar uzak olursa olsun farklı bölgelerdeki insanları kolaylıkla bir araya getirip toplanma için bir kamusal alan sağlamaya elverişli bir teknolojidir.

Toplumsal hareketlerin sanal platformlarda kendini göstermesinin ardından *dijital aktivizm* kavramı ortaya çıkmıştır. Dijital aktivizm, bireylerin veya örgütlerin istedikleri toplumsal dönüşümü gerçekleştirmek için dijital platformlarda

⁴⁰⁹ Erdoğan, *İnsan Hakları*, 189.

⁴¹⁰ Karan, *Örgütlenme ve Toplanma Özgürlüğü*, 52.

⁴¹¹ Jan A.G.M. Van Dijk, “Digital Democracy: Vision and Reality”, *Public Administration in the Information Age*, ed. Ig Snellen vd., (USA: IOS Press, 2012), 49.

gerçekleştirdikleri etkinlikler olarak açıklanabilir.⁴¹² İnternetin ortaya çıkmasıyla birlikte toplumsal hareketlerin sanal platformlarda gerçekleşmeye başlamasına verilecek en yaygın dijital aktivizm örneklerinden biri çevrimiçi imza uygulamalarıdır. 2007 yılından bu yana erişime açık olan Change.org girişimi, “*Dünyanın değişim platformu*” sloganıyla dünya çapında ve ücretsiz olarak bireylerin desteklenmesini arzuladıkları değişim kampanyalarını, hareketlerini başlatmalarına olanak sağlamaktadır. Türkiye’de 2018 yılında www.change.org sitesi üzerinden hedefine ulaşmayı başaramamış altmış beş kampanya gerçekleştirildiği tespit edilmiştir.⁴¹³ Başka bir örnek olarak, X (eski adıyla Twitter) veya Tumblr gibi sosyal medya platformları üzerinde içeriğe konuya veya temaya göre referans verilmesini sağlayan, kullanıcı tarafından oluşturulan bir etiketleme biçimi olarak kullanılan *Hashtag* (#) sayesinde, kullanıcılar belirli zaman diliminde aynı anda tweet atarak gündem oluşturmaya çalışmaktadır. Özellikle Covid-19 pandemisi sürecinde alınan sokağa çıkma yasağı kararları toplanma özgürlüğünü de etkilemiş, bu nedenle toplanma eylemleri çevrimiçi olarak gerçekleştirilmiştir. Örneğin, Boğaziçi Üniversitesi akademisyenleri rektör ataması sebebiyle başlattıkları eylemlerini Zoom adlı online toplantı uygulamasını kullanarak gerçekleştirmişlerdir.⁴¹⁴

Gerçekleştirilen bu eylemler, çevrimiçi toplantıların da toplanma özgürlüğü kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği hususunu gündeme getirmiştir.⁴¹⁵ Toplantı özgürlüğünün, belirli bir fiziksel mekânı gerektirip gerektirmediği yönünde farklı düşünceler vardır. Toplantının gerçekleşebilmesi için “*belirli bir amaç için insanların bir araya gelmesini*” yeterli gören düşünceye göre toplanma özgürlüğünün gündeme gelebilmesi için fiziki varlık şart değildir bu sebeple çevrimiçi toplantı ve gösteriler bu kapsamdadır.⁴¹⁶

İnternet sanal bir kamusal alan sağlanmanın yanında bireylerin hızlı ve etkili biçimde iletişim kurmasını ve örgütlenmesini sağlayarak fiziksel bir mekânda bir araya gelmelerine de olanak tanır. İnternete erişim hakkının, toplanma özgürlüğü ile

⁴¹² Emet Gürel-Azra Nazlı, “Dijital Aktivizm: Change.org Kampanyaları Üzerine Bir Analiz”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19/4 (Aralık 2019), 187.

⁴¹³ Gürel-Azra, “*Dijital Aktivizm*”, 200.

⁴¹⁴ Gazete Duvar, “Boğaziçi Akademisyenleri Nöbeti Çevrimiçi Sürdürüyor” (Erişim 19 Aralık 2023).

⁴¹⁵ Ahmet Mert Duygun, “Salgın Hastalıkların Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkına Etkisi”, *Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 18/2 (Ekim 2021), 1541.

⁴¹⁶ Duygun, “Salgın Hastalıkların Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkına Etkisi”, 1542.

nasıl yakın bir ilişki içinde olduğunu yakın tarihte gerçekleşen toplumsal hareketler üzerinden örneklendirebiliriz. Zengin ve yoksulların gelir dağılımındaki adaletsizlik, sosyal eşitsizlik, işsizlik ve kapitalist ekonomik politikaları protesto etmek amacıyla 17 Eylül 2011’de Amerikan borsasının merkezi New York’ta başlayan *Occupy Wall Street*⁴¹⁷ hareketinin kıvılcımları dijital ortamda doğmuştur.⁴¹⁸ Hareketin başlangıcı ilk olarak çeşitli bloglarda gerçekleşmiş ardından Facebook ve Twitter’da yayılmıştır.⁴¹⁹ 2010 yılının Aralık ayında Tunus’ta başlayan ve hızlı bir şekilde Orta Doğu ile Kuzey Afrika’daki diğer Arap ülkelerine sıçrayan halk ayaklanmaları, söz konusu bölgelerdeki siyasi manzarayı son derece etkileyici bir biçimde değiştirmiştir.⁴²⁰ Otokratik yönetimlerin hâkim olduğu bölgelerde yoksulluk, yüksek işsizlik oranları gibi sebepler halkın tepkisini körüklemiş ve *Arap Baharı* olarak adlandırılan ayaklanmalar başlamıştır. Bu çalkantılı dönem, internet, sosyal medya ve cep telefonlarının etkili bir şekilde kullanılması sebebiyle, *internet devrimleri*, *Twitter devrimleri* veya *Facebook devrimleri* gibi isimlendirmelerle de anılmaktadır.⁴²¹ Verilen örneklerde de görüldüğü üzere internete erişimin toplama özgürlüğü üzerindeki etkisi günümüzde oldukça fazladır.

5.3.2. Elektronik Siyasi Partiler

Örgütlenme özgürlüğünün, siyasi parti, dernek, sendika gibi farklı farklı örgütlenme şekillerine koruma sağlayan bir özgürlük olduğuna değinilmişti. Bu bağlamda internete erişim hakkının örgütlenme özgürlüğü ile ilişkisinin en güzel örneklerden bir tanesi elektronik siyasi partilerdir. Dijitalleşmenin ve özellikle de internetin demokrasi üzerinde yarattığı dönüşüm siyasi partileri de etkilemektedir. Siyasi partilerin bu dönüşümü, teknolojinin imkânlarından faydalanan geleneksel siyasi partiler ve elektronik siyasi partiler olmak üzere iki farklı şekilde kendini göstermiştir. İç işleyişleri bakımından özellikle Covid-19 pandemisi sürecinde toplantılarını çevrimiçi yapmaya yönelmesi, dış işleyişleri bakımından ise sosyal

⁴¹⁷ Türkçesi: Wall Street’i İşgal Et.

⁴¹⁸ BBC , “Wall Street’i işgal et 1 yaşında” (Erişim 19 Aralık 2023).

⁴¹⁹ Manuel Castells, *İsyen ve Umut Ağları: İnternet Çağında Toplumsal Hareketler*, (Koç Üniversitesi Yayınları: İstanbul, 2013), 153.

⁴²⁰ Murat Aktaş, “Arap Ayaklanmaları ve Sosyal Medyanın Rolü”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/61 (Aralık 2018), 199.

⁴²¹ Aktaş, “Arap Ayaklanmaları ve Sosyal Medyanın Rolü”, 199.

medya aracılığıyla bireylere ulaşması, dijital dönüşümün geleneksel siyasi partiler üzerindeki etkisini göstermektedir.⁴²²

Elektronik siyasi partiler, geleneksel siyasi partilerden farklı olarak örgütlenmelerini birtakım yazılımlar yoluyla gerçekleştiren, parti üyelerini, adaylarını ve politikasını tamamen elektronik vasıtalarla yürüten yeni bir tür siyasi partilerdir. Elektronik siyasi partiler, temsili demokrasiden doğrudan demokrasiye geçişin bir parçası haline gelebilir. Bilgi ve teknoloji alanında yaşanan gelişmeler sonucu gerçekleşen dönüşüm, dijital alanda kendini gösteren yeni siyasi partilere yer açmakta, bunun yanında geleneksel siyasi partileri bir değişim içine sokmaktadır.⁴²³

Elektronik siyasi parti olarak ortaya çıkan ve dijital partiler, siber partiler, ağ partileri gibi farklı şekilde adlandırılan⁴²⁴ oluşumların Türkiye’de ve Dünya’da çeşitli örnekleri vardır. İlk olarak 2006 yılında İsveç’te kurulan ve kısa süre sonra birçok Avrupa ülkesinde kurulan *Korsan Parti (Pirate Party)*, interneti hem siyasetlerinin hem de parti örgütlerinin merkezi haline getiren ilk parti olmuştur.⁴²⁵ Bununla birlikte Korsan Partiler, birçok Avrupa ülkesinde dijital kullanıcı hakları odaklı tartışmaları gündeme getirmiştir.

Ülkemizdeki ilk elektronik siyasi parti örneği olan ve Emrehan Halıcı tarafından kurulan *E-Parti*, 2014 yılında bir siyasi parti olarak tescil edilmiştir.⁴²⁶ E-Parti, teşkilatlanmasında merkez organları içinde Elektronik Meclislere, partinin taşra teşkilatında ise E-Komisyonlara yer vermiştir. Fakat yer alan bu Elektronik Meclisler, E-Parti’nin teşkilatlanması bakımından yeterli görülmemiştir. Partinin fiziksel örgütlenmesinin yalnızca Ankara ili ve Çankaya ilçesi üzerinden yapılmasının, diğer il ve ilçelerde yaşayan parti üyeleri bakımından uygun olmaması sebebiyle gerekli düzenlemeleri yapması gerektiği Çankaya İlçe Seçim Kurulu tarafından E-Parti’ye iletilmiştir. Bunun ardından E-Parti’nin gereken teşkilatlanmayı sağlayamaması

⁴²² Sezen Kama Işık-Alper Işık, “Yeni Bir Siyasi Parti Türü Olarak Elektronik Siyasi Partiler”, *İstanbul Hukuk Mecmuası* 79/2 (Temmuz 2021), 676.

⁴²³ Kama Işık- Işık, “Yeni Bir Siyasi Parti Türü Olarak Elektronik Siyasi Partiler”, 676-685.

⁴²⁴ Paolo Gerbaudo, “Are Digital Parties More Democratic Than Traditional Parties? Evaluating Podemos And Movimento 5 Stelle’s Online Decision-Making Platforms”, *Party Politics* 27/4 (November 2019), 1.

⁴²⁵ J. Jääsaari-D. Šárovec, “Pirate Parties: The Original Digital Party Family”, *Digital Parties The Challenges of Online Organisation and Participation*, ed. Oscar Barberà vd., (Switzerland: Springer 2021), 206.

⁴²⁶ E-Parti’nin internet sitesi www.eparti.org sitesine bir süredir ulaşılammamaktadır. akt. Kama Işık-Işık, “Yeni Bir Siyasi Parti Türü Olarak Elektronik Siyasi Partiler”, 693.

sebebiyle 2016 yılında siyasi parti kimliği sona ermiş ve E-Parti, Elektronik Demokrasi Platformuna dönüşmüştür.⁴²⁷

Elektronik siyasi parti uygulamaları ile birlikte internete erişim hakkı ve örgütlenme özgürlüğü arasındaki ilişkinin kendini doğrudan demokrasi uygulamaları üzerinde gösterdiği söylenebilir. Bunun yanında geleneksel siyasi partilerin, daha geniş kitlelere ulaşmasına imkân tanınması sebebiyle, internete erişim vazgeçilmez bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

5.4. Seçme, Seçilme ve Siyasi Faaliyette Bulunma Hakkı ile İlişkisi: İnternette Oylama Uygulamaları

Siyasal haklar içerisinde yer alan seçme, seçilme ve siyasi faaliyette bulunma hakkı, ilke olarak yurttaşların yararlanabildiği birinci kuşak haklar içerisinde yer alan haklardır.⁴²⁸ Bu hak anayasalarda olduğu gibi uluslararası mevzuatta da yer almaktadır. AİHS'nin 1 sayılı Ek Protokolü'nün 3. maddesine göre, *“Devletler, yasama organının seçilmesinde halkın kanaatlerinin özgürce açıklanmasını sağlayacak şartlar içinde makul aralıklarla gizli oyla serbest seçimler yapmayı taahhüt ederler.”*⁴²⁹ KSHS'nin Siyasi Haklar başlığı altında bulunan 25/b maddesinde,

“Seçmenlerin iradelerini serbestçe ifade etmeleri güvence altına alan, gizli olarak oy verildiği, genel ve eşit oya dayanan ve belirli aralıklarla yapılan dürüst seçimlerde oy kullanma ve seçilme” hakkına sahip olduğu belirtilmiştir.

Anayasamızın 67/1 maddesi,

“Vatandaşlar, kanunda gösterilen şartlara uygun olarak seçme, seçilme ve bağımsız olarak veya bir siyasi parti içinde siyasi faaliyette bulunma ve halkoylamasına katılma hakkına sahiptir” diyerek seçme, seçilme ve siyasi faaliyette bulunma hakkını koruma altına almıştır.

Oy hakkı, siyasi haklar içerisinde bulunan, genel ve eşit oy, gizli oy ve açık sayım özelliklerini barındıran seçme hakkını ifade eder.⁴³⁰ Bilişim teknolojilerinin demokrasi üzerinde yarattığı dönüşüm seçim uygulamalarını ve oylama vasıtalarını da

⁴²⁷ Kama Işık- Işık, “Yeni Bir Siyasi Parti Türü Olarak Elektronik Siyasi Partiler”, 694.

⁴²⁸ İbrahim Kabaoğlu, *Özgürlükler Hukuku* (Ankara: İmge Kitabevi, 2002), 420.

⁴²⁹ Avrupa Konseyi (AK), “İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Sözleşme'ye Ek Protokol” (Erişim 19 Aralık 2023).

⁴³⁰ Kabaoğlu, *Özgürlükler Hukuku*, 422.

etkilemiştir. Online karar alma şeklinde ifade edilen dijitalleşmenin getirdiği imkanların en önemlisi elektronik oy (*e-oy*) uygulamalarıdır.⁴³¹ E-oy uygulamaları çeşitli kategorilere ayrılmaktadır fakat tezimiz açısından yalnızca *internetten oylama* uygulamasına değinilecektir.

İnternette oy kullanımı, oy merkezine giderek elektronik vasıtalar aracılığıyla yapılabileceği gibi son dönemlerde yeni bir uygulama olarak uzaktan da gerçekleştirilebilmektedir.⁴³² Uzaktan internet aracılığıyla oy kullanımı, oy kullanacak seçmenin herhangi bir seçim merkezine gitmeden internete bağlı olan herhangi bir bilgisayar aracılığıyla oyunu kullanabilmesi demektir.⁴³³ Aralarında İsviçre, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri'nin de bulunduğu birçok ülke, son yıllarda seçimler için internetten oylama denemeleri gerçekleştirirse de bu hususta en gelişmiş olan ülke Estonya'dır.⁴³⁴ Dijitalleşme konusunda büyük bir yol kat eden Estonya, ülke genelinde internetten oy uygulamasını gerçekleştiren ilk ülkedir ve tüm seviyelerdeki seçimler bakımından internette oy kullanma imkanı vardır.⁴³⁵ Estonya'da internetten oy kullanımı ihtiyari olacak şekilde benimsenmiştir. Seçmenler dilerse seçim merkezlerine giderek dilerse de internet üzerinden oy verebilirler. Bununla birlikte elektronik oylama sisteminde olağanüstü bir durum gerçekleşirse (siber saldırı gibi) oylamaların bir kısmı veya tamamı geçersiz kılınabilir.⁴³⁶

İnternette oylama, seçmenlerin oylarını oy verdikleri bölgedeki oy verme merkezi dışında bir yerden kullanmalarına olanak sağlaması sebebiyle, oy kullanılmasını kolaylaştırmaktadır. Bunun yanı sıra Avrupa Konseyi'nin e-oy standartları hakkındaki tavsiye kararına göre, yurtdışında ikamet eden vatandaşların oy verme sürecini kolaylaştırması, engelli seçmenlerin oy verme sürecinde erişim olanaklarını genişletmesi, ek oylama kanalı sunarak siyasi katılımı arttırması, seçim

⁴³¹ Dinçkol-Işık, "Katılımcı Demokrasi ve Online Karar Alma Bağlamında E-Oy ve Estonya Örneği", 716.

⁴³² Eşref Barış Börekçi, "Oy Hakkının İnternette Oy Kullanımı ile Dönüşümü", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 23/1 (Mayıs 2021), 611.

⁴³³ Börekçi, "Oy Hakkının İnternette Oy Kullanımı ile Dönüşümü", 615.

⁴³⁴ R. Michael Alvarez et al., "Internet Voting in Comparative Perspective: The Case of Estonia", *PS: Political Science & Politics* 42/3 (July 2009), 497.

⁴³⁵ Jason R.C. Nurse et al., "An Independent Assessment of the Procedural Components of the Estonian Internet Voting System", *University of Oxford Cyber Studies Programme Working Paper Series* 6 (September 2016), 1.

⁴³⁶ General Framework of Electronic Voting and Implementation thereof at National Elections in Estonia, Electronic Voting Committee, (2016), 6.

ve referandum süreçlerindeki maliyeti azaltması gibi sebeplerle devletlerin internetten oylama uygulamasını kullandığını belirtmiştir.⁴³⁷ Konsey oy hakkının ilkeleri doğrultusunda, e-oy sistemi arayüzünün tüm seçmenler tarafından anlaşılması ve kullanılmasının kolay olması, uzaktan oylama kanallarının evrensel olarak ulaşılabilir olması gerektiği gibi belirli standartlara yer vermiştir.⁴³⁸ Avrupa Konseyi'nin tavsiye kararında yer alan bu standartların gerçekleştirilebilmesi için ilk olarak internet erişiminin tüm bireylere sağlanması gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında gelecekte elektronik oy uygulamalarının yaygınlaşarak ihtiyari olmaktan çıkıp vatandaşlar için bir zorunluluk haline gelmesi durumunda seçme, seçilme ve siyasi faaliyette bulunma hakkının kullanılması için internete erişim hakkının tüm bireylere sağlanması bir ön koşul haline gelecektir. İnternete erişim hakkı ile seçme, seçilme ve siyasi faaliyette bulunma hakkı arasındaki ilişki bağlamında internetten oy uygulamaları en iyi örneklerden birini teşkil etmektedir.

5.5. Adil Yargılanma Hakkı ile İlişkisi: E- Duruşma Uygulamaları

Bilişim teknolojilerindeki gelişmelerin insan hayatı üzerindeki dönüştürücü etkisi yargılanma süreçlerinde de gerçekleşmektedir. Dijitalleşmeyle birlikte yargılanma süreçlerindeki değişim; yargılamanın fiziksel ortamdan çevrimiçi ortama aktarılması, yargılamadaki yapay zekanın insan unsurunun yerini alması gibi tartışmaların ortaya çıkması gibi noktalarda kendini göstermektedir. AİHS 6/1 maddesinde,

*“Herkes davasının, medeni hak ve yükümlülükleriyle ilgili uyuşmazlıklar ya da cezai alanda kendisine yöneltilen suçlamaların esası konusunda karar verecek olan, yasayla kurulmuş, bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından, adil ve kamuya açık olarak ve makul bir süre içinde görülmesini isteme hakkına sahiptir...”*⁴³⁹ denilerek adil yargılanma hakkının çerçevesi çizilmiştir.

Maddede de görüldüğü üzere bireylerin makul sürede yargılanması adil yargılanma hakkı ilkelerindendir. Bu bağlamda internet erişimi ile adil yargılanma

⁴³⁷ Council of Europe, “Recommendation CM/Rec(2017)5[1] of The Committee of Ministers to Member States on Standards for E-Voting” (Erişim 27 Kasım 2023).

⁴³⁸ Council of Europe, “Recommendation CM/Rec(2017)5[1] of The Committee of Ministers to Member States on Standards for E-Voting”.

⁴³⁹ AİHS, md. 6/1.

hakkı arasında kurulacak olan bağlantılardan birini *e-duruşma* uygulamaları oluşturmaktadır.

E-duruşma uygulamaları sayesinde kişilerin yargılanma süreleri kısaltmakta, mahkemelere erişim kolaylaşmaktadır. Literatürde e-duruşma kavramı yerine, “e-mahkeme”, “çevrimiçi mahkeme”, “çevrimiçi dava”, “siber adalet” gibi ifadeler de kullanılmaktadır.⁴⁴⁰ Ülkemizdeki uygulama bakımından e-duruşma, “*avukatların bulundukları yerlerden online olarak taraf oldukları Hukuk Mahkemesi duruşmalarına katılmalarını sağlamak için tasarlanmış olan sistem*”⁴⁴¹ olarak tanımlanmıştır.

Hukuk yargılamalarında, taraf veya vekillerinin aynı anda ses ve görüntü nakledilmesi yoluyla bulundukları yerden duruşmaya katılmalarına ve usûl işlemleri yapabilmelerine, bununla birlikte tanığın, bilirkişinin veya uzmanın aynı anda ses ve görüntü nakledilmesi yoluyla bulundukları yerden dinlenilmesine imkân sağlayan e-duruşma, ülkemizde 2020 yılından beri uygulanmaktadır.⁴⁴²

Sanal mahkemeler, çevrimiçi mahkemeler ve yapay zekâ teknolojilerinin yargının bir parçası olmasına dair yapılan planların küresel çaptaki ilk örneğine Çin’de rastlanmaktadır.⁴⁴³ Ülkede 2020 yılına kadar içerisinde hükümleri ve bu hükümlere dair bilgileri de barındıran yaklaşık 220 milyon davanın *Akıllı Mahkemeler* olarak adlandırılan sisteme aktarımı gerçekleştirilmiştir.⁴⁴⁴ Çin’de Covid-19 pandemisi sürecinde yoğun şekilde çalışan İnternet Mahkemeleri, ülke genelinde hizmet vermektedir.⁴⁴⁵ Üstelik bu mahkemelerdeki uyuşmazlıkları robot yargıçlar karara bağlamaktadır.⁴⁴⁶

İnternete erişim hakkının adil yargılanma hakkı ile ilişkisine verilebilecek örneklerden bir tanesi de ülkemizde kullanılan Ulusal Yargı Ağı Projesi (UYAP)

⁴⁴⁰ E. Gökçe Karabel-Dilek Aydemir, “Medeni Usul Hukukunda Yargılamanın Hızlandırılması ve Adalet Erişim Hakkı Bakımından Çevrimiçi Yargılama ve Yapay Zekanın Kullanımı”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 29/1 (Haziran 2023), 532.

⁴⁴¹ Adalet Bakanlığı (AB), “E-Duruşma Nedir?” (Erişim 20 Aralık 2023).

⁴⁴² Aziz Serkan Arslan, “Ses ve Görüntü Nakli Yolu ile Duruşma ve Uygulamasının Değerlendirilmesi”, *Adalet Dergisi*, 71 (Aralık 2023), 740.

⁴⁴³ Gizem Gültekin Várkonyi, *Robot Yargıçlar: Teknolojinin Yargıdaki Geleceği, Fırsatlar ve Riskler* (Ankara: Seçkin Yayıncılık 2022), 26.

⁴⁴⁴ Várkonyi, *Robot Yargıçlar*, 27.

⁴⁴⁵ Yasin Aydoğdu, *Hukuk Devletin Dijital Çağdaki Görünümü: Riskler, Önlemler ve Bir Öneri Olarak Robot Yargıçlar* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2023), 144.

⁴⁴⁶ Aydoğdu, *Hukuk Devletin Dijital Çağdaki Görünümü*, 144.

bilişim sistemidir. UYAP bilişim sisteminin Adalet Bakanlığı tarafından geliştirilme amacı; avukatlara ve vatandaşlara elektronik ortamda yargı hizmeti sunmak, kağıtsız ofis ortamına geçiş sağlamak, fonksiyonel ve etkili bir yargı sistemi oluşturmak, bürokratik prosedürü azaltmak olarak belirtilmiştir.⁴⁴⁷ UYAP kullanıcılarının görüşleri ele alınarak gerçekleştirilen bir araştırmada UYAP bilişim sistemi sayesinde yargı mekanizmasının daha hızlı yürütülmeye başlandığı, yargı faaliyeti yürütülen işlerde çalışanların motivasyonlarının, verimliliklerinin ve etkinliklerinin arttığı, UYAP hizmetinden faydalanan kişilerin ihtiyacı olan bilgilere kolaylıkla ulaşabildiği sonucuna varılmıştır.⁴⁴⁸

Pandemi gibi olağanüstü süreçlerde yargılama faaliyetlerinin tam kapanma döneminde sekteye uğraması, internete erişimin adil yargılanma hakkı bakımından ne kadar önemli olduğunu göstermiştir.⁴⁴⁹ Adil yargılanma hakkının internete erişim hakkı ile ilişkisi, internetin yargılamanın kısa sürede ve daha ucuz şekilde gerçekleşmesine olanak tanınması sebebiyle e-duruşma uygulamaları bakımından gündeme gelmektedir. Devletlerin, mahkemelerde ve yargılama tarafı bireyler için gerekli fiziki altyapı ve donanımı sağlaması makul sürede yargılanmanın dijital çağda daha kolay şekilde gerçekleşebilmesi için bir imkân sunmaktadır.

5.6. Bilgi Edinme ve Dilekçe Hakkı ile İlişkisi: E-Devlet Uygulamaları

Hukuk devletinde idarenin faaliyetlerinin denetlenmesinde bir denetleme mekanizması olarak yargısal denetim öngörülmüştür. Fakat bu denetim mekanizmasının yanında bireyler idarenin işlerinin denetlenmesinde, hesap sorma, sorgulama, bilgi alma, kısaca idarenin işleyişine dahil olma konusunda daha pratik ve hızlı bir sistem arayışında olmuşlardır.⁴⁵⁰ İdarenin işlerinde açıklığın sağlanabilmesi için, etkili bir şekilde işleyen hesap verme sürecine ve hesap verme sürecinin verimli olabilmesi için de açık ve şeffaf politikalar gerekmektedir.⁴⁵¹ İdarenin işlerinin hesap verilebilirliği, açıklığın ve şeffaflığın en büyük dayanaklarından biri olan

⁴⁴⁷ Adalet Bakanlığı (AB), “UYAP Bilişim Sistemi” (Erişim 12 Aralık 2023).

⁴⁴⁸ Levent Songur, *Ulusal Yargı Ağı Projesi (Uyap)’ın Adli Yargı Teşkilatının İşleyişine Getirdiği Yenilikler Üzerine Bir Araştırma “Konya İli Örneği* (Niğde: Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 131.

⁴⁴⁹ Hakimler ve Savcılar Kurulu (HSK), “Tam Kapanma Tedbirleri” (Erişim 20.12.2023).

⁴⁵⁰ Can Azer, *Bilgi Edinme Hakkı* (Ankara: Yetkin Yayınları, 2010), 31.

⁴⁵¹ Azer, *Bilgi Edinme Hakkı*, 45.

demokrasinin temel dayanaklarından birini teşkil etmektedir.⁴⁵² İdarenin kamu gücünü kullanarak tek yanlı irade açıklamalarıyla kişisel durumlar ve haklar üzerinde değişiklikler yapabilme imkanı karşısında insanların talep ettikleri bilgi ve belgeye ulaşabilmeleri yarışan ve çatışan çıkarların dengelenmesi bakımından zorunludur.⁴⁵³ İşte bu zorunluluğun sonucu olarak ortaya çıkan bilgi edinme hakkı; açık yönetim, saydamlık, hesap verilebilirlik gibi modern toplumun idare anlayışı ilkelerinin hayata geçirilmesinin en önemli araçlarından biridir.⁴⁵⁴ Bilgi edinme hakkının doktrinde farklı tanımları olsa da hakkın ana unsurunu insanların idarenin elindeki bilgilere erişimi talep edebilmesi oluşturmaktadır.⁴⁵⁵

Bilgi edinme hakkı, İHEB’de ifade özgürlüğünü düzenleyen 19. maddesi kapsamında koruma altına alınmıştır. 19. Maddede geçen “... bu hak ... malûmat ve fikirleri her vasıta ile aramak, elde etmek veya yaymak hakkını içerir”⁴⁵⁶ ifadesinden bilgi edinme hakkının da koruma alanı bulduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵⁷ Benzer şekilde AİHS de ifade özgürlüğünü düzenleyen 10. maddesi ile bilgi edinme hakkı da koruma altına alınmıştır. AİHS’nin 10. maddesinde yer alan “...bu hak...her türlü bilgi ve düşüncüyü arama, edinme ve ulaştırma özgürlüğünü de içerir” ifadesi ile bilgi edinme hakkının ifade özgürlüğüyle bağlantılı bir şekilde korunduğu söylenebilir.⁴⁵⁸

Bilgi edinme hakkı Anayasamızda temel bir hak olarak ele alınmıştır. Anayasamızın *Dilekçe, bilgi edinme ve kamu denetçisine başvurma hakkı* başlıklı 74/3 maddesine göre, herkes bilgi edinme hakkına sahiptir. Ayrıca Türk Hukuku’nda bilgi

⁴⁵² David Cuillier-Bruce E. Pinkleton, “Suspicion And Secrecy: Political Attitudes and Their Relationship to Support for Freedom of Information”, *Communication Law and Policy* 16/3 (July 2011), 250; Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), “Bilgi Edinme Hakkı Kanunu Tasarısı ile Avrupa Birliği Uyum ve Adalet Komisyonları Raporları” (Erişim 31 Aralık 2023). Berat Akıncı, “Bilgi Edinme ve Dilekçe Hakkı Kapsamında Kamu Yönetiminde Alternatif Hesap Verebilirlik Yöntemleri: İnovatif E-Devlet Uygulaması Olarak Cimer Mekanizması”, *Premium E-Journal Of Social Sciences* 5/12 (2021), 158; Azer, *Bilgi Edinme Hakkı*, 45; Ayhan Döner, *Şeffaf Devlette Bilgi Edinme Hakkı ve Sınırları* (İstanbul: Onikilevha Yayıncılık 2010), 59; Ş. Cankat Taşkın, “Bilgi Edinme ve Dilekçe Hakkı”, *Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kazancı Hakemli Hukuk Dergisi* 8/(99-100) (2012), 204.

⁴⁵³ N. İlker Çolak, “Bilgi Edinme Hakkı, Önemi ve Bilgi Verme Yükümlülüğü”, E-Akademi (31 Aralık 2023)

⁴⁵⁴ Tekin Akıllıoğlu, “Yönetimde Açıklık, Gizlilik ve Bilgi Alma Hakkı”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 46/3 (1991), 9; Fatih Kırıışık, *Yönetişel Dönüşüm Sürecinde Şeffaflık ve Bilgi ve Edinme Hakkı* (Bursa: Ekin Yayınevi, 2016), 45; Çolak, “Bilgi Edinme Hakkı, Önemi ve Bilgi Verme Yükümlülüğü”.

⁴⁵⁵ Azer, *Bilgi Edinme Hakkı*, 62; Döner, *Şeffaf Devlette Bilgi Edinme Hakkı ve Sınırları*, 98.; Taşkın, “Bilgi Edinme ve Dilekçe Hakkı”, 192.

⁴⁵⁶ İHEB, md. 19.

⁴⁵⁷ Cavidan Soykan, *Bir İnsan Hakkı Olarak Bilgi Edinme Hakkı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 71; Azer, *Bilgi Edinme Hakkı*, 79.

⁴⁵⁸ Soykan, *Bir İnsan Hakkı Olarak Bilgi Edinme Hakkı*, 69.

edinme hakkı ve bilgi verme yükümlülüğü, 2003 yılında yürürlüğe giren 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu⁴⁵⁹ ile düzenlenmiştir.

Bilgi Edinme Hakkı Kanunu’nun amacı,

*“Demokratik ve şeffaf yönetimin gereği olan eşitlik, tarafsızlık ve açıklık ilkelerine uygun olarak kişilerin bilgi edinme hakkını kullanmalarına ilişkin esas ve usulleri düzenlemektir”*⁴⁶⁰ şeklinde ifade edilmiştir.

Bilgi Edinme Kanunu gerekçesinde,

*“Demokrasinin ve hukukun üstünlüğünün gereklerinden olan bilgi edinme hakkı, bireylere daha yakın bir yönetimi, halkın denetimine açıklığı, şeffaflığı sağlama işlevlerinin yanı sıra halkın Devlete karşı duyduğu kamu güvenini daha yüksek düzeylere çıkarmada önemli bir rol oynamaktadır. Kullanılan bu hak sayesinde hem halkın Devleti denetimi kolaylaşmakta hem de Devletin demokratik karakteri güçlenmektedir”*⁴⁶¹ denilerek bilgi edinme hakkının demokrasinin hâkim olduğu bir devlette, şeffaf yönetiminin sağlanması bakımından önemi vurgulanmıştır.

Şeffaf ve hesap verebilir bir idari sistemin sağlanması, insanların kamu politikalarına dair malumatlarının olması ve bu politikaları eleştirebilmesiyle gerçekleşir. Bu bağlamda bilgi edinme hakkının yanında ondan çok daha eski bir geçmişi olan dilekçe hakkı da değerlendirilmelidir. Bireyler, devletin var olduğu her toplum da istek ve şikayetlerini idarecilerine dilekçe hakkını kullanarak iletmiştir.⁴⁶² Kamu hizmetlerinin idarecilerin keyfiliklerinden uzak ve şeffaf bir biçimde gerçekleştirilmesinde bilgi edinme hakkı ve dilekçe hakkı iki önemli kazanım olarak kendini göstermektedir.

Bireyler dilekçe ve bilgi edinme hakkı kapsamında kamu hizmetlerinin işleyişine yönelik idare tarafından alınan ya da alınacak kararları ve bunlar ile ilgili bilgi ve belgeleri ilgili makamlardan talep edebilirler. İdarenin yasal süreler içerisinde bu talepleri yerine getirmeleri gerekmektedir. Yaşadığımız dijital çağda idarenin bu taleplere hızlı ve etkili bir şekilde cevap vermesinde bilgi ve iletişim teknolojileri

⁴⁵⁹ Bilgi Edinme Hakkı Kanunu (BEHK), *Resmî Gazete* 25269 (24 Ekim 2003), Kanun No. 4982.

⁴⁶⁰ BEHK, md.1.

⁴⁶¹ TBMM, “Bilgi Edinme Hakkı Kanunu Tasarısı ile Avrupa Birliği Uyum ve Adalet Komisyonları Raporları”.

⁴⁶² Soykan, *Bir İnsan Hakkı Olarak Bilgi Edinme Hakkı*, 26.

kullanılarak birtakım uygulamalar geliştirilmiştir. Bunun en güzel örneklerinden birini *E- devlet* uygulaması oluşturmaktadır.

BM 2014 E-Devlet Araştırma Raporu'nda E-devlet, halka bilgi ve kamu hizmetlerinin sağlanması amacıyla bilgi ve iletişim teknolojilerinin hükümet tarafından kullanılması ve uygulanması olarak tanımlanmıştır.⁴⁶³ E-Devlet Hizmetlerinin Yürütülmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik' e göre e-devlet hizmeti,

*“Hizmet süreçlerinin vatandaş odaklı olarak yeniden yapılandırılmasını da içerecek şekilde, kurumlar arası veri paylaşımı esasına dayalı olarak yürütülmesi için kurumlar tarafından, hızlı, güvenli, etkili, verimli, şeffaf ve hesap verebilir, temel hak ve özgürlüklere riayet edilerek ve mahremiyet gözetilecek şekilde elektronik ortama aktarılan her bir kamu hizmetini”*⁴⁶⁴ ifade etmektedir.

E-devlet uygulaması aracılığıyla bireyler kolay ve hızlı bir şekilde dilekçe ve bilgi edinme hakkını kullanabilmekte, talep ve isteklerini açıklamaktadır.⁴⁶⁵ E-devlet, bilgi ve iletişim teknolojiler vasıtasıyla, bireyler ve hükümet arasındaki ilişkileri geliştirmeyi, kamu hizmetlerinin sunumunun daha etkili, erişilebilir ve insanların ihtiyaçlarına duyarlı hale getirilmesini, karar alma süreçlerine katılımın artırılması ve kamu kurumlarının daha şeffaf ve hesap verebilir hale getirilmesini amaçlamaktadır.⁴⁶⁶ Şeffaf ve hesap verebilir hükümet yaratma potansiyeli sayesinde, e-devlet uygulamaları aynı zamanda demokrasinin gelişmesine de katkı sağlamaktadır.⁴⁶⁷

BM Küresel E-Devlet'e Hazırlık Raporu'nda, bir kalkınma aracı olarak e-devlet potansiyelinin üç ön koşula bağlı olduğunu belirtmiştir: herkes için asgari düzeyde teknolojik altyapı ve donanım, beşerî sermaye⁴⁶⁸ ve internet bağlantısı.⁴⁶⁹

⁴⁶³ United Nations (UN), *E-Government Survey 2014* (United Nations: New York, 2014), 2.

⁴⁶⁴ E-Devlet Hizmetlerinin Yürütülmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, *Resmî Gazete* 30656 (15 Ocak 2019), md.4/1-c.

⁴⁶⁵ Akıncı, “İnovatif E-Devlet Uygulaması Olarak Cimer Mekanizması”, 155.

⁴⁶⁶ United Nations (UN), *E-Government Survey 2016* (United Nations: New York, 2016), iii.

⁴⁶⁷ Işık, *Dijital Demokrasi*, 160.; Aktaş, *Bilişim Teknolojilerindeki Gelişmelerin Anayasal Fonksiyonlar Üzerindeki Dönüştürücü Etkisi*, 122.

⁴⁶⁸ Burada yer alan beşerî sermaye (*human capital*) ifadesi ile bireylerin yetiştirilmesi için yapılacak eğitim öğretim yatırımları kastedilmektedir. *Beşerî sermaye* yerine insan kaynakları terimi de kullanılmaktadır. UNICEF'in tanımına göre beşerî sermaye, kişisel refah ve gelişmiş iş fırsatlarına yol açan bilgi, beceri ve yeteneklerin güçlendirilmesi anlamına gelmektedir. United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF), “Human Capital” (Erişim 31 Aralık 2023).

⁴⁶⁹ United Nations (UN), *Global E-Government Readiness Report 2004: Toward Access For Opportunity*, (United Nations: New York, 2004), 13.

Yani internet bağlantısı olmaksızın e-devlet uygulamalarının geliştirilmesi ve bireyler tarafından kullanılması mümkün değildir. Bununla birlikte gereken teknolojik altyapı ve donanım eksikliği de e-devletin hayata geçirilmesinin önünde bir engel oluşturmaktadır. BM'nin ilgili raporundan, internete erişim hakkının sağlanmasında temel unsur olan internet altyapısı ve donanıma erişimin, e-devlet uygulamalarının hayata geçirilmesinde bir ön koşulu oluşturduğu çıkarımı yapılabilir.

BM Ekonomik ve Sosyal İşler Departmanı, 2001 yılından bu yana üye devletlerin e-devlet politika ve stratejilerine rehberlik etmesi için iki yılda bir E-Devlet Araştırma Raporu yayınlamaktadır.⁴⁷⁰ Yayımlanan bu raporlar sayesinde kamu hizmetlerinin sunumunda e-devletin etkinliğini ölçülmektedir. BM 2022 yılı E-Devlet Araştırma Raporu'na göre, BM'nin yaptığı yirmi yıllık analitik araştırmalar ve hazırlanan e-devlet araştırma raporları çerçevesinde görülmektedir ki, devletin dijital evrimiyle birlikte, dünya çapındaki kamu idareleri ve kurumları, hem yapısal olarak hem de hizmet ettikleri insanlar arasındaki dinamikler açısından geri dönülemez bir şekilde dönüşüme uğramıştır.⁴⁷¹ E-devlet uygulamalarının kullanılmasında sağlanması amaçlanan beklentiler ve yararlar özetle; her zaman ve her yerde idarenin kamusal hizmetleri sağlama yükümlülüğünün yerine getirilmesi, hizmetlerin etkin ve hızlı bir şekilde yerine getirilmesi, vatandaşların kaliteli hizmete saat ve gün sınırlanması olmaksızın ulaşması, hata oranının azaltılması, kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde ekonomik tasarruf yapılması, her türlü belge ve bilgiye internet üzerinden ulaşılarak şeffaf devlet anlayışının geliştirilmesi, kamu hizmetlerinden yararlanacak vatandaş sayısının artırılması şeklinde sıralanabilir.⁴⁷²

E-devletin gelişimini üç aşamada ele almak mümkündür.⁴⁷³ İlk aşama olan *Dijital Devlet 1.0*; idarenin elinde bulundurduğu kâğıt üzerindeki bilgi ve belgeleri online ortama taşıdığı, devlet kayıtlarının dijital şekilde saklandığı basit e-devlet safhasıdır. İkinci aşama olan *Dijital Devlet 2.0*; idarenin yalnızca bilgi ve belgeleri kayıt altında tuttuğu değil aynı zamanda vatandaşların taleplerini idareye dijital olarak ilettiği, vergi ve harç gibi ödemelerini online ortamda yapabildiği bir safhadır. Yani

⁴⁷⁰ UN, *E-Government Survey 2014*, 3.

⁴⁷¹ United Nations (UN), *E-Government Survey 2022* (United Nations: New York, 2022), xxii.

⁴⁷² Oğuzhan Çarıkçı, "Türkiyede E-Devlet Uygulamaları Üzerine Bir Araştırma", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (1 Aralık 2010), 101; Demokaan Demirel, "E-Devlet ve Dünya Örnekleri", *Sayıştay Dergisi* 61 (2006), 87-88.

⁴⁷³ Dan Chenok vd., *Seven Drivers Transforming Government*, (New York: IBM Center for Business of Government, 2017), 38; Aktaş, *Bilişim Teknolojilerindeki Gelişmelerin Anayasal Fonksiyonlar Üzerindeki Dönüştürücü Etkisi*, 123.

Dijital Devlet 2.0 safhası ile birlikte, bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla kolaylaştırılan hizmetler idarenin yalnızca iç işleyişinde değil aynı zamanda idare-vatandaş ilişkisinde de kullanılmaya başlanmıştır. *Dijital Devlet 3.0 safhasında*, idarenin bilgi ve belgelerinin dijital ortama taşınması önceki aşamalarda tamamlanmıştır. Bununla birlikte bu safhada daha önceden verilen kamu hizmetleri online ortamda da verilirken yeni geliştirilen politikaların üretiminde mobil uygulamalar ve bulut bilişime dayanan teknolojiler kullanılarak vatandaşlar ve iş alanlarındaki aktörlerin de sürece katılımı sağlanmaktadır. Ülkemiz açısından değerlendirildiğinde, Türkiye henüz kamusal kararların alınmasında vatandaş katılımını öngören Dijital Devlet 3.0 safhasına ulaşamamıştır.⁴⁷⁴

Türkiye’de 2000’lerin başlarından bu yana aktif bir şekilde devletin dijitalleşme süreci yürütülmektedir.⁴⁷⁵ 2008 yılında aynı uygulama bünyesinde birleştirilen e-devlet hizmetlerinin yürütülmesi ve işletilmesinde ilgili birimlere çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Bu yıldan itibaren ülkemizde dijital kamu hizmetlerinin tamamına tek bir web sitesinden (*www.turkiye.gov.tr*) ulaşma imkânı getirilmiştir. *E-Devlet Kapısı* portalı ile kamu kurumları, vatandaşlara tek noktadan, hızlı ve güvenli bir şekilde hizmet verirken, geliştirilen mobil uygulamayla da hizmetlere erişim mümkün hale gelmiştir. 2023 yılı itibarıyla ülkemizdeki *E-Devlet Kapısı* kullanıcı sayısı 64 milyonu aşan bir sayıya ulaşmıştır.⁴⁷⁶ Bununla birlikte 196 merkezi kamu kurumu, 204 üniversite, 470 belediye, 30 su ve kanalizasyon idaresi, 126 özel kurum portal üzerinden hizmet sunmaktadır.⁴⁷⁷

Özellikle Dijital Devlet 3.0 safhası bakımından düşünüldüğünde e-devlet uygulamalarının hayata geçirilmesinde ve kamu kurumlarının dijital dönüşüm sürecinde devletin yalnızca uygulamaları geliştirmiş olması yeterli değildir. Bu uygulamaları kullanacak olan vatandaşın da yeterli teknik donanım, internet bağlantısına ve teknik bilgiye sahip olması gerekmektedir. Bireylerin internet erişiminin yüksek olduğu bir ülkede e-devletin etkin bir şekilde yürütüldüğü söylenebilir. Bu bağlamda internete erişim hakkıyla dilekçe ve bilgi edinme hakkı

⁴⁷⁴ Aktaş, *Bilişim Teknolojilerindeki Gelişmelerin Anayasal Fonksiyonlar Üzerindeki Dönüştürücü Etkisi*, s. 123

⁴⁷⁵ Emrah Duman-Mehmet Aktel, “Türkiye’nin e-Devlet Kapısı (Dijital Türkiye Portalı)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 11/2 (2021), 616.

⁴⁷⁶ T.C. Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi Başkanlığı, “e-Devlet Kapısı İstatistikleri” (Erişim 31 Aralık 2023).

⁴⁷⁷ T.C. Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi Başkanlığı, “e-Devlet Kapısı İstatistikleri”.

arasındaki sıkı bağlantının bulunduğu ve internet erişimi olmaksızın bireylerin e-devlet imkanlarından yararlanmasının pek de mümkün olmadığı görülmektedir.

Geleneksel kamu hizmeti anlayışından modern kamu hizmeti anlayışına geçerken kamu hizmetlerinin hızlı, etkili ve şeffaf bir şekilde bireylere sunulabilmesi için geliştirilen e-devlet uygulamaları kapsamında ülkemizde faaliyete sunulan hizmetlerden bir tanesi Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi (CİMER) kanalıdır. CİMER, Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Halkla İlişkiler Dairesi Başkanlığının sorumluluğunda yürütülen hem dilekçe ve bilgi edinme hakkının kullanımını kolaylaştırmak için geliştirilmiş bir kamu hizmeti hem de katılımcı yönetim anlayışı çerçevesinde kamu politikalarına dair vatandaşların görüş ve önerilerini de iletebileceği bir online platformdur.⁴⁷⁸ 24 Temmuz 2018 tarihli *İletişim Başkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi* ile faaliyete geçirilen CİMER'in kuruluş amacı,

“Kamu kurum ve kuruluşlarının faaliyetlerine ilişkin talep, görüş ve önerilerin kolayca iletebilmesi ve bunların ilgili kamu kurum ve kuruluşlarınca değerlendirilerek cevaplandırılması” olarak belirtilmiştir.⁴⁷⁹

Bireylerin bilgi edinme, yönetime katılım, idareyi denetleme gibi birçok faaliyeti için kullanabildiği CİMER; hızlı, etkili ve kullanımı pratik bir platform olması sebebiyle sisteme yapılan başvurular ciddi rakamlara ulaşmaktadır.⁴⁸⁰ 2023 yılında CİMER kanalına yapılan başvuru sayısı 7 milyon 650 bine ulaşmıştır.⁴⁸¹ Bilgi ve iletişim teknolojilerinin kamu yönetimini dönüştürmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan e-devlet uygulamalarının ülkemiz açısından önemli bir parçası olan CİMER, kamu hizmetlerinde şeffaflığın arttıran, zaman ve ekonomik tasarruf sağlayan, vatandaşın bilgi edinme hakkını kullanmasını kolaylaştıran bir platformdur.⁴⁸²

Akıncı'ya göre, Türkiye'de son zamanlarda internet altyapısının iyileştirilmesine ve bireylerin internete erişiminin arttırılmasına yönelik yapılan çalışmalar, CİMER kanalının, geleneksel dilekçe ve bilgi edinme hakkı yollarına

⁴⁷⁸ T.C.İletişim Başkanlığı, “50 Soruda CİMER” (Erişim 31 Aralık 2023).

⁴⁷⁹ İletişim Başkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, *Resmî Gazete* 30488 (24 Temmuz 2018), m. 3/3.

⁴⁸⁰ Özgür Selvi vd., “Halkla İlişkiler ve Bir E-Devlet Uygulaması Olarak Cimer”

Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi 75 (Aralık 2019), 28.

⁴⁸¹ Türkiye Cumhuriyeti İletişim Başkanlığı, “CİMER’e Geçen Yıl 7 Milyon 650 Bin Başvuru Yapıldı” (Erişim 22 Ocak 2024).

⁴⁸² Selvi vd., “Bir E-Devlet Uygulaması Olarak Cimer”, 35.

nazaran daha fazla tercih edilmesi sonucunu doğurmuştur.⁴⁸³ İnternete erişim hakkının sağlanması, başvuru sahibi ve kamu idareleri için alan sınırlaması olmaksızın zaman ve kaynak tasarrufu sağlayan Web tabanlı başvuru yönetim sistemlerinin kullanılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Dilekçe ve bilgi edinme hakkı, geliştirilen e-devlet uygulamaları sayesinde daha aktif kullanılırken, diğer yandan birey, toplum ve devlet arasındaki iletişim kanalları da sürekli olarak erişilebilir hale getirilmektedir. İnternete erişimin, bu uygulamalar ve platformlar üzerinden kamu hizmetinin sunulmasında vazgeçilmez bir konumda olması, içinde yaşadığımız dijital çağda dilekçe ve bilgi edinme hakkının kullanılmasında internete erişim hakkını devletlerin sağlamasını gerekli kılan bir hak haline getirmektedir.

5.7. Eğitim Hakkı ile İlişkisi

Eğitim kavramı çeşitli şekillerde tanımlanabilir. Geniş anlamda eğitim, bir insan grubunun kendi soyundan gelenlere bilgi ve beceriler bütünü ile ahlaki kuralları aktardığı tüm faaliyetler anlamına gelir.⁴⁸⁴ Dar anlamda ise uzmanlaşmış kurumlarda ilk, orta ve yüksek öğrenimi kapsayan örgün öğretimi ifade eder.⁴⁸⁵ Uluslararası belgelerde korunan eğitim hakkı, dar anlamıyla eğitimi ele almaktadır.

1954'te ABD Yüksek Mahkemesi, *Brown- Topeka Eğitim Kurulu*⁴⁸⁶ davasında, eğitimin devletin sağlaması gereken en önemli hak olduğunu öne sürerek eğitimin mahiyetini belirtmiştir. Karar göre eğitim hakkı, sosyal bir hak olarak devletlerin sağlaması gereken en temel insan haklarından bir tanesidir ve zorunlu okula devam kanunları ve eğitime yapılan büyük harcamalar, eğitimin demokratik toplumumuz için öneminin bilincinde olduğumuzu göstermektedir.⁴⁸⁷ En temel kamusal sorumluluklarımızın, hatta silahlı kuvvetlerdeki hizmetimizin yerine getirilmesinde gereklidir. Günümüzde eğitim bir çocuğu kültürel değerlere alıştırmada, onu daha sonraki mesleki eğitime hazırlamada ve çevresine normal şekilde uyum sağlamasına yardımcı olmada temel bir araçtır. Bugünlerde herhangi bir

⁴⁸³ Akıncı, "İnovatif E-Devlet Uygulaması Olarak Cimer Mekanizması", 165.

⁴⁸⁴ Klaus Dieter Beiter, *The Protection of The Right to Education by International Law*, (Boston: Martinus Nijhoff Publishers 2005), 18.

⁴⁸⁵ Beiter, *The Protection of The Right to Education by International Law* ,19.

⁴⁸⁶ Supreme Court of the United States (USSC), *Brown v. Board of Education of Topeka* 347 U.S. 483 (17 May 1954).

⁴⁸⁷ USSC, *Brown v. Board of Education of Topeka* 347 U.S. 483.

çocuğun, eğitim fırsatından mahrum bırakılması durumunda hayatta başarılı olmasının makul bir şekilde beklenmesi şüphelidir. Böyle bir fırsat, devletin sağlamayı taahhüt ettiği durumlarda herkese eşit şartlarda sağlanması gereken bir haktır.

Eğitim hakkı, İHEB'in 26/1-2 maddesinde,

“Herkes, eğitim hakkına sahiptir. Eğitim, en azından ilk ve temel öğrenim aşamalarında parasızdır. İlköğretim zorunludur. Teknik ve mesleki eğitim herkese açıktır. Yüksek öğrenim, yeteneğe göre herkese eşit olarak sağlanır. Eğitim, insan kişiliğinin tam geliştirilmesine, insan haklarına ve temel özgürlüklere saygıyı güçlendirmeye yönelik olmalıdır. Eğitim, bütün uluslar, ırklar ve dinsel gruplar arasında anlayış, hoşgörü ve dostluğu yerleştirmeli ve Birleşmiş Milletlerin barışı koruma yolundaki etkinliklerini güçlendirmelidir”⁴⁸⁸ denilerek koruma altına alınmıştır.

BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 13/1 maddesinde eğitim hakkı kendine koruma alanı bulmuştur. Maddeye göre,

“Bu Sözleşme'ye Taraf Devletler, herkesin eğitim görme hakkına sahip olduğunu kabul ederler. Taraf Devletler, eğitimin, insanın kişiliğinin ve onur duygusunun tam olarak gelişmesine yönelik olacağı ve insan hakları ile temel özgürlüklere saygıyı güçlendireceği hususunda mutabıktırlar. Taraf Devletler, ayrıca, eğitimin, herkesin özgür bir topluma etkin bir şekilde katılmasını sağlayacağı, tüm uluslar ve tüm ırksal, etnik ve dinsel gruplar arasında anlayış, hoşgörü ve dostluğu geliştireceği ve Birleşmiş Milletlerin barışın korunmasına yönelik faaliyetlerini güçlendireceği hususlarında mutabıktırlar.”⁴⁸⁹

Görüldüğü üzere anılan maddede eğitim hakkıyla, bireylerin kişiliği ve onur duygusunun gelişimi arasında doğrudan bir bağlantı kurulmuştur.

Bilişim teknolojilerindeki ilerlemelerle beraber eğitim alanı da geleneksel tarzdan uzaklaşıp dijitalleşmeye ayak uydurmuştur. Dijital eğitimin, dijitalleşmenin insan hayatında etkilerinin en fazla hissedildiği alanlardan biri olduğu söylenmektedir.⁴⁹⁰ Özellikle Covid-19 Pandemisi tedbirleri kapsamında küresel düzeyde, okul öncesi eğitimden yükseköğretime kadar neredeyse bütün eğitim

⁴⁸⁸ İHEB, md. 26/1-2.

⁴⁸⁹ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme (ESKHS), Birleşmiş Milletler (1976), md. 13/1.

⁴⁹⁰ Türkan Pabuşcuoğlu, “Eğitim Hakkı Üzerine Bir Tartışma: Uzaktan Eğitim Sürecinin Bourdieu Üzerinden Bir Analizi”, *TİHEK Academic Journal* 4/6 (Ocak 2021), 141.

kurumları okullardaki yüz yüze eğitimlerine ara vermek durumunda kalmıştır. Covid-19 pandemisiyle birlikte başlayan uzaktan eğitim süreci teknolojik altyapı yetersizliği sebebiyle eğitim haklarından mahrum kalan çocuklar hususu başta olmak üzere pek çok açıdan tartışmaya neden olmuştur. UNICEF'in verilerine göre 2020 yılında Covid-19 nedeniyle okulların kapanması sırasında dünya çapında en az 463 milyon çocuk uzaktan eğitime erişememiştir.⁴⁹¹ Uzaktan eğitimin tüm öğrenciler bakımından eşit şekilde uygulanabilmesi için herkese internet erişim bakımından gereken altyapı ve donanımın sağlanması gerekmektedir. Pandemi döneminde, kırsal bölgede yaşayan öğrencilerin şehir merkezinde yaşayan öğrencilere göre oldukça dezavantajlı konuma geldiği gözükmemektedir.⁴⁹² Özellikle birden fazla çocuğun bulunduğu evlerde internete erişim için kullanılan bilgisayar, tablet, cep telefonu gibi donanım araçları bulunmamaktadır. Donanım araçları bulunsada dahi şebeke ve internet altyapısı yetersizliğinden öğrenciler uzaktan eğitim uygulamalarını kullanamamıştır. İnternet erişim hakkının tüm bireyler için sağlanması pandemi döneminde eğitim hakkının kullanılabilmesi için bir ön koşul, bir zorunluluk haline gelmiştir.

İnternet erişimi pandemi gibi olağanüstü durumlar dışında olağan zamanda da bireyler için kaliteli ve kolay ulaşılabilir eğitim imkanlarına erişim sunmaktadır. Fiziki ortamda ulaşılması mümkün olmayan birçok eğitim fırsatına internet aracılığıyla kolaylıkla ulaşılabilir. Dijital çağda insanlar evlerinde oturdukları kanepeden Cambridge Üniversitesi'ndeki bir dersi dinleme deneyimini internet erişimi sayesinde gerçekleştirebilmektedir.

Günümüzde internet erişiminin eğitim alanındaki çeşitli kullanımları internet erişim hakkını eğitim hakkının kullanılmasında vazgeçilmez bir unsur haline getirmektedir. İnternet erişiminin bireylerin eğitiminde sunduğu faydalardan tüm insanların eşit şekilde yararlanabilmesi için internete erişimde gereken altyapı ve donanımın sağlanması gerekmektedir.

Tezin bu bölümünde internete erişim hakkının kapsamı, bir insan hakkı olup olmadığına dair tartışmalar, hak sınıflandırılmaları içerisindeki yeri ve hakkın diğer insan haklarıyla olan bağlantısından bahsedilmiştir. Devam eden bölümde internete

⁴⁹¹ United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF), "Covid-19 ve Çocuklar" (Erişim 20 Aralık 2023).

⁴⁹² Sputnik Türkiye, "Köyde Uzaktan Eğitim Çekmiyor: Bilgisayar, Tablet Yok, Olsa Da İnternet Yok, Televizyon Var Ama Elektrik Yok" (Erişim 20 Aralık 2023).

erişim hakkının karřılařtırılmalđ hukuktaki görünümüne değinilecek ve ardından sonuç bölümüne geçilecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARŞILAŞTIRMALI HUKUKTA VE TÜRK HUKUKUNDA İNTERNETE ERİŞİM

1. Uluslararası Belgelerde İnternete Erişim

İnternete erişim hakkının bağımsız bir insan hakkı olarak tanındığı uluslararası bir metinden bahsetmek henüz mümkün olmasa da internete erişimin evrensel olarak korunmasına yönelik bir kamuoyunun oluştuğu söylenebilir. Bu bağlamda devletlerin bireylere evrensel internete erişimi sağlaması için uluslararası örgütler tarafından yayınlanan tavsiye kararlar, raporlar ve girişimler mevcuttur. Tezin bu başlığı altında uluslararası belgelerde internet erişiminin nasıl ele alındığı incelenecektir.

1.1. Birleşmiş Milletler

1.1.1. Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi

KSHS'nin daha önce çalışmada değinilen *İfade Özgürlüğü* başlıklı 19. maddesinde yer alan “...bir kimsenin ülke hudutlarıyla sınırlanmaksızın... kendi tercih ettiği başka bir iletişim vasıtasıyla...” ibaresiyle birlikte, ifade özgürlüğünü içeren bu madde kapsamında teknolojik araçlarla edinilen “bilgi ve düşüncüyü arama, edinme ve ulaştırma özgürlüğü” de koruma altına alınmaktadır. Bu sebeple KSHS'nin 19. Maddesinin koruma alanına günümüzde bireyler için vazgeçilmez bir bilgi edinme ve fikir yayma vasıtası olan internete erişim hakkı da dahil edilebilir. Tenenbaum'a göre internete erişim halihazırda mevcut insan hakları çerçevesi tarafından korunmaktadır.⁴⁹³ Yazar İHEB'in, KSHS'nin ve EKSHS'nin, bireyin internete erişim hakkını koruduğunu ifade etmektedir.

KSHS'nin 19. Maddesi serbest bilgi akışını korumayı amaçladığı için aynı zamanda internete erişim hakkını da koruduğu söylenebilir. 19. Madde, İkinci Dünya Savaşı sonrasında devletlerin bilgiye erişimi kontrol edebileceği, bağımsız ulusal ve uluslararası medya aracılığıyla vatandaşlarını propagandaya maruz bırakabileceği korkusuna dayanarak hazırlanmıştır.⁴⁹⁴ Çünkü bir devlet, bilgiye erişimi kontrol ederek vatandaşlarını doğrudan etkileyebilir, rekabet etmeden kalplerini ve akıllarını

⁴⁹³ Tenenbaum, “Is There a Protected Right to Access the Internet?”, 2.

⁴⁹⁴ Jonathon W. Penney, “Internet Access Rights: A Brief History and Intellectual Origins”, *William Mitchell Law Review* 38/1 (September 2011), 22.

kazanarak demokrasiyi tehdit edebilir. Bu tehdidi ortadan kaldırmak için, taslağı hazırlayanlar 19. maddenin serbest bilgi akışını teşvik etmesini amaçlamıştır.⁴⁹⁵ İnternet, madde 19/2'nin koruma amacı olan demokrasiyi teşvik edecek filtrelenmemiş ve tarafsız bilgilerin elde edilmesi ve paylaşılmasına hizmet etmektedir ve bu nedenle internete erişim hakkı halihazırda madde 19/2 tarafından korunmaktadır.⁴⁹⁶

KSHS'nin 19/2 maddesinde kullanılan üslup aynı zamanda sonradan ortaya çıkan teknolojiyi de içermektedir. Bu bağlamda İnsan Hakları Komisyonu'nun 19. maddenin taslağının görüştüğü çalışma raporunda yer alan,

“Komisyon üyeleri, çalışmalarının geçmişle değil gelecekle ilgili olduğu gerçeğini dikkate almalıdır; yüz yıl sonra hangi medya aracının kullanılacağını hiç kimse öngöremez”⁴⁹⁷ ifadesi önem taşımaktadır.

Bu ifade hem mevcut hem de gelecekteki iletişim kanallarının biçimini ve erişimini korumayı amaçladığından internete erişim hakkının 19/2 kapsamında olduğu görüşünü desteklemektedir.

1.1.2. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi

ESKHS'nin kültürel yaşama katılma hakkı ve bilimsel ilerlemeden ve uygulamalarından yararlanma hakkı kapsamında internete erişim hakkının da kendisine koruma alanı bulduğuna dair görüşler mevcuttur.⁴⁹⁸ ESKHS'nin 15/1 maddesine göre,

“Bu Sözleşme'ye Taraf Devletler, herkesin: (a) Kültürel yaşama katılma hakkına; (b) Bilimsel ilerlemeden ve uygulamalarından yararlanma hakkına; (c) Kendisinin yarattığı herhangi bir bilimsel, edebi ya da sanatsal üründen doğan maddi ve manevi çıkarların korunmasından yararlanma hakkına sahip olduğunu kabul eder.”⁴⁹⁹

Ayrıca ilgili maddenin 2. fıkrası, sözleşme tarafı devletlerin bu hakların korunması ve geliştirilmesi için gerekli tedbirleri alma yükümlülüğünü belirtmektedir.

⁴⁹⁵ Tenenbaum, “Is There a Protected Right to Access the Internet?”, 8.

⁴⁹⁶ Tenenbaum, “Is There a Protected Right to Access the Internet?”, 9.

⁴⁹⁷ United Nations Economic and Social Council (UN), *Commission on Human Rights Six Session Summary Record of The Hundred And Sixty-Fifth Meeting*, (New York: 1950), §54.

⁴⁹⁸ Tenenbaum, “Is There a Protected Right to Access the Internet?”, 13.

⁴⁹⁹ ESKHS, md. 15/1.

Kültür, insan varlığının tüm tezahürlerini kapsayan geniş ve kapsayıcı bir kavramdır. *Kültürel yaşam* ifadesi, geçmiş, bugünü ve geleceği olan, tarihsel, dinamik ve gelişen, yaşayan bir süreç olarak kültüre açık bir göndermedir.⁵⁰⁰ Tenenbaum’a göre, ESKHS’nin 15/1-a maddesi bireyin dijital kültür de dahil olmak üzere kültürel yaşama katılmasını dolayısıyla da internete erişim hakkını korur.⁵⁰¹ Çünkü internet, bireylerin kendilerini ifade etmelerine ve bu ifade biçimlerinin yerel ve küresel ölçekte paylaşılmasına olanak tanıyan bir yayma aracıdır. Bununla birlikte en basit haliyle internet ve internete dahil olmaya devam eden teknolojiler, bilimsel ilerlemenin uygulamalarından başka bir şey değildir. Bu nedenledir ki, 15/1-b maddesi kapsamında da internete erişim hakkı korunmaktadır.⁵⁰²

1.1.3. BM Özel Raportörü Frank La Rue’nun A/HRC/17/27 Sayılı Raporu

İnternete erişim hakkının kapsamını ele alırken, çalışmanın İkinci Bölümü’nde değindiğimiz BM Özel Raportörü Frank La Rue’nun A/HRC/17/27 sayılı raporu, internete erişim hakkının hukuki niteliğine dair de doktrindeki tartışmaları alevlendiren bir metin olmuştur. 16 Mayıs 2011 tarihinde yayınlanan *Düşünce ve İfade Özgürlüğü Hakkının Geliştirilmesi ve Korunmasına İlişkin* Özel Raportör Frank La Rue’nun raporu; internette düşünce ve ifade özgürlüğüne ilişkin ilkeler, internet içeriğine erişim, internet için gereken fiziksel altyapıya erişim olmak üzere üç konu üzerine yoğunlaşmıştır. Bu konularla birlikte, internet erişiminin engellenmesi başlığı kapsamında, aracı şirketlerin sorumluluğu, siber saldırılar, çocuk pornografisi, kişisel verilerin korunmasındaki yetersizlik gibi konular da ele alınmıştır.

Özel Raportör, herkesin kendisini herhangi bir medya aracılığıyla ifade etme hakkına sahip olduğunu açıkça belirterek, İHEB’in ve KSHS’nin 19. maddesinin, bireylerin ifade özgürlüğü haklarını kullanabilecekleri gelecekteki teknolojik gelişmeleri içerecek ve bunlara uyum sağlayacak bir öngörü ile kaleme alındığını, dolayısıyla da uluslararası insan hakları hukukunun çerçevesinin bugün de

⁵⁰⁰ United Nations Economic and Social Council (UN), “E/C.12/GC/21 General Comment No. 21” (Erişim 20 Aralık 2023).

⁵⁰¹ Tenenbaum, “Is There a Protected Right to Access the Internet?”, 15.

⁵⁰² Tenenbaum, “Is There a Protected Right to Access the Internet?”, 16.

geçerliliğini korumakta ve internet gibi yeni iletişim teknolojilerine eşit derecede uygulanabilir nitelikte olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰³

A/HRC/17/27 sayılı rapora göre, devletler, herhangi bir yasal dayanak olmaksızın veya geniş ve muğlak kanunlara dayanarak, orantısız bir şekilde internet üzerinden yayılan içeriği kısıtlamakta, kontrol etmekte, manipüle etmekte ve sansürlemektedir. Bu tür eylemler, devletlerin uluslararası insan hakları hukuku kapsamındaki yükümlülükleriyle açıkça bağdaşmamaktadır.⁵⁰⁴ Özel Raportör bu ifadeler ile internet erişiminin engellenmesinin keyfî ve orantısız olarak yapılmaması gerektiğini açıklayarak internete erişim hakkının devletler bakımından negatif yükümlülük boyutuna değinmiştir. İnternet erişimine istisnai olarak bir tedbir getirildiğinde tedbirin; öngörülebilir ve şeffaf olması, meşru olması ve orantılı olması gerekmektedir.

Devletlerin pozitif yükümlülüğü bakımından ise raporda şu ifadelere yer verilmiştir:

*“Gelişmekte olan devletlerde elektrik gibi temel mallara erişimin hala zor olduğu göz önünde bulundurulduğunda, dünya çapındaki tüm bireyler için internete evrensel erişimin hemen sağlanamayacağı öngörülmektedir fakat Özel Raportör tüm devletlere, ifade özgürlüğünü ve bu hakkın kullanılması için gerekli araçları, internet de dahil olmak üzere, teşvik etme veya kolaylaştırma konusundaki pozitif yükümlülüklerini hatırlatmaktadır. Bu nedenle devletler; interneti herkes için yaygın, erişilebilir ve uygun fiyatlı hale getirmek için özel sektör ve ilgili bakanlıklar da dahil olmak üzere toplumun tüm kesimlerinden bireylerle istişare içinde geliştirilen etkili ve somut politika ve stratejiler benimsemelidir.”*⁵⁰⁵

Ayrıca dijital eşitsizliğin ortadan kaldırılması bakımından da birtakım tavsiyelere yer vermiştir. Rapora göre,

“İnternet erişimi için gerekli altyapının mevcut olduğu durumlarda, engelliler dahil olmak üzere nüfusun tüm kesimlerinin çevrimiçi bilgiye anlamlı bir şekilde erişebilmelerini sağlayacak girişimlerde bulunulmalıdır. Bununla birlikte devletler

⁵⁰³ La Rue, *Report of The Special Rapporteur*, 7.

⁵⁰⁴ La Rue, *Report of The Special Rapporteur*, 8.

⁵⁰⁵ La Rue, *Report of The Special Rapporteur*, 26.

okul müfredatlarına internet okuryazarlığı becerilerini dahil etmeli ve okul dışında da benzer öğrenme modüllerini desteklemelidir.”⁵⁰⁶

Sonuç olarak A/HRC/17/27 sayılı rapor, internet erişiminin sağlanmasında devletlerin pozitif ve negatif yükümlülüklerinin çerçevesini çizen ve devletlere bu yönde politika belirlemelerini ödev olarak yükleyen bir metindir.⁵⁰⁷ İlgili rapor bağımsız bir insan hakkı olarak internete erişim hakkı öngörmese de hakkın kapsamının ve içeriğinin saptanması bakımından önemli bir belgedir.

1.1.4. BM Genel Kurulu’nun A/HRC/32/L.20 Sayılı Kararı

2016 yılında İnsan Hakları Konseyi tarafından *İnternette İnsan Haklarının Geliştirilmesi, Korunması ve Kullanılmasına* ilişkin kararın kabul edilmesiyle birlikte BM; ifade özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, özel hayatın gizliliği hakkı ve diğer çevrimiçi insan haklarının korunmasını sağlamak amacıyla ülkeleri internet güvenliğine ilişkin endişelerini uluslararası insan hakları yükümlülükleri doğrultusunda ele almaya çağırmıştır.⁵⁰⁸ Karara göre, İHEB’in 19. maddesinde yer alan ifade özgürlüğü başta olmak üzere bireylerin çevrimdışı sahip olduğu insan hakları çevrimiçi ortamda da korunmalıdır.⁵⁰⁹

Bilgi ve iletişim teknolojileri; küresel bağlantı sayesinde insanlığın ilerlemesini hızlandırma, dijital eşitsizliği kapatma ve bilgi toplumunu geliştirme konusunda büyük bir potansiyele sahiptir. Bunun yanında internetin toplumun gelişimi için kullanılacak bir ağ olarak potansiyelini gerçekleştirilebilmesi amacıyla hükûmetlerin, sivil toplum örgütlerinin, özel sektörün ve akademinin iş birliği içinde hareket etmesinin öneminden bahsedilmektedir. Ayrıca internet üzerinden bilgiye erişimin, dünya çapında uygun fiyatlı ve kapsayıcı eğitim için fırsatları kolaylaştırarak eğitim hakkını erişilebilir hale getirdiğini vurgulamış ve dijital uçurumun küresel düzeydeki olumsuz etkileri nedeniyle ele alınması gerektiğinin altını çizmiştir. Bunların dışında BM’nin ilgili kararı, internete erişim konusunda devletlerin, çeşitli şekillerde kalkınmaya yönelik ilerlemelerini hızlandırması için internetin küresel gücünü tanınması; tüm ülkelerde medyanın, bilgi ve iletişim imkanlarının ve teknolojilerinin geliştirilmesini amaçlayan uluslararası iş birliğini teşvik etmesini ve

⁵⁰⁶ La Rue, *Report of The Special Rapporteur*, 26.

⁵⁰⁷ Işık, *İnternet Aktörleri*, 65.

⁵⁰⁸ UN, “The Promotion, Protection And Enjoyment of Human Rights on The Internet”.

⁵⁰⁹ UN, “The Promotion, Protection And Enjoyment of Human Rights on The Internet”.

kolaylaştırması; internete erişimin sağlanmasında ve erişimin genişletilmesinde insan hakları temelli bir yaklaşım uygulamasının gerekliliğine değinmiştir.

Kararda yer alan,

“İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 19. maddesi ve Uluslararası Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi uyarınca, sınırlara bakılmaksızın ve kişinin tercih ettiği herhangi bir medya aracılığıyla geçerli olan ifade özgürlüğü başta olmak üzere, insanların çevrimdışı olarak sahip olduğu hakların aynılarının çevrimiçi olarak da korunması gerektiğini onaylar”

ifadesi İnsan Hakları Konseyi'nin internete erişim hakkını İHEB'in 19. maddesi ile temellendirdiğini göstermektedir. Çünkü İHEB'in 19. Maddesi bilgi ve fikirleri bireylerin arzu ettiği herhangi bir vasıta ile yaymak ve elde etmek özgürlüğünü de içermektedir.

BM tarafından hazırlanan raporlar ve kararlar internete erişim hakkının bir insan hakkı olarak tanınması açısından yol gösterici olsa da İHEB'in herhangi bir yaptırım mekanizmasına sahip olmaması devletler açısından bağlayıcı ve zorlayıcı bir etki yaratmamaktadır.⁵¹⁰ Fakat İHEB'in hak bildirilerinin yahut devletlerin anayasalarının hazırlanmasında referans olabilecek bir belge olduğunu ve hukukun genel ilkelerinden sayıldığı için önemini de belirtmek gerekir.⁵¹¹

1.2. Avrupa Konseyi

Avrupa Konseyi çerçevesinde, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları, konuyla bağlantılı Avrupa İnsan Haklar Sözleşmesi maddeleri ve Avrupa Konseyi'nin yumuşak hukuk niteliğinde çeşitli kararları ele alınabilir.

AİHM'in internet erişimini konu alan davalarının çoğunun AİHS'in ifade özgürlüğünü düzenleyen 10. maddesine ilişkin olduğu görülmektedir.⁵¹² Bu durumda AİHM'in internet erişimine ilişkin davalarında devletin negatif yükümlülüklerini ele aldığı söylenebilir. Kararlarda çoğunlukla devletin internete erişimde fiziki altyapıyı ve donanımı sağlama yükümlülüğü değil ifade özgürlüğüne müdahale etmeme yükümlülüğü gündeme gelmektedir.⁵¹³

⁵¹⁰ Işık, *İnternet Aktörleri*, 85

⁵¹¹ Akad, *Genel Kamu Hukuku*, 292.

⁵¹² Işık, *İnternet Aktörleri*, 89.

⁵¹³ Işık, *İnternet Aktörleri*, 90.

Avrupa Konseyi kararları bakımından ise internete erişim hakkına odaklanan ve hakka ilişkin devletlerin pozitif yükümlülüklerine değinen bazı kararlar mevcuttur. Bunlardan ilki Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi'nin 2014 yılında aldığı *İnternete Erişim Hakkı* başlıklı karardır. Karara göre internet, insanların etkileşim kurma, ifade ve bilgi edinme özgürlüklerinin yanı sıra bu insan haklarını kullanma biçiminde devrim yaratmıştır. İnternet erişimi kültürel, medeni ve siyasi haklardan yararlanmayı kolaylaştırmaktadır ve bu sebeple kararda demokratik bir toplumda internete erişiminin önemi vurgulanmaktadır. Tüm bireylerin internet erişimine sahip olması gerekliliğini şu şekilde ifade edilmiştir:

“Meclis; internetin modern bir toplumda bireyler, gruplar ve devletler için oynadığı önemli rol göz önüne alındığında, internetin yaş, ikamet yeri veya gelire bakılmaksızın herkesin erişimine açık olması gerektiğine ve yerel düzeyde daha güçlü çabaların gerekli olduğuna inanmaktadır... Herkes için asgari kalitede internet hizmetlerinin sağlanması üye devletlerin ve hizmet sağlayıcılarının ortak sorumluluğundadır; en son teknolojik gelişmeler dikkate alınarak internet hizmetlerinin karşılanabilirliğine, birlikte çalışabilirliğine ve bütünlüğüne özel önem verilmelidir.”⁵¹⁴

Görüldüğü üzere Avrupa Konseyi'nin ilgili kararında internete erişim hakkı devletlere pozitif yükümlülükler getiren bir hak olarak ele alınmıştır.

Konuya ilişkin bahsedilebilecek ikinci karar ise Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin 16 Nisan 2014 tarihinde kabul ettiği CM/Rec(2014)6 sayılı tavsiye karardır. Metinde yer alan,

“İnternet'in bir kamu hizmeti değeri vardır. İnsanlar, topluluklar, kamu yetkilileri ve özel kuruluşlar faaliyetleri için internete ihtiyaç duyarlar ve internet hizmetlerinin erişilebilir, ayırım gözetmeksizin ve makul bir ücret karşılığı sağlanabilir, emniyetli, güvenilir ve sürekli olması konularında geçerli bir beklentileri vardır. Dahası, hiç kimse, interneti kullanırken insan haklarını ve temel özgürlüklerini kullanma konusunda yasalara aykırı, gereksiz ve orantısız bir müdahaleye maruz bırakılmamalıdır”⁵¹⁵

maddesi, CM/Rec(2014)6 sayılı kararın internet erişimi konusunda devletlerin hem pozitif hem de negatif yükümlülüğünü benimsediğini göstermektedir. Bunun

⁵¹⁴ Council of Europe Parliamentary Assembly, “The right to Internet Access” (Erişim 20 Aralık 2023).

⁵¹⁵ Avrupa Konseyi (AK), *İnternet Kullanıcıları İçin İnsan Hakları Rehberi* (Council of Europe: 2014), 5.

yanında tavsiye kararın ek bölümünde internete erişimin uygun bir bedel karşılığında sağlanması ve ayırım yapılmaksızın tüm bireylere sağlanması gerektiğinden söz edilmiştir.⁵¹⁶ Bununla birlikte bireylerin tercih ettikleri teknolojik cihaz aracılığıyla internet içeriğine ve hizmetlerine erişebilmesi, özellikle kırsal bölgede yaşayan, düşük gelirli yahut özel gereksinimli insanların internet erişiminin kolaylaştırılması için tedbirler alınması önem arz etmektedir.

1.3. Avrupa Birliği

Avrupa Birliği (AB), 2009 yılında 2009/136/EC sayılı Avrupa Parlamento ve Komisyon Direktifini⁵¹⁷ kabul etmiştir. Elektronik Haberleşme Ağları ve Hizmetlerine İlişkin Evrensel Hizmet ve Kullanıcı Hakları Direktifi (2002/22/EC), bu direktif ile değiştirilmiştir.⁵¹⁸ AB üye devletleri, 2009/136/EC sayılı Direktifi 2011 yılına kadar ulusal hukuklarına aktarmakla yükümlüdür. Aynı zamanda, Avrupa Komisyonu 2010 yılında evrensel hizmet yükümlülüklerinin geniş bant erişimini de kapsayacak şekilde genişletilip genişletilmeyeceğini analiz etmek üzere bir *kamu danışma* süreci başlatmıştır. Bunu takiben Avrupa Komisyonu’nun hedeflerinden biri, 2020 yılına kadar tüm Avrupalıların çok daha hızlı internete erişimine sahip olmasını mümkün kılacak Dijital Gündem eylem planını hayata geçirmektir. AB söz konusu direktifinde internet erişimini bir insan hakkı olarak kabul etmemiş fakat evrensel hizmet kapsamında düzenlemiştir.

Avrupa Birliği başlığı altında internete erişim konusunda incelenebilecek bir başka metin ise daha önce tezimizde değindiğimiz Avrupa Parlamentosu’nun *İnternette Güvenliğin ve Temel Hakların Güçlendirilmesi* başlıklı 2008/2160(INI) sayılı tavsiye kararıdır. Karara göre; internet, bireylerin ifade özgürlüğünü kullanabilmesi, bunun yanında ticari faaliyetlerin geliştirilmesi bakımından vazgeçilmez bir teknolojidir. Dolayısıyla internetin bu potansiyelini gerçekleştirebilmesi için devletlerin internet erişimini, internetin kötüye kullanımıyla

⁵¹⁶ AK, *İnternet Kullanıcıları İçin İnsan Hakları Rehberi*, 8.

⁵¹⁷ European Union (EU), “Directive 2009/136/Ec of The European Parliament And of The Council” (Erişim 20 Aralık 2023).

⁵¹⁸ Kartik Chawla, "Right to Internet Access A Constitutional Argument", *Indian Journal of Constitutional Law* 57/7 (2017), 70.

mücadele etme bahanesiyle sebepsiz yere sınırlandırmamalıdır.⁵¹⁹ Bireylerin internete erişimi cezalandırıcı bir biçimde engellenmemelidir.

2008/2160(INI) sayılı karar özellikle üç tavsiye üzerine yoğunlaşmıştır. Bunlardan ilki herkes için internete tam ve güvenli erişimin sağlanmasıdır. İnternetin bireylerin güçlendirilmesi için önemli bir teknoloji olması ve e-demokrasinin gelişmesine olanak tanıyan bir ortam haline gelmesi bu alanda yeni kontrol ve sansür biçimlerinin ortaya çıkmasına sebep olabilir.⁵²⁰ Bu nedenle internete erişim için efektif güvencelerin sağlanması önem taşımaktadır. İkinci olarak internet üzerinde temel hak ve özgürlüklerin mutlak korunması ve daha iyi şekilde desteklenmesi gerekmektedir. Dijital kimliğin giderek benliğimizin ayrılmaz bir parçası haline geldiği ve bu bağlamda hem özel hem de kamu aktörlerinin müdahalelerine karşı etkin bir şekilde korunmayı hak ettiği göz önünde bulundurulmalıdır. Bir bireyin dijital kimliğiyle organik olarak bağlantılı belirli veri kümesi tanımlanmalı, korunmalı ve tüm unsurları devredilemez kişisel haklar olarak kabul edilmelidir. Üçüncü olarak, internette güvenliğin ve temel hakların güçlendirilmesi için gerekli uluslararası adımlar atılmalıdır. Bu bağlamda tüm internet aktörleri *İnternet Hakları Bildirgesi* sürecine katılmaya teşvik edilmelidir.⁵²¹

1.4. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın (AGİT) 2011 yılında yayınlanan *İnternette İfade Özgürlüğü* başlıklı raporunda, herkesin bilgi toplumuna katılma hakkına sahip olduğu ve devletlerin vatandaşların internete erişiminin güvence altına alma sorumluluğunun bulunduğu işaret edilmiştir.⁵²² Ayrıca, hükümetler tarafından gerçekleştirilen internete erişim politikalarının; İHEB'in 19. maddesi, KSHS'nin 19. maddesi ve AİHS'nin 10. maddesi ile uyumlu olması gerektiği belirtilmiştir.

AGİT Medya Özgürlüğü Temsilciliği, 2013 yılında Viyana'da *Medya Özgürlüğünün Gelişmesi İçin Politikaları Şekillendirme* konferansını düzenlemiştir.

⁵¹⁹ EU, "European Parliament Recommendation 2008/2160(INI)".

⁵²⁰ EU, "European Parliament Recommendation 2008/2160(INI)".

⁵²¹ EU, "European Parliament Recommendation 2008/2160(INI)".

⁵²² Yaman Akdeniz, *Freedom of Expression on the Internet* (OSCE 2012), 15.

AGİT üyesi devletlerin internette medya özgürlüğünü teşvik etmesi amacıyla konferansta bazı tavsiye kararlar alınmıştır. Tavsiye karara göre,

“Dijital medya, çeşitliliğe ve çoğulculuğa olanak tanımaktadır. İnternet; eğitim, ekonomi, bilgi arama, üretme faaliyetlerinde ve insan haklarındaki ilerlemeler dahil olmak üzere bireylere belirli fırsatlar sunmaktadır. İnsanlara uygun fiyatlı genişbant internet erişimi sağlama yükümlülüğü evrensel bir hizmet haline getirilecek ve bu yönde devletler teşvik edilecektir.”⁵²³

AGİT, devletlere genişbant internet erişiminin toplumdaki ekonomik düzeyi düşük bireyler açısından da ele alarak uygun fiyatlı şekilde sağlanması gerekliliğini tavsiye kararında belirtmiştir.

2. Ulusal Düzlemde İnternete Erişim

2.1. İnternet Erişimini Anayasal Bir Hak Olarak Düzenleyen Ülkeler

2.1.1. Yunanistan

Yunanistan Anayasası’nın *Bilgi Edinme Hakkı* başlıklı 5A/2 maddesine göre,

“Herkes Bilgi Toplumuna katılma hakkına sahiptir. Elektronik olarak iletilen bilgilere erişimin ve bunların üretiminin, değişiminin ve yayılmasının kolaylaştırılması, ... devletin bir yükümlülüğünü teşkil eder.”⁵²⁴

Yunanistan Anayasası’nın bu maddesine bakıldığında internet erişimini bir hakkın kullanılmasında ön koşul olarak düzenlemenin aksine, devleti internet erişiminin sağlanmasında yükümlülük altına sokan bir hüküm öngördüğü söylenebilir. 2001 yılında yapılan değişiklikte Anayasaya giren bu maddede devlete hem pozitif hem de negatif yükümlülükler getirilmektedir.⁵²⁵

⁵²³ Organization for Security and Co-operation in Europe The Representative on Freedom of the Media (OSCE), “Shaping Policies to Advance Media Freedom” (Erişim 20 Aralık 2023).

⁵²⁴ Constitute, “Greece 1975 (rev. 2008)” (Erişim 20 Aralık 2023).

⁵²⁵ Chawla, "Right to Internet Access A Constitutional Argument" 70.

2.1.2. Portekiz

Portekiz Anayasası'nın *Bilgisayarların Kullanımı* başlıklı 35. maddesinde yer alan,

"1. Her vatandaş, kendisini ilgilendiren tüm bilgisayar verilerine erişme, bunların düzeltilmesini ve güncellenmesini talep etme ve yasada belirtildiği şekilde hangi amaçla kullanıldıkları konusunda bilgilendirilme hakkına sahiptir..."

*6. Herkesin kamu kullanımına açık bilgisayar ağlarına serbestçe erişimi güvence altına alınacak ve kanun hem sınır ötesi veri akışlarına uygulanacak kuralları hem de kişisel verilerin ve ulusal çıkarlar için haklı olarak korunması gereken diğer verilerin korunması için uygun araçları tanımlayacaktır"*⁵²⁶

hükmü ile internete erişim hakkı, hem internet içeriğine erişimi hem de internet altyapısı ve donanımına erişimi kapsayacak şekilde bir hak olarak güvence altına alınmıştır.

İnternete erişim hakkının yer aldığı *Portekiz Dijital Çağda İnsan Hakları Şartı*, 27/2021 sayılı kanun ile düzenlenmiştir. Kanunun 3/1 maddesine göre,

*"Herkes, soyuna, cinsiyetine, ırkına, diline, menşesine, dinine, siyasi veya ideolojik inançlarına, eğitimine, ekonomik durumuna, sosyal durumuna veya cinsel yönelimine bakılmaksızın internete ücretsiz erişim hakkına sahiptir."*⁵²⁷

Maddeden de anlaşılabacağı üzere Portekiz'de ücretsiz internete erişim hakkı kanun düzeyinde bir norm ile ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bununla birlikte ilgili kanunda, dijital ortam sağlamak amacıyla devletin pozitif ve negatif yükümlülükleri açık bir şekilde sıralanmıştır. Farklı yaş gruplarında toplumsal cinsiyet eşitliğini ve dijital becerileri teşvik edecek programların tanımlanması ve uygulanması; özel fiziksel, duyuşsal veya bilişsel ihtiyaçları olan kişilerin internet erişiminin önündeki engellerin, ortadan kaldırılması; bağlantı açısından bölgesel ve yerel eşitsizliğin azaltılması ve ortadan kaldırılması; ülke genelinde kaliteli, geniş bant ve uygun maliyetli bağlantının garanti edilmesi; kütüphaneler, mahalle meclisleri, halk merkezleri, halk bahçeleri, hastaneler, sağlık merkezleri, okullar ve diğer kamu

⁵²⁶ Constitute, "Portugal 1976 (rev. 2005)" (Erişim 20 Aralık 2023).

⁵²⁷ Carta Portuguesa de Direitos Humanos na Era Digital, Assembleia Da República (2021), No. 27/2021, Artigo 3.

hizmetleri gibi kamusal alanlarda ücretsiz erişim noktalarının kurulması gibi yükümlülükler maddede zikredilenlerden bazılarıdır.⁵²⁸

Portekiz'de kamu hizmetlerinin çoğu çevrimiçi sunulmasına karşın dijital hizmetlerin kullanımı devletin beklentilerinin altına kalmaktadır. Bu sebeple dijital eşitsizliğin en aza indirilmesini hedefleyen projeler ile vatandaşların ihtiyaç duydukları dijital hizmetleri kullanmasını sağlamak amacıyla bu hizmetleri nasıl kullanacaklarını öğrenebilecekleri 600'den fazla *Citizen Spots* (Vatandaş Noktası) kurmuştur.⁵²⁹ Kullanımı ücretsiz olan *Citizen Spots* sayesinde yalnızca dijital kamu hizmetlerinin kullanımı artmamış aynı zamanda ülkedeki dijital okuryazarlık oranında da artış gerçekleşmiştir.

2.1.3. Ekvador

Ekvador Anayasası'nın *Bilgi ve İletişim* başlıklı bölümünde yer alan 16. maddesine göre,

"Her birey veya topluluk, şu haklara sahiptir:

- 1. Kendi dilleri ve sembolleriyile, herhangi bir şekilde veya araçla, sosyal etkileşim alanlarında ücretsiz, çok kültürlü, kapsayıcı, çeşitli ve katılımcı iletişim hakkı.*
- 2. Bilgi ve iletişim teknolojilerine evrensel erişim hakkı.*
- 3. Kamu, özel ve topluluk radyo ve televizyon istasyonlarının yönetimi için radyo spektrum frekanslarının eşit koşullar altında kullanımı ve kablolu ağların kullanımı için ücretsiz bantlara eşit koşullarda erişim ve kullanım hakkı.*
- 4. Engellileri içeren görsel, işitsel, duyuşal ve diğer iletişim biçimlerine erişim ve kullanım hakkı.*
- 5. Anayasa tarafından iletişim alanında sağlanan katılım alanlarının bir parçası olma hakkı.*"⁵³⁰

Maddenin 2. fıkrasında da görüldüğü üzere Ekvador Anayasası internete erişim hakkını bir temel hak olarak güvence altına almıştır. 16. maddenin devamında yer alan 17. madde, devletin erişimi sağlaması için pozitif yükümlülükler altında olduğunu belirtmektedir. Devlet erişime sahip olmayan veya yalnızca sınırlı erişime

⁵²⁸ Carta Portuguesa de Direitos Humanos na Era Digital, Artigo 3.

⁵²⁹ European Commission, "Portugal Closes The Digital Divide Via Suite of Digital Public Services" (Erişim 21 Aralık 2023).

⁵³⁰ Constitution, "Ecuador 2008 (rev. 2021)" (Erişim 21 Aralık 2023).

sahip olan kişi ve topluluklar için bilgi ve iletişim teknolojilerine evrensel erişimin sağlama yükümlülüğünün yanı sıra kamu, özel ve topluluk medyasının oluşturulmasını ve güçlendirilmesini kolaylaştırma yükümlülüğü altındadır.⁵³¹

2.1.4. Meksika

Meksika Anayasası'nın 6. maddesine göre,

*“Devlet, bilgi ve iletişim teknolojisine erişimi, radyo yayın hizmetlerine, telekomünikasyon ve geniş bant internete erişimi garanti eder. Bu amaçla Devlet, bu tür hizmetlerin sağlanmasına yönelik etkin rekabet koşullarını oluşturmalıdır.”*⁵³²

Anayasa'nın geniş bant internet erişiminin sağlanmasını devletin yükümlülüğü olarak kabul ettiği görülmektedir. İlgili hüküm internet erişiminin sağlanmasında devlete pozitif bir yükümlülük getirmiştir. Anayasa'nın 6. maddesinin B. fıkrasının I. bendi, devletin yıllık ve altı yıllık hedeflerle hazırlanmış evrensel bir dijital katılım politikası aracılığıyla kendi nüfusunun bilgi ve bilgi toplumuna entegrasyonunu garanti edeceğini de ayrıca düzenlemiştir.⁵³³

2.2. İnternet Erişimini Kanun Düzeyinde Bir Hak Olarak Düzenleyen Ülkeler

2.2.1. Estonya

1990 yılına kadar Sovyet kontrolündeki bir devlet olan Estonya'nın telekomünikasyon altyapısı sıkı bir denetim altındaydı.⁵³⁴ Bundan derinden etkilenen bağımsız Estonya ise tam tersini sağlamayı tercih etmiş ve Estonya'nın tek meclisli parlamentosu *Riigikogu*, internet erişiminin sağlanmasını pozitif nitelikte bir hak olarak kabul ettiği ve evrensel hizmet listesine internet erişimini eklediği yeni Telekomünikasyon Kanunu'nu 2005'te yürürlüğe koymuştur.⁵³⁵ Telekomünikasyon Kanunu ile internet erişimini bütün kullanıcılar için evrensel bir hizmet olarak tanımıştır. Estonya, günümüzde sağlam bir ağ altyapısı ve kolayca erişilebilen

⁵³¹ Constitute, “Ecuador 2008 (rev. 2021)”.

⁵³² Constitute, “Mexico 1917 (rev. 2015)” (Erişim 21 Aralık 2023).

⁵³³ Constitute, “Mexico 1917 (rev. 2015)”.

⁵³⁴ Chawla, "Right to Internet Access A Constitutional Argument", 69.

⁵³⁵ Electronic Communications Act, Riigikogu (2005).

kablosuz kapsama alanıyla internet kullanımının en yaygın olduğu ülkelerden biridir.⁵³⁶ Eğitim, oy kullanma, vergilendirme alanları çevrimiçi ortama taşınmıştır.⁵³⁷

Estonya’da bilgi ve iletişim teknolojileri devlet tarafından sürdürülebilir ekonominin anahtarı olarak görülmektedir ve büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte kamu hizmetlerinin dijital olarak sunulması konusunda AB’nin öncüsü konumundadır ve Avrupa’daki e-devlet kullanıcılarının en yüksek paylarından birine sahiptir.⁵³⁸ Estonya Ekonomi ve Haberleşme Bakanlığı, ülkedeki kullanıcıların hızlı internet erişimine sahip olması amacıyla yeni nesil geniş bant ağının tamamlanması, devlet bilgi sistemlerinin ve kamu e-hizmetlerinin sürekli geliştirilmesi, Estonya’nın bilgi toplumunun gelişimi için bir merkez olarak tanınmasının sağlanması gibi hedefleri gündeme almaktadır.⁵³⁹

2.2.2. Finlandiya

İnternet erişimi Finlandiya’da kanun düzeyinde korunmaktadır. 2011 yılında genişbant internet erişiminin bir hak olduğunu İletişim Piyasası Kanunu’nun *Evrensel telefon hizmetlerinin sağlanmasına ilişkin evrensel hizmet yükümlülüğü* başlıklı 60C maddesinde *evrensel hizmet* kapsamında kabul etmiştir.⁵⁴⁰

Evrensel hizmet kapsamında, Finlandiya İletişim Düzenleme Kurumu’nun evrensel hizmet operatörü olarak görevlendirdiği bir telekomünikasyon operatörünün, makul fiyatla ve coğrafi konuma bakılmaksızın, kamu iletişim ağına abone bağlantısı sağlama yükümlülüğü vardır.⁵⁴¹ Telekomünikasyon operatörünün kurduğu altyapı tüm kullanıcılar için uygun bir internet bağlantısına olanak tanınmalıdır. Uygun bir internet erişiminin asgari düzeyi Ulaştırma ve İletişim Bakanlığı kararnamesiyle belirlenmektedir ve telekomünikasyon operatörleri evrensel hizmet sağlayıcılar olarak en az 1 Mbps hızında internet erişimi sağlamalıdır.⁵⁴²

⁵³⁶ Internet World Stats, “Top 25 Countries With The Highest Internet Penetration Rates” (Erişim 21 Aralık 2023).

⁵³⁷ Chawla, "Right to Internet Access A Constitutional Argument", 69.

⁵³⁸ Miidla Mihkel et al., “Estonia”, *The Technology, Media and Telecommunications Review*, ed. Matthew T. Murchison (United Kingdom: Law Business Research, 2021), 74.

⁵³⁹ Mihkel, “Estonia”, 74.

⁵⁴⁰ Chawla, "Right to Internet Access A Constitutional Argument", 72.

⁵⁴¹ Communications Market Act, Ministry of Transport and Communications (2011), 60C.

⁵⁴² Chawla, "Right to Internet Access A Constitutional Argument", 72.

2.2.3. İspanya

İspanya, 2011 yılında Sürdürülebilir Ekonomi Kanunu ile internete erişim hakkının sağlanmasını evrensel hizmet kapsamında devletin pozitif bir yükümlülüğü olarak kabul etmiştir. Sürdürülebilir Ekonomi Kanunu’nun 52. maddesinin 1. fıkrasına göre,

*“Evrensel telekomünikasyon hizmeti tarafından garanti edilen uygun internet erişim kapasitesine sahip kamu iletişim ağına bağlantı, saniyede 1 Mbit hızında geniş bant veri iletişimine izin vermelidir. Söz konusu bağlantı herhangi bir teknoloji aracılığıyla sağlanabilir.”*⁵⁴³

Bununla birlikte ilgili kanun özellikle evrensel hizmet kapsamındaki genişbant ağına olanak sağlayan bağlantılar için Ekonomi İşlerinden Sorumlu Hükümet Delegesi Komisyonu’nun azami bir fiyat belirleyebileceğini de düzenlemiştir.

2.2.4. Fransa

İnternete erişim hakkının Fransa’da bir hak olarak tanınması ilk başta bir Anayasa Konseyi kararı ile gerçekleşmiş ardından 2016 yılında yürürlüğü giren bir kanun ile devlete bu konuda birtakım pozitif yükümlülükler getirilmiştir.

Fransız Anayasa Konseyi’nin 2009 yılında verdiği, *HADOPI (Haute Autorité pour la Diffusion des Oeuvres et la Protection des Droits sur Internet) Kanunu* veya *üç grev kanunu* olarak bilinen kanuna ilişkin 2009-580 DC sayılı kararında, fikri ve sınai haklara dair taleplerin, internet üzerinde ifade özgürlüğünün sınırlandırılmasının sebebi olabileceğini reddetmiştir.⁵⁴⁴ HADOPI Kanunu uyarınca kanuna aykırı içerik paylaşımlarının tespit edilmesi amacıyla kişilerin internet kullanımı izlenmekte ve ihlalde bulunduğundan şüphelenilen kişiler İnternet Servis Sağlayıcılarına (İSS) kadar takip edilebilmektedir.⁵⁴⁵ Anayasa Konseyi, bilgi ve iletişim teknolojilerine erişimin demokrasi ve ifade özgürlüğü bakımından önemli olduğunu dile getirerek 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi’nin 11. maddesinde yer alan *“fikir ve görüşlerin serbestçe dışavurumu”* deyimini kapsamında internete erişimin koruma alanı bulabileceğini ifade etmiştir.⁵⁴⁶

⁵⁴³ Ley de Economía Sostenible, Consejo de Ministros (2011) núm. 55, Artículo 52.

⁵⁴⁴ Nicola Lucchi, “The Role of Internet Access in Enabling Individual’s Rights and Freedoms”, *European University Institute-RSCAS Working Paper* 2013/47 (July 2013), 9.

⁵⁴⁵ Lucchi, “The Role of Internet Access in Enabling Individual’s Rights and Freedoms”, 9.

⁵⁴⁶ Conseil Constitutionnel, “Décision No 2009-580 DC du 10 Juin 2009” (Erişim 21 Aralık 2023).

Fransız Anayasa Konseyi'nin bahsedilen kararı dışında, internet erişimini koruma altına alan diğer bir düzenleme Dijital Cumhuriyet Kanunu'dur. 7 Ekim 2016'da yürürlüğe giren kanunla, veri ve bilginin dolaşımı, dijital toplumda hakların korunması, herkes için dijital erişim konuları düzenlenmiştir.⁵⁴⁷ Kanunun üçüncü bölümü; mobil kapsama alanı, kamu dijital hizmetlerine erişilebilirlik, engelli kişilerin telefon hizmetlerine ve Web sitelerine erişimi de dahil olmak üzere herkes için dijital erişime ayrılmıştır. Aynı zamanda en yoksul kişilerin internet bağlantısının sağlanmasını garanti altına almıştır.⁵⁴⁸

Görüldüğü üzere Fransa'da internete erişim hakkı, ilk olarak devletin negatif yükümlülüğü bakımında Anayasa Konseyi kararlarında gündeme gelmiş, ardından Dijital Cumhuriyet Kanunu ile devletin pozitif yükümlülüğü yönünden kanun düzeyinde bir norm olarak yer bulmuştur.

2.3. İnternet Erişimini Yargı Kararlarında Bir Hak Olarak Değerlendiren Ülkeler

2.3.1. Kosta Rika

Kosta Rika'da internete erişim hakkı ülkenin Anayasa Mahkemesi tarafından 2010 yılında verilen bir kararla hükümetin telekomünikasyon pazarını rekabete açmada gecikmesine karşı açılan bir davada tanınmıştır. 30 Temmuz 2010 tarihinde verilen 12790-2010 sayılı kararda,

“Bilgi ve iletişim teknolojilerinde son yirmi yılda yaşanan ilerlemeler insan hayatında devrim yaratmıştır. Bu teknolojilerin insanoğlunun iletişim biçimini etkilediğini, dünya çapında insanlar ve kurumlar arasındaki bağlantıyı kolaylaştırdığını, mekan ve zaman engellerini ortadan kaldırdığını ifade etmek mümkündür. Bilgi ve iletişim teknolojilerine erişim, siyasi katılım, eğitim, ifade ve düşünce özgürlüğü, bilgiye ve kamu hizmetlerine çevrimiçi erişim, bilgi edinme hakkı gibi temel hakların kullanılmasını kolaylaştıracak temel bir araç haline gelmiştir. Hatta Fransız Anayasa Konseyi bu teknolojilere erişimi, özellikle internete erişim hakkı özelinde temel bir hak olarak kabul etmiştir. Bilgi toplumu bağlamında, bu yeni teknolojilere erişimi evrensel olarak teşvik etmek ve garanti altına almak kamu güçlerinin görevidir. Anayasa Mahkemesi, telekomünikasyon piyasasının

⁵⁴⁷ Vie Publique, “République Numérique: Qu'a Changé La Loi Du 7 Octobre 2016?” (Erişim 20 Aralık 2023).

⁵⁴⁸ Vie Publique, “République Numérique: Qu'a Changé La Loi Du 7 Octobre 2016?”

açılmasındaki gecikmenin; ifade özgürlüğü, tüketicilerin tercih hakkı, bilgi edinme hakkı, yeni bilgi teknolojilerine erişim hakkı, eşitlik hakkı gibi diğer temel hakların kullanılmasını da etkilediği ve dijital eşitsizliğin ortadan kaldırılması için erişimin sağlanması gerektiği sonucuna varmıştır.”⁵⁴⁹

Chawla’ya göre bu mahkeme kararı, devletin ulusal telekomünikasyon gelişim planlarını gözden geçirmek zorunda bıraktığı için ve devlete internet erişimini sağlama yükümlülüğü getirmesi bakımından dikkate değer bir karardır.⁵⁵⁰

Kosta Rika Anayasa Mahkemesi 2017 yılında verdiği diğer bir kararında internete erişim hakkının temel bir hak olduğu görüşünü yeniden dile getirmiş ve internete erişim hakkının birtakım özelliklerinden bahsetmiştir. Karara göre, internete erişim hakkı devletin pozitif yükümlülük altında olduğu bir kamu hizmetidir ve devlet bu hakkın yerine getirilmesi için uygun koşulları oluşturmakla yükümlüdür. İnternet erişimi bir temel insan hakkı olduğundan özellikle dezavantajlı bireyler için ücretsiz kamu erişim noktaları aracılığıyla devlet tarafından sağlanması gerekmektedir.⁵⁵¹

Kosta Rika Anayasa Mahkemesi’nin verdiği kararlar göz önüne alındığında, Kosta Rika’da internete erişim hakkının bir temel hak olarak kabul edildiği ve internet erişiminin sağlanmasında devlete pozitif yükümlülüklerin getirildiği anlaşılmaktadır.

2.3.2. Hindistan

Hindistan Kerala Yüksek Mahkemesi, internete erişim hakkının eğitim hakkının yanı sıra mahremiyet hakkının bir parçası olduğuna karar vermiştir.⁵⁵² Mahkeme, bilgi toplumunda bireylerin internete erişimin eşit olmamasının sosyo-ekonomik dengesizliklere sebep olduğunu belirtmiştir.

3. Türk Hukukunda İnternete Erişim

İnternete erişim hakkı Türk hukukunda anayasalarda ve kanunlarda bağımsız bir hak olarak henüz kabul edilmemiştir. Bununla birlikte internet erişiminin korunması bakımından kanunlarla negatif ve pozitif yükümlülüklerin getirildiği

⁵⁴⁹ Sala Constitucional de la Corte Suprema de Justicia de Costa Rica (Sala Constitucional), Resolución No 12790-2010, (30 de Julio del 2010).

⁵⁵⁰ Chawla, "Right to Internet Access A Constitutional Argument", 72.

⁵⁵¹ Sala Constitucional de la Corte Suprema de Justicia de Costa Rica (Sala Constitucional), Resolución No 11212-2017, (14 de Julio del 2017).

⁵⁵² Software Freedom Law Center, “Kerala High Court Declares Right to Access Internet as a Fundamental Right” (Erişim 21 Aralık 2023).

söylenbilir. İnternete erişim hakkı, 1982 Anayasası'nda henüz yer edinmese de Anayasa Mahkemesi'nin internet özgürlüğüne dair kararları mevcuttur.

Türk hukukunda internete erişim başlığı altında öncelikle konu hakkında pozitif yükümlülükleri içeren 5369 sayılı Evrensel Hizmet Kanunu incelenecek ardından internetin denetimi ve düzenlenmesini içeren 5809 Sayılı Elektronik Haberleşme Kanunu ve 5651 Sayılı İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun'a değinilecektir. Son olarak Anayasa Mahkemesi'nin internet özgürlüğünü ele aldığı güncel yargı kararlarından bahsedilecektir.

3.1. 5369 Sayılı Evrensel Hizmet Kanunu

Türk hukukunda internete erişimin devletin pozitif yükümlülüğüne dair boyutunu 5369 sayılı Evrensel Hizmet Kanunu oluşturmaktadır. Evrensel Hizmet Kanunu'ndan bahsetmeden önce evrensel hizmet kavramını açıklamak gerekir. Kamu hizmetinin değişen boyutları internete erişim hususunda da gündeme gelmektedir. Evrensel hizmet, kamu hizmetinden farklı bir yaklaşımı ifade eden, kapsamı klasik kamu hizmetine göre daha dar olsa da sunulan hizmetin ülkenin her noktasına götürülmesinin hukuki bir zorunluluk teşkil ettiği, görülüş usulünün sadece özel hukuk tüzel kişileri üzerinden olduğu bir hizmet türüdür.⁵⁵³

1934 yılında ABD'de telekomünikasyon hizmetinin doğal bir tekel olduğu, iki veya daha fazla rakip yerine tek bir şirketin sunduğu bir hizmet olduğu düşünülmektedir.⁵⁵⁴ ABD, federal ve eyalet hükümetinin fiyat ve hizmet kalitesine ilişkin düzenlemeleri karşılığında, o zamanlar tekel sağlayıcı olan AT&T firmasının ülkenin çoğu bölgesinde rekabetçi olmayan bir ortamda faaliyet göstermesine izin vermiştir. Buna binaen, evrensel hizmet ilk defa *tüm Amerikalıların iletişim hizmetlerine erişebilmesi gerektiği ilkesi* temel alınarak 1934 yılında ABD İletişim Kanunu'nda düzenlenmiştir.⁵⁵⁵ Bu kanunla aynı zamanda federal düzeyde evrensel hizmet politikalarını yürüten Federal İletişim Komisyonu kurulmuştur. 1934 ABD İletişim Kanunu'na göre evrensel hizmetin temel işlevi; yeterli donanıma sahip, hızlı,

⁵⁵³ Işık, *İnternet Aktörleri*, 205.

⁵⁵⁴ Federal Communications Commission (FCC), "Universal Service" (Erişim 21 Aralık 2023).

⁵⁵⁵ FCC, "Universal Service".

etkili, ülke ve dünya çapında, kablolu ve radyo iletişim hizmetini, makul ücret karşılığında ülkede yaşayan tüm halkın kullanımına sunmaktır.⁵⁵⁶

Evrensel Hizmet kavramının temelinde “*piyasadaki girişimcilere, kâr elde etmelerinin karşılığı olarak sosyal ve ekonomik anlamda zayıf bölge ve kesimlere hizmet sunmaları yükümlülüğü*”⁵⁵⁷ olduğu söylenebilir. Bundan dolayı evrensel hizmetini sağlamakla yükümlü olan telekomünikasyon hizmet sağlayıcısı *evrensel hizmet yükümlüsü* olarak karşımıza çıkmaktadır.

2005 yılında yayımlanan 5369 sayılı Evrensel Hizmet Kanunu ile birlikte evrensel hizmet, Kanun’un *Amaç* başlıklı 1.maddesindeki “*kamu hizmeti niteliğini haiz ... evrensel hizmetin sağlanması*” ifadesinden anlaşıldığı üzere Türk hukukunda bir kamu hizmeti olarak düzenlenmiştir.⁵⁵⁸ Kanuna göre evrensel hizmet şu şekilde tanımlanmıştır:

“Evrensel hizmet: Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde coğrafi konumlarından bağımsız olarak herkes tarafından erişilebilir, önceden belirlenmiş kalitede ve herkesin karşılayabileceği makul bir bedel karşılığında asgari standartlarda sunulacak olan, internet erişimi de dahil elektronik haberleşme hizmetleri ile bu Kanun kapsamında belirlenecek olan diğer hizmetleri ifade eder.”

Evrensel hizmet kavramındaki *evrensellik* özelliği bu hizmetlerin toplumda yaşayan bireylerin tamamını kapsayacak şekilde, coğrafi veya sınıfsal bir ayırım yapılmadan, belli bir kaliteye haiz olarak sunulması gerekliliğini ifade etmektedir.⁵⁵⁹ Evrensel Hizmet Kanunu, evrensel hizmetin sağlanmasında birtakım ilkeler benimsemiştir. Evrensel Hizmet Kanunu’nun *İlkeler* başlıklı 3.maddesine göre,

“Evrensel hizmetin sağlanmasında ve bu hususta yapılacak düzenlemelerde aşağıdaki ilkeler göz önüne alınır:

- a) Evrensel hizmetten, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde yaşayan herkes, bölge ve yaşadığı yer ayırımı gözetilmeksizin yararlanır.*
- b) Evrensel hizmet, fert başına gayrisafi yurt içi hasıla tutarı da göz önünde bulundurularak karşılanabilir ve makul fiyat seviyesinde sunulur.*

⁵⁵⁶ FCC, “Universal Service”.

⁵⁵⁷ Eser Us, *Hukuki Boyutuyla Evrensel Hizmet* (İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2012), 101.

⁵⁵⁸ 5369 Sayılı Evrensel Hizmet Kanunu Madde 1- *Bu Kanunun amacı; kamu hizmeti niteliğini haiz, ancak işletmeciler tarafından karşılanmasında mali güçlük bulunan evrensel hizmetin sağlanması, yürütülmesi ve elektronik haberleşme sektörü ile bu Kanun kapsamında belirlenen diğer alanlarda evrensel hizmet yükümlülüğünün yerine getirilmesine ilişkin usul ve esasları belirlemektir.*

⁵⁵⁹ Us, *Hukuki Boyutuyla Evrensel Hizmet*, 116.

c) *Düşük gelirli, engelliler ve sosyal desteğe ihtiyacı olan grupların da evrensel hizmetten yararlanabilmesi için uygun fiyatlandırma ve teknoloji seçeneklerinin uygulanabilmesine yönelik tedbirler alınır.*

d) *Evrensel hizmet, önceden belirlenmiş hizmet kalitesi standartlarında sunulur.*

e) *Evrensel hizmetin sunulmasında ve ulaştırılmasında devamlılık esastır.”*

İlgili maddeden anlaşılağı üzere bu kanundan kaynaklanan birtakım pozitif yükümlölükler mevcuttur. Evrensel hizmeti sağlamakla yükümlü işletmeciler, 3. maddede bahsedilen ilkelere uymak zorundadır.

İnternet hizmetleri, Evrensel Hizmet Kanunu’nun 5/1-e maddesine göre evrensel hizmet kapsamında sayılmıştır. Dolayısıyla internet erişiminin sağlanması Türk hukukunda Evrensel Hizmet Kanunu kapsamında kamu niteliğini haiz bir pozitif yükümlölük olarak karşımıza çıkmaktadır. Kanunda yer alan ilkeler ile birlikte değerlendirildiğinde internet erişiminin ülkemizde ayırım gözetilmeksizin tüm bireylere sürekli olarak, makul bir bedel ile önceden belirlenmiş standartlara uygun şekilde sunulması gerekmektedir.

3.2. 5809 Sayılı Elektronik Haberleşme Kanunu

Elektronik Haberleşme Kanunu ile düzenlenen konulardan bir tanesi internet alan adlarıdır. Kanunun 3/1-v ve 3/1-y maddesinde internet alan adı ve internet alan adı sistemi tanımlanmıştır. İnternet alan adı,

“İnternet üzerinde bulunan bilgisayar veya internet sitelerinin adresini belirlemek için kullanılan internet protokol numarasını tanımlayan adlar” olarak tanımlanmıştır. İnternet alan adı sistemi ise, *“Okunması ve akılda tutulması kolay olan ve genelde aranan adres sahipleri ile ilişkilendirilebilen simgesel isimlerle yapılan adreslemede, karşılığı olan internet protokolü numarasını bulan ve kullanıcıya veren sistem”* şeklinde ifade edilmiştir.

İnternet alan adlarına ilişkin düzenlemelerin Elektronik Haberleşme Kanunu’nun 35. maddesine göre T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı tarafından belirlenen usul ve esaslara göre yapılacağı belirtilmiştir.

Elektronik Haberleşme Kanunu ile getirilen bir yenilik de Telekomünikasyon Kurumu’nun yeni bir düzenlemeye tabi olarak adının Bilgi Teknolojileri ve İletişim

Kurumu (BTK) olarak değiştirilmesidir. BTK, Türkiye'de telekomünikasyon sektörünü düzenleyip denetleyen kurumdur.⁵⁶⁰

3.3. 5651 Sayılı İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun

5651 Sayılı İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun hukukumuzda yargısal yolla internet erişiminin engellenmesini düzenleyen temel kanundur.⁵⁶¹ Kanun Türkiye’de kısaca İnternet Kanunu olarak bilinmektedir.

Türkiye’de internet ile ilgili en kapsamlı düzenleme 5651 sayılı İnternet Kanunu ile yapılmıştır. 5651 sayılı Kanun ile ilk defa internet aktörlerinin tanımı yapılmış ve aktörlerin hak ve yükümlülüklerinden bahsedilmiştir. Bununla birlikte kanunda suçlar açısından erişimin engellenmesi usul ve esasları düzenlenmiştir. İnternet üzerindeki içeriklerden kanunda belirtilen suçlara dair şikâyetlerin gerçekleştirilebileceği internet bilgi ihbar merkezi (ihbarweb.org.tr) kurulmuştur.⁵⁶²

Kanun’un amacı 1. maddede açıklandığı üzere,

“...içerik sağlayıcı, yer sağlayıcı, erişim sağlayıcı ve toplu kullanım sağlayıcıların yükümlülük ve sorumlulukları ile internet ortamında işlenen belirli suçlarla içerik, yer ve erişim sağlayıcıları üzerinden mücadeleye ilişkin esas ve usulleri düzenlemektir.”

Kanun’un yürürlüğe konmasıyla birlikte Türk hukukundaki internet içeriğine müdahale politikası tek bir metin altında toplanmıştır.⁵⁶³ Çalışma kapsamında internete erişimin engellenmesine yönelik 8, 8A, 9 ve 9/A maddelerinin incelenmesi yerinde olacaktır. Fakat yakın zamanda verilen AYM’nin 11/10/2023 tarihli ve E. 2020/76 K. 2023/172 sayılı kararı ile bu maddelerin tamamı veya maddelerde yer alan fıkraların bazıları iptal edilmiştir.⁵⁶⁴ AYM’nin söz konusu iptal kararı, maddeler irdelenirken yeri geldikçe incelenecektir.

⁵⁶⁰ İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun, *Resmî Gazete* 26530 (23 Mayıs 2007), Kanun No. 5651, md. 1.

⁵⁶¹ Işık, *İnternet Aktörleri*, 206.

⁵⁶² Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu (BTK), “Türkiye’de İnternet Hukuku” (Erişim 21 Aralık 2023).

⁵⁶³ Kaya, *İnternet Erişiminin Engellenmesi*, 85.

⁵⁶⁴ Anayasa Mahkemesi (AYM), K. 2023/172 (11 Ekim 2023).

5651 sayılı Kanunun 8 ve 8A maddeleri, suç işlenmesinin önlenmesi amacıyla internete erişimin engellenmesini ele almaktadır. İnternet ortamında suç teşkil edecek bir içeriğin yer alması durumunda internet erişiminin engellenmesi bakımından 8. madde uygulama alanı bulacaktır. İlgili maddenin ilk fıkrasında katalog suçlar sayılmış ve bu suçların işlendiğine yönelik yeterli şüphe bulunması durumunda erişimin engellenmesine karar verilebileceğine yer verilmiştir. Kanun'un 8. maddesinin 1. fıkrasına göre internet içeriğinin, Türk Ceza Kanununda yer alan; intihara yönlendirme, çocukların cinsel istismarı, uyuşturucu veya uyarıcı madde kullanılmasını kolaylaştırma, sağlık için tehlikeli madde temini, müstehcenlik, fuhuş, kumar oynanması için yer ve imkân sağlama suçlarını oluşturduğuna dair yeterli şüphe bulunması durumunda engellenmesine karar verilebilir. Bununla birlikte 7258 sayılı Kanunda yer alan suçların ve 2937 sayılı Kanunun 27. maddesinin 1. ve 2. fıkrasında yer alan suçların oluştuğuna dair yeterli şüphe bulunması durumunda da internet içeriğinin engellenmesine karar verilebilir.

5651 sayılı Kanunda internete erişim engelleme kararının verilmesinde hangi usulün izleneceği ve bu kararın nasıl uygulanacağı ise 8. maddenin 2. ve 3. fıkrasında ele alınmıştır. 5651 sayılı Kanunda, internet üzerinden gerçekleştirilen yayınlarda içeriğin çıkarılması ve/veya erişimin engellenmesi tedbiri, idari yönü ve adli yönü olan bir tedbir olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁶⁵ Kanunun 8/2 maddesine göre içeriğin çıkarılması ve/veya erişimin engellenmesi tedbiri, adli makamlar tarafından verilecek karara binaen bir koruma tedbiri şeklinde uygulanabilecektir. Kanun koyucu, internet ortamında gerçekleştirilen yayınlarla ilgili içeriğin çıkarılması ve/veya erişimin engellenmesi kararının hukuki niteliğini bir koruma tedbiri olarak belirtmiştir. Fakat doktrinde bu tedbirin bir koruma tedbiri olmadığına yönelik birtakım görüşler mevcuttur. Centel ve Zafer, 5651 sayılı Kanunun 8/2 maddesindeki tedbirin, bir delilin korunması değil suçun işlenmeye devam edilmesinin önlenmesi amacı taşıması sebebiyle önleyici nitelikte olduğunu öne sürmektedir.⁵⁶⁶ Dülger ve Beceni'ye göre, maddede açık bir şekilde koruma tedbiri olarak nitelendirilse de bahsi geçen bu tedbir, koruma tedbirlerinin klasik amaçlarından farklı bir şekilde ihlalin engellenmesi

⁵⁶⁵ İsmail Çınar, "5651 Sayılı Kanun Çerçevesinde Koruma Tedbiri Olarak İnternet Ortamında Yapılan Yayınlar İçeriğinin Çıkarılması ve/veya Erişimin Engellenmesi", *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2021), 64-65.

⁵⁶⁶ Nur Centel- Hamide Zafer, *Ceza Muhakemesi Hukuku* (İstanbul: Beta Yayınları, 2023), 535.

amacını taşıdığından kendi özgü bir niteliği vardır.⁵⁶⁷ Özkaya, bu tedbirin ceza yargılamasının yürütülmesi amacıyla alınabilecek durumlar dışında tedbir kararının yalnızca adli makamlar tarafından verilmesinin bu kararların koruma tedbiri niteliğine haiz olduğu anlamına gelmediğini ifade etmektedir.⁵⁶⁸

5651 sayılı Kanunun 8. maddenin 4. fıkrası kapsamında verilecek olan tedbir kararı, idari bir tedbir olarak nitelendirilmektedir.⁵⁶⁹ 8. maddenin 4. fıkrası AYM'nin E. 2020/76 K. 2023/172 sayılı kararı ile iptal edilmiştir. İptal edilen 4. fıkra göre,

“İçeriği birinci fıkra da belirtilen suçları oluşturan yayınlara ilişkin olarak içeriğin çıkarılması ve/veya erişimin engellenmesi kararı re'sen Başkan tarafından verilir. Bu karar, ilgili içerik ve yer sağlayıcılar ile erişim sağlayıcısına bildirilerek gereğinin yerine getirilmesi istenir” denilmektedir.

AYM'nin E. 2020/76 K. 2023/172 sayılı kararı ile iptal edilen bir diğer madde ise 5651 sayılı kanunun 8. maddesinin 11. fıkrasıdır.

8. Maddenin 11. fıkrasında ise,

“İdarî tedbir olarak verilen içeriğin çıkarılması ve/veya erişimin engellenmesi kararının yerine getirilmemesi halinde, Başkan tarafından ilgili içerik, yer ve erişim sağlayıcısına, ilgili içerik, yer ve erişim sağlayıcısına, onbin Yeni Türk Lirasından yüzbin Yeni Türk Lirasına kadar idarî para cezası verilir. İdarî para cezasının verildiği andan itibaren yirmidört saat içinde erişim sağlayıcı tarafından kararın yerine getirilmemesi halinde Kurum tarafından yetkilendirmenin iptaline karar verilebilir” hükmü yer almaktadır.

AYM 8. Maddenin 4. ve 11. fıkralarının,

“...ceza kanunlarında suç olarak düzenlenen eylemlerin işlendiğinin henüz kesinleşmiş bir mahkeme kararıyla tespit edilmeden idari bir makamın yapacağı suç tespitine bağlı olarak nihai bir tedbir mahiyetinde olan içeriğin çıkarılması kararı verilmesinin ve bu kararın icra edilmemesi durumunda idari para cezası

⁵⁶⁷ Murat Volkan Dülger-Yasin Beceni, *Türkiye'de İnternet Sitelerinin Erişiminin Engellenmesi Konusunda Farklı Hukuk Disiplinleri Açısından Değerlendirmeler*, (TÜSİAD Yayınları, 2011), 38.

⁵⁶⁸ Yunus Özkaya, “5651 Sayılı Kanun Kapsamında Suç İşlenmesinin Önlenmesi Amacıyla İnternet Erişiminin Engellenmesi”, *Bilişim Hukuku Dergisi* 4/1, (2022), 96.

⁵⁶⁹ Çınar, “5651 Sayılı Kanun Çerçevesinde Koruma Tedbiri Olarak İnternet Ortamında Yapılan Yayınlarda İçeriğin Çıkarılması ve/veya Erişimin Engellenmesi”, 65.

uygulanmasının masumiyet karinesini ihlal ettiği”⁵⁷⁰ gerekçesiyle iptaline karar vermiştir.

5651 sayılı Kanunun 8/A maddesi, *gecikmesinde sakınca bulunan hallerde içeriğin çıkarılması ve/veya erişimin engellenmesini* konu edinmektedir. Anayasa Mahkemesi’nin E.2014/149, K.2014/151 sayılı kararı ile 5651 sayılı Kanunun 8/16 hükmü iptal edilmiştir.⁵⁷¹ İptal edilen hüküm yerine, iptal gerekçeleri göz önüne alınarak 6639 sayılı Kanunun 29. maddesi⁵⁷² ile 5651 sayılı Kanunun 8/A maddesi düzenlenmiştir. 8/A maddesi ikili bir yapı benimsemiştir. İçeriğin engellenmesinin veya kaldırılmasının gecikmesinde sakınca bulunuyorsa, bu kararları doğrudan idarenin vereceği ve kararların sulh ceza hâkimliği tarafından onaylanacağı belirtilmiştir. Fakat gecikmesinde sakınca bulunan bir durum söz konusu değilse erişimin engellenmesi ve/veya içeriğin kaldırılmasına dair uygulamalar sulh ceza hakimliğinin kararına bağlanmıştır. 8/A maddesinin 1. ve 2. fıkralarına göre,

“(1) Yaşam hakkı ile kişilerin can ve mal güvenliğinin korunması, millî güvenlik ve kamu düzeninin korunması, suç işlenmesinin önlenmesi veya genel sağlığın korunması sebeplerinden bir veya bir kaçına bağlı olarak hâkim veya gecikmesinde sakınca bulunan hâllerde, Cumhurbaşkanlığı veya millî güvenlik ve kamu düzeninin korunması, suç işlenmesinin önlenmesi veya genel sağlığın korunması ile ilgili bakanlıkların talebi üzerine Başkan tarafından internet ortamında yer alan yayınlara ilgili olarak içeriğin çıkarılması ve/veya erişimin engellenmesi kararı verilebilir. Karar, Başkan tarafından derhâl erişim sağlayıcılara ve ilgili içerik ve yer sağlayıcılara bildirilir. İçerik çıkartılması ve/veya erişimin engellenmesi kararının gereği, derhâl ve en geç kararın bildirilmesi anından itibaren dört saat içinde yerine getirilir.

(2) Cumhurbaşkanlığı veya ilgili Bakanlıkların talebi üzerine Başkan tarafından verilen içeriğin çıkarılması ve/veya erişimin engellenmesi kararı, Başkan tarafından, yirmi dört saat içinde sulh ceza hâkiminin onayına sunulur. Hâkim, kararını kırk sekiz saat içinde açıklar; aksi hâlde, karar kendiliğinden kalkar.

5651 sayılı Kanunun 8/A maddesi, bazı şartların varlığı durumunda erişimin engellenmesinin gecikmesinde sakınca varsa, daha sonra sulh ceza hakimliği onayına

⁵⁷⁰ AYM, K. 2023/172, §86.

⁵⁷¹ AYM, K. 2014/151.

⁵⁷² Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, *Resmî Gazete* 2932 (27 Mart 2015), Kanun No. 6639, md. 29.

sunulmak üzere idari nitelikli bir erişimin engellenmesi kararı verilebileceğini öngörmektedir.⁵⁷³ İlgili maddede açık bir şekilde belirtilmese de bu tür erişim engeli kararları da idari tedbir kararı niteliğindedir.⁵⁷⁴

İnternete erişimin engellenmesi bağlamında incelenecek bir diğer madde Kanun'un 9. maddesidir. Fakat yakın zamanda Anayasa Mahkemesi'nin 11/10/2023 tarihli ve E. 2020/76 K. 2023/172 sayılı kararı ile bu madde iptal edilmiştir.⁵⁷⁵ Kararın Resmî Gazete'de yayımlanmasından başlayarak dokuz ay sonra, yani 10 Ekim 2024'te yürürlüğe gireceği hüküm altına alınmıştır.

İptal edilen 9. madde, kişilik hakkı ihlallerinde erişimin engellenmesi usulünü düzenlemektedir.⁵⁷⁶ 2007 yılında mevzuata giren 9. madde AYM tarafından iptal

⁵⁷³ Alp Öztekin, *Teoride ve Uygulamada Türk İnternet Hukuku* (Ankara: Seçkin Yayıncılık 2023), 529.

⁵⁷⁴ Öztekin, *Türk İnternet Hukuku*, 529.

⁵⁷⁵ Anayasa Mahkemesi (AYM), 2023/172 (11 Ekim 2023).

⁵⁷⁶ 5651 sayılı Kanun'un İptal Edilen 9. maddesi:

“(1) İnternet ortamında yapılan yayın içeriği nedeniyle kişilik haklarının ihlal edildiğini iddia eden gerçek ve tüzel kişiler ile kurum ve kuruluşlar, içerik sağlayıcısına, buna ulaşamaması hâlinde yer sağlayıcısına başvurarak uyarı yöntemi ile içeriğin yayından çıkarılmasını isteyebileceği gibi doğrudan sulh ceza hâkimine başvurarak içeriğin çıkarılmasını ve/veya erişimin engellenmesini de isteyebilir.

(2) İnternet ortamında yapılan yayın içeriği nedeniyle kişilik haklarının ihlal edildiğini iddia eden kişilerin talepleri, içerik ve/veya yer sağlayıcısı tarafından en geç yirmi dört saat içinde cevaplandırılır.

(3) İnternet ortamında yapılan yayın içeriği nedeniyle kişilik hakları ihlal edilenlerin talepleri doğrultusunda hâkim bu maddede belirtilen kapsamda içeriğin çıkarılmasına ve/veya erişimin engellenmesine karar verebilir.

(4) Hâkim, bu madde kapsamında vereceği erişimin engellenmesi kararlarını esas olarak, yalnızca kişilik hakkının ihlalinin gerçekleştiği yayın, kısım, bölüm ile ilgili olarak (URL, vb. şeklinde) içeriğe erişimin engellenmesi yöntemiyle verir. Zorunlu olmadıkça internet sitesinde yapılan yayının tümüne yönelik erişimin engellenmesine karar verilemez. Ancak, hâkim URL adresi belirtilerek içeriğe erişimin engellenmesi yöntemiyle ihlalin engellenemeyeceğine kanaat getirmesi hâlinde, gerekçesini de belirtmek kaydıyla, internet sitesindeki tüm yayına yönelik olarak erişimin engellenmesine de karar verebilir.

(5) Hâkimin bu madde kapsamında verdiği içeriğin çıkarılması ve/veya erişimin engellenmesi kararları doğrudan Birliğe gönderilir.

(6) Hâkim bu madde kapsamında yapılan başvuruyu en geç yirmi dört saat içinde duruşma yapmaksızın karara bağlar. Bu karara karşı 4/12/2004 tarihli ve 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu hükümlerine göre itiraz yoluna gidilebilir.

(7) Erişimin engellenmesine konu içeriğin yayından çıkarılmış olması durumunda hâkim kararı kendiliğinden hükümsüz kalır.

(8) Birlik tarafından ilgili içerik ve yer sağlayıcılar ile erişim sağlayıcıya gönderilen içeriğin çıkarılması ve/veya erişimin engellenmesi kararının gereği derhâl, en geç dört saat içinde ilgili içerik ve yer sağlayıcılar ile erişim sağlayıcı tarafından yerine getirilir.

(9) Bu madde kapsamında hâkimin verdiği içeriğin çıkarılması ve/veya erişimin engellenmesi kararına konu kişilik hakkının ihlaline ilişkin yayının başka internet adreslerinde de yayınlanması durumunda ilgili kişi tarafından Birliğe müracaat edilmesi hâlinde mevcut karar bu adresler için de uygulanır. Müracaatın Birlik tarafından kabulüne karşı itiraz, kararı veren hâkimliğe yapılır. İnternet sitesindeki yayının tümüne yönelik erişimin engellenmesi kararlarında bu fıkra hükmü uygulanmaz.

edilene kadar birçok esaslı değişikliğe uğramıştır. İnternet ortamındaki yayınlardan kaynaklı kişilik hakkı ihlallerine karşı gidilebilecek bir başvuru yolu olan 9. madde, bu konudaki ihlallere karşı hızlı bir koruma elde edilmesini sağlamaktadır.⁵⁷⁷ AYM’ye yapılan başvuru da Kanun’un 9. maddesinin, 1., 3., 5., 8., 9., 10. ve 11. fıkralarının iptali istenmiştir. AYM iptal kararında, 9. maddenin amaç ve kapsamını belirten 1. maddesi ile birlikte erişimin engellenmesini düzenleyen 8, 8A, 9 ve 9/A maddelerinin bir bütün olarak değerlendirildiğinde 9. madde hükmüyle ifade özgürlüğünün sınırlanmasının, müdahalenin kanuniliği yönünden hukuki güvenlik ve belirlilik ölçütleri bağlamında bazı tereddütlere yol açtığını belirtmektedir.⁵⁷⁸ Bununla birlikte sınırlamanın amacı, kapsamı ve sınırlama aracının hukuki niteliği de belirlilik ölçütlerine uygun değildir. Maddenin kapsamı ve sınırlarının belirsiz oluşu yargı makamlarına geniş takdir alanı yaratmaktadır. AYM’ye yapılan başvurularda 9. madde kapsamında verilen kararlara karşı sonuç almanın zor olduğu belirtilmiştir.⁵⁷⁹ Ayrıca iptal kararında, kuralların demokratik toplum düzeninin gereklerine uygun ve orantılı karar verilmesini sağlayacak güvenceleri de içermediği yer almaktadır.⁵⁸⁰ Belirtilen nedenlerle 9. Maddenin sayılan fıkralarının Anayasa’nın 13., 26. ve 28. maddelerine aykırı olması sebebiyle iptali gerçekleştirilmiştir. Maddenin kalan kısmı, 6216 sayılı Kanun’un 43/4 maddesi⁵⁸¹ gereğince iptal edilmiştir.

5651 sayılı Kanunun 9/A maddesi, *özel hayatın gizliliği nedeniyle içeriğe erişimin engellenmesini* ele almaktadır. Özel hayatın gizliliğini ihlalin ayrı bir biçimde işlenmesinin temel sebebi özel hayat ile ilgili yapılacak ifşaların çok ağır boyutlarda

(10) İnternet ortamında yapılan yayın içeriği nedeniyle kişilik hakları ihlal edilenlerin talep etmesi durumunda hâkim tarafından, başvuranın adının bu madde kapsamındaki karara konu internet adresleri ile ilişkilendirilmemesine karar verilebilir. Kararda, Birlik tarafından hangi arama motorlarına bildirim yapılacağı gösterilir.

(11) Sulh ceza hâkiminin kararını bu maddede belirtilen şartlara uygun olarak ve süresinde yerine getirmeyen içerik, yer ve erişim sağlayıcıların sorumluları, beş yüz günden üç bin güne kadar adli para cezası ile cezalandırılır.”

⁵⁷⁷ Alper Işık, “Anayasa Mahkemesi’nin 5651 Sayılı Kanun’un 9. Maddesi Bağlamında İnternete Erişimin Engellenmesine Dair Değişen Yaklaşımının Değerlendirilmesi”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 30/3 (2022), 971.

⁵⁷⁸ AYM, K. 2023/172, §101.

⁵⁷⁹ AYM, K. 2023/172, §105.

⁵⁸⁰ AYM, K. 2023/172, §106.

⁵⁸¹ Madde 43/4: “Başvuru, kanunun, Cumhurbaşkanlığı kararnamesinin veya Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü’nün sadece belirli madde veya hükümleri aleyhine yapılmış olup da, bu madde veya hükümlerin iptali kanunun, Cumhurbaşkanlığı kararnamesinin veya Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü’nün diğer bazı hükümlerinin veya tamamının uygulanamaması sonucunu doğuruyorsa, keyfiyeti gerekçesinde belirtmek şartıyla Mahkeme, uygulama kabiliyeti kalmayan kanunun, Cumhurbaşkanlığı kararnamesinin veya Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü’nün bahis konusu öteki hükümlerinin veya tümünün iptaline karar verebilir.”

sonuç doğurma potansiyelinin olmasıdır.⁵⁸² Bu nedenle özel hayatın gizliliğini ihlal eden içeriklere ivedi olarak müdahale edilip yayılmasına engel olunması amaçlanmaktadır. Dolayısıyla 9/A-1 hükmüyle, internet üzerinde bu hakkı ihlal edilenlerin doğrudan BTK'ya başvurabileceği öngörülmüştür. İlk olarak URL (içerik) tabanlı erişim engeli uygulanması, son çare olarak internet sitesinin tamamına erişim engeli getirilmesi 5651 sayılı Kanunun temel felsefedir.⁵⁸³ Fakat 9/A-2 maddesinde farklı bir uygulama benimsenerek özel hayatın gizliliğini ihlal sebebiyle erişim engeli taleplerinin URL şeklinde verilmesi zorunluluğu yer almaktadır.

5651 sayılı İnternet Kanunu yürürlüğe girmesinden bu yana birçok tartışmanın odağı olmuştur. Avrupa Konseyi ve AGİT, 5651 sayılı İnternet Kanunu'nun gözden geçirilmesi ve kanunda reform yapılmasına dair tavsiye kararlar yayınlamıştır. AK İnsan Hakları Komiseri'nin 27-29 Nisan 2011'de yapmış olduğu Türkiye ziyaretinin ardından yayınlanan CommDH(2011)25 sayılı raporuna göre,

*“Komiser, Türkiye’de internet sansürünün ve internet sitelerine erişimin engellenmesinin demokratik bir toplumda olması gereken ölçüleri aştığı görüşünde olup, Türk makamlarını Türk İnternet Yasasını gözden geçirerek, yasanın idari kurumlarca uygulanmasını Avrupa Konseyi standartlarına uygun bir biçimde dikkatle sınırlamaya teşvik etmektedir.”*⁵⁸⁴

AGİT Basın Özgürlüğü Temsilcisi,

“110.000'den fazla internet sitesine, binlerce haber ve sosyal medya ile bağlantılı URL adreslerine Türkiye'den erişimin engellendiğinin raporlandığını, internet sitelerine erişimin engellenmesinin orantısız bir önlem olduğunu, kamunun internetteki bilgiye erişim hakkını engellediğini, bu itibarla medya çoğulculuğunun ve ifade özgürlüğünün olumsuz yönde etkilendiğini” belirtmiştir.⁵⁸⁵

3.4. Güncel Yargı Kararları

İnternete erişim hakkı, internet içeriğine erişim ve internetin fiziksel altyapısına erişimi içeren bağımsız bir hak olarak henüz Anayasa Mahkemesi kararlarında yer edinmemiştir. AYM tarafından konuyla bağlantılı olarak verilen

⁵⁸² Öztekin, *Türk İnternet Hukuku*, 536.

⁵⁸³ Öztekin, *Türk İnternet Hukuku*, 540.

⁵⁸⁴ Thomas Hammarberg, *Türkiye’de İfade Özgürlüğü ve Medya Özgürlüğü*, (Avrupa Konseyi, 2011), 3.

⁵⁸⁵ Anayasa Mahkemesi (AYM), Keskin Kalem Yayıncılık ve Ticaret A.Ş. ve Diğerleri Başvurusu, B. 2018/14884, (27 Kasım 2021), §69.

kararlar genellikle *internet özgürlüğü* kavramı çerçevesinde internet erişiminin engellenmesini konu edinmektedir. Devletin internete erişimin sağlanmasına dair pozitif yükümlülüklerinin bulunduğunu içeren bir karar henüz mevcut değildir. AYM kararlarından bahsetmeden önce kararlarda yer alan internet özgürlüğü kavramının çerçevesinin açıklanması yerinde olacaktır.

İnternet özgürlüğü, internete erişim hakkından farklı olarak yalnızca internet içeriğine erişimin engellenmemesi boyutunu ifade eden bir kavramdır. Silva'ya göre, internet özgürlüğü yalnızca devletin negatif yükümlülüklerini belirten bir kavram olarak yetersizdir çünkü bireylerin internet erişiminin gerçek manada koruma altına alınması için hem negatif hem pozitif yükümlülükleri içeren daha geniş bir kavrama ihtiyaç vardır.⁵⁸⁶ İnternete erişim hakkı, internet özgürlüğünü de kapsayan bu geniş manayı içermektedir. İnternet özgürlüğü, devlet sansürünü önlemek, bireylerin çevrimiçi mahremiyetini korumak ve bilginin serbest akışını kısıtlanmasını engellenmesini amaçlamaktadır.⁵⁸⁷ İnternet Özgürlüğü, yalnızca ifade özgürlüğü ve gizlilik hakkıyla sınırlı olduğundan, internetin insan hakları açısından önemine kısmî bir yaklaşımdır. İnternetin mevcut potansiyelini gerçekleştirebilmesi için daha geniş bir insan hakları perspektifine ihtiyaç vardır. İnternete erişim hakkı, iki yönlü bir hakkı açıklayan kavram olarak internet erişiminin güvence altına alınması için daha kapsamlıdır.

İnternet erişimini konu alan AYM kararlarında, tarafsız ve sansürsüz bir internet erişimini içeren *internet özgürlüğü* kavramı kullanılmıştır.⁵⁸⁸ AYM'nin konuyla bağlantılı verdiği ilk kararlardan biri olan *Ali Kıdık* kararında internet özgürlüğü şu şekilde ifade edilmiştir:

“Basın yönünden düşünce ve kanaat açıklama özgürlüğü kapsamında değerlendirilen internet özgürlüğü, internete erişenler yönünden ise Anayasa

⁵⁸⁶ Alberto J. Cerda Silva, “Internet Freedom Is Not Enough”, *SUR-International Journal On Human Rights* 10/18 (June 2013), 27.

⁵⁸⁷ Silva, “Internet Freedom Is Not Enough”, 18.

⁵⁸⁸ Anayasa Mahkemesi (AYM), Artı Media Gmbh Başvurusu, B. 2019/40078 (14 Ekim 2023), §36; AYM, B. 2018/14884, §81; Anayasa Mahkemesi (AYM), Aykut Küçükaya Başvurusu, B. 2014/15916 (9 Ocak 2021), §41; Anayasa Mahkemesi (AYM), Birgün İletişim ve Yayıncılık Ticaret A.Ş. Başvurusu, B. 2015/18936 (22 Mayıs 2019), §49; Anayasa Mahkemesi (AYM), Kemal Gözler Başvurusu, B. 2014/5232 (19 Nisan 2014), §43; Anayasa Mahkemesi (AYM), C.K. Başvurusu, B. 2014/19685 (15 Mart 2018), §26.

tarafından korunan ve ifade özgürlüğünün özünde yer alan haber veya fikir almak özgürlüğü olarak mütalaa edilmektedir.”⁵⁸⁹

İnternet üzerinden yayınlanan köşe yazısı, haber gibi metinler ifade özgürlüğü kapsamında şu ifadelerle koruma altına almıştır: “...internet sitesinde yer alan köşe yazıları ve haberlerde yer alan bilgiler başkaları açısından “değersiz” veya “yararsız” görülse bile kişilerin subjektif değerlendirmelerinden bağımsız olarak ifade özgürlüğünün korumasındadır.”⁵⁹⁰ AYM ilgili kararda internet içeriğinin engellenmesini ifade özgürlüğü ve basın özgürlüğünün ihlali olarak değerlendirmektedir. AYM, internetin demokratik bir toplum bakımından önemi göz önüne alındığında internet erişiminin engellenmesi tedbirinin alınacak en son önlemlerden biri olması gerektiğini belirtmiştir.⁵⁹¹ Bununla birlikte karara göre 5651 sayılı Kanun'un 9. Maddesi kapsamında alınacak erişim engeli tedbiri, kişilik haklarına apaçık bir saldırı olması durumunda istisnai olarak işletilebilecek bir usuldür.⁵⁹²

İnternet erişiminin engellenmesiyle alakalı değinilmesi gereken bir diğer karar AYM'nin *Kemal Gözler* kararıdır. Başvuru, internet üzerinden yayımlanan kitabın bölümleriyle alakalı içeriğe erişimin engellenmesinin ifade özgürlüğünü ihlal ettiği iddiasını içermektedir. AYM bu kararda da *Ali Kızık* kararına benzer şekilde internet özgürlüğü kavramı çerçevesinde,

“...internet sitelerine veya internet sitelerinde yer alan açıklamalara erişimin engellenmesi biçiminde getirilen her türlü kısıtlama, bilgi alma ve verme özgürlüğüne dokunmaktadır. İnternet ortamının kamuoyuna çeşitli fikir ve tutumların iletilmesinin bunlara ilişkin bir kanaat oluşturmaya imkânını sağladığı açıktır.”⁵⁹³

diyerek internet içeriğine erişiminin engellenmesini ifade özgürlüğü ve bilgi alma ve verme özgürlüğü kapsamında değerlendirmiştir.

AYM *Keskin Kalem Yayıncılık ve Ticaret A.Ş. ve Diğerleri* başlıklı bireysel başvuru kararında, ihlallerin yapısal sorundan kaynaklı olması sebebiyle pilot karar usulünü uygulayarak benzer nitelik taşıyan olayları toplu bir şekilde ele alarak karara

⁵⁸⁹ Anayasa Mahkemesi (AYM), Ali Kızık Başvurusu, B. 2014/5552 (26 Kasım 2017), §43.

⁵⁹⁰ AYM, B. 2014/5552, §45.

⁵⁹¹ AYM, B. 2014/5552, §82.

⁵⁹² AYM, B. 2014/5552, § 62.

⁵⁹³ AYM, B. 2014/5232, §44.

bağlamıştır.⁵⁹⁴ AYM, bu zamana kadar verilen bireysel başvuru kararlarında 5651 sayılı Kanun'un 9. maddesinin uygulamasındaki eksik yanları vurgularken bu kararlar birlikte ihlallerin altında yatan ana sebebin kanun olduğu kanaatine varmıştır.⁵⁹⁵ Kararın içeriğini internet haber siteleri ile ulusal düzeyde yayın yapan gazetelerin internet sitelerinin içeriğine erişimin engellenmesi oluşturmaktadır. AYM kararda Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin internet özgürlüğüne dair tavsiye kararı ile internet ve ifade özgürlüğüne AİHM içtihadına yer vermiştir. Daha önce tezimizde değindiğimiz 5651 sayılı İnternet Kanunu ile ilgili uluslararası kuruluşlar tarafından düzenlenen raporları da ele almıştır. Hatırlatmak gerekir ki, çalışmada daha önce de değinildiği üzere AYM yakın zamanda 5651 sayılı Kanun'un 9. maddesini iptal etmiştir.⁵⁹⁶

AYM'ye göre İnternet üzerinden ulaşılabilen bilgilerin hacmi öylesine genişlemiştir ki günümüzde internet bilgi edinme bakımından temel başvuru kaynağı olmuştur. İnternet içerisinde yer alan sayısız içerik arasından bireylere özgür seçim imkanı sunan ve kamusal tartışmaların gerçekleştirilmesini sağlayan bir vasıta olarak karşılıklı etkileşime olanak tanıyan yapısıyla ifade özgürlüğünün kullanılmasında eşsiz bir teknolojidir.⁵⁹⁷ AYM, *“Ulaşılabilirliği, haber ve fikirlerin saklanma süresi ve kapasitesi ile hacimce büyük haber ve fikirleri iletme imkânı gözetildiğinde internet halkın haber almasının ve bilgilerin iletilmesinin gelişiminde önemli bir role sahiptir”*⁵⁹⁸ ifadelerine yer vererek internet içeriğine erişimi engelleme tedbirinin esas yönünden başvurucular bakımından haber ve fikir verme hakkına, halk açısından ise haber ve fikir alma hakkına müdahale teşkil ettiğini belirtmiştir. AYM'nin internet üzerinden gerçekleştirilen habercilik faaliyetleri ile alakalı yaklaşımı, *“internet haberciliğinin -basının temel işlevini yerine getirdiği sürece- basın özgürlüğü kapsamında değerlendirilmesi”* gerektiği yönündedir.⁵⁹⁹

AYM'nin, 5651 sayılı Kanun'un *gecikmesinde sakınca bulunan hâllerde içeriğin çıkarılması ve/veya erişimin engellenmesi* başlıklı 8/A maddesine dayanılarak

⁵⁹⁴ AYM, B. 2018/14884, §60.

⁵⁹⁵ Işık, “Anayasa Mahkemesi'nin 5651 Sayılı Kanun'un 9. Maddesi Bağlamında İnternete Erişimin Engellenmesine Dair Değişen Yaklaşımının Değerlendirilmesi”, 994.

⁵⁹⁶ Bu çalışmada sayfa 116'ya bkz.

⁵⁹⁷ AYM, B. 2018/14884, §83.

⁵⁹⁸ AYM, B. 2018/14884, §82; AYM, B. 2013/2623, §34.

⁵⁹⁹ AYM, B. 2013/2623, §36-42; Anayasa Mahkemesi (AYM), Önder Balıkçı Başvurusu, B. 2014/6009 (15 Şubat 2017) §39; Anayasa Mahkemesi (AYM), Orhan Pala Başvurusu, B. 2014/2983 (15 Şubat 2017), § 45.

erişimin engellenmesini konu edinen kararlarından biri Artı Media Gmbh başlıklı başvurudur.⁶⁰⁰ Emniyet Genel Müdürlüğü, Artı Gerçek isimli internet sitesinde yayınlanan haberlerin özellikle terör örgütleri ve destekçileri tarafından Türkiye aleyhine kara propaganda gayesiyle kullanıldığını, yalan haber ve iftiralarla servis edilen internet sitesindeki içeriklerin ülkemizin politik ve askerî kararlarını ve faaliyetlerini haksız göstermek ve itibarını zedelemek amacıyla yayımlandığını ileri sürerek, 46 URL adresine erişim engeli getirilmesi için BTK'ya başvurmuştur.⁶⁰¹ BTK başvurunun olduğu tarihte talebi kabul etmiş ve sulh ceza hakimliğinin onayına sunmuştur. Ardından sulh ceza hakimliği erişimin engellenmesi talebini onaylamıştır. Başvurucunun bu husustaki itirazları reddedilmiştir. Bunun üzerine başvuru, AYM'ye bireysel başvuruda bulunarak; ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü ve adil yargılanma hakkının ihlal edildiğini ileri sürmüştür. AYM'ye göre, internetin zaman ve yer sınırı olmaksızın, hızlı ve anonim bir şekilde iletişim kurulmasına imkân tanıyan yapısı terör örgütlerinin faaliyetlerini gerçekleştirmesi için onu oldukça ideal bir platform haline getirmektedir.⁶⁰² İnternetin sağladığı bu kolaylıkların terör örgütlerinin küresel düzeyde kendi propagandaları doğrultusunda kullandığı yadsınamaz bir gerçektir. Bu sebeple ulusal güvenliğin sağlanması ve şiddet olaylarının ülke geneline yayılmasının önlenmesi için bazı internet içeriklerini sınırlandırılması kamu düzeninin korunmasında gerekli bir müdahaledir.⁶⁰³ AYM, 8/A maddesinde belirtilen istisnai usulün, demokratik toplum düzenini tehlikeye atan, daha ileri bir inceleme gerekmeden ilk bakışta anlaşılabilirliği durumlarda işletilebileceğini kabul etmiştir.⁶⁰⁴ Fakat AYM, bu zamana kadar 8/A maddesi kapsamında yapılan ihlal başvurularında söz konusu internet içeriklerinin ilk bakışta anlaşılabilir, zararın hızlı bir şekilde giderilmesini gerektirecek derecede kamu düzenini bozmaya yönelik olduğuna dair müdahaleyi haklı kılacak bir gerekçeyle karşılaşmadığını belirtmektedir.⁶⁰⁵ Bu sebeple 8/A maddesinin,

“kamusal makamların takdir yetkisini daraltarak keyfî davranışların önüne geçebilecek, ifade özgürlüğü ile demokratik toplumun terör örgütlerinin faaliyetlerine karşı kendisini korumaya ilişkin meşru hakkı arasında adil bir

⁶⁰⁰ AYM, B. 2019/40078.

⁶⁰¹ AYM, B. 2019/40078, §9.

⁶⁰² AYM, B. 2019/40078, §45; AYM, B. 2015/18936, §55.

⁶⁰³ AYM, B. 2019/40078, §45.

⁶⁰⁴ AYM, B. 2015/18936, §63.

⁶⁰⁵ AYM, B. 2019/40078, §46; AYM, B. 2015/18936, §87.

denge kurulmasını garanti edebilecek temel güvencelere sahip olmadığından’’⁶⁰⁶

somut olayda ifade ve basın özgürlüklerinin ihlal edildiğine hükmetmiş ve ihlalin doğrudan Kanun’un 8/A maddesinden kaynaklandığına işaret etmiştir.

Konumuz kapsamında incelenebilecek kararlardan biri de AYM’nin Naif Şaşma Başvurusu başlıklı kararıdır.⁶⁰⁷ AİHM 16 Ocak 2024 tarihinde verdiği kararda, AYM’nin Naif Şaşma başvurusunda web sitesinin erişime engellenmesiyle ilgili olarak ifade özgürlüğü ihlal edilmediğine yönelik kararını yerinde bulmamıştır.⁶⁰⁸ Naif Şaşma Başvurusu, *www.y..kargomagdurlari.com* uzantılı web sitesi adresinde Y Kargo şirketinin marka adının kullanılmasından dolayı getirilen erişim engelinin ifade özgürlüğünü ihlal ettiğine ilişkin bir başvurudur. Kargo şirketi, internet adresinden dolayı ticari itibarının zedelendiği iddiasıyla Şaşma’ya karşı 4. Fikri ve Sınai Haklar Hukuk Mahkemesi’nde dava açmıştır. Mahkeme, Şaşma tarafından açılan internet sitesi alan adında geçen *y..kargomagdurlari* ibaresinin olumsuz çağrışımlar yaptığını ve böyle bir alan adının kargo şirketinin ticari itibarını zedeleyeceğini ve ayrıca haksız rekabet hususu söz konusu olduğundan siteye erişimin durdurulmasına ve manevi tazminat verilmesine hükmetmiştir.⁶⁰⁹ Şaşma, bu karara karşı temyiz başvurusunda bulunsa da karar Yargıtay 11. Hukuk Dairesi tarafından reddedilmiştir. Şaşma bunun ardından AYM’ye bireysel başvuruda bulunmuştur. Şaşma, başvurusunda açılan internet sitesinin herhangi bir ticari faaliyet yürütmediğini, sitede gerçekten kargo şirketinden dolayı mağduriyet yaşayan insanların var olmasının *www.y..kargomagdurlari.com* sitesini sebepsiz, haksız, itibar zedeleyici olmaktan çıkardığını, yalnızca anayasal ilkeler doğrultusunda hakların kullanılmasını amaçladığını öne sürerek, kanun önünde eşitlik, adil yargılanma hakkı, ifade özgürlüğü ve haberleşme özgürlüğünün ihlal edildiğini iddia etmiştir.⁶¹⁰ AYM başvuruyu, *kanunilik, meşru amaç, demokratik toplum düzeninin gereklerine uygunluk* bakımından incelemiştir. AYM, internet sitesine getirilen erişimin başkalarının şöhret veya haklarının korunmasına yönelik olduğundan meşru amaca uygun olduğunu, kanunilik şartını taşıdığını, hükmedilen tazminat miktarının orantılı olduğunu ve ifade

⁶⁰⁶ AYM, B. 2019/40078, §47.

⁶⁰⁷ Anayasa Mahkemesi (AYM), Naif Şaşma Başvurusu, B. 2015/3782, (9 Ocak 2019).

⁶⁰⁸ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), K. 39685/19 (16 Ocak 2024).

⁶⁰⁹ AYM, B. 2015/3782, §8.

⁶¹⁰ AYM, B. 2015/3782, §14.

özgürlüğünün ihlal edildiğine yönelik iddianın dayanağının temelden yoksun olduğunu belirterek Şaşma'nın başvurusunu yerinde bulmamıştır.⁶¹¹ Şaşma ardından AİHS'nin 9. ve 10. maddelerine dayanarak, söz konusu hukuk davasında verilen kararlar ifade özgürlüğü hakkının ihlal edildiğinden AİHM'de dava açmıştır. AİHM, şikâyetin yalnızca Sözleşme'nin 10. maddesi açısından incelenmesini uygun görmüştür.⁶¹² AİHM, söz konusu internet sitesinin genel menfaati etkileyen bir tartışmaya katılımı mümkün kıldığı için, sitenin ticari bir amaç gütmeyeceğinin göz önünde bulundurulması gerektiğine işaret etmiştir. Bununla birlikte internet erişiminin engellenmesine dair verilen kararda *y.k. mağdurları* ifadesinin kamu yararına bir tartışmanın parçası olup olmadığının değerlendirilmediğini belirtmiştir.⁶¹³ Davada söz konusu hak ve menfaatler arasında bir dengeleme yapılmadığından erişim engelinin meşru amaçla orantılı olduğunun ve demokratik bir toplumda gerekli olduğunun gösterilemediği kanaatine varmıştır. Bu nedenle AİHM, AİHS'nin *İfade Özgürlüğü* başlıklı 10. maddesinin ihlal edildiğine hükmetmiştir.⁶¹⁴

Netice itibarıyla, AYM kararlarında görülmektedir ki internet sitelerine veya internet sitelerinde yer alan içeriğe erişimin engellenmesi biçiminde getirilen her türlü kısıtlama bilgi alma ve verme özgürlüğünü ihlal etmektedir. AYM kararları bakımından şimdilik bağımsız bir internete erişim hakkı zikredilmese de internete erişim hakkının negatif yükümlülük boyutunu oluşturan internet içeriğine erişim hususunda, internet özgürlüğü kapsamında ifade özgürlüğü ile bilgi alma ve verme özgürlüğünün ihlali gündeme gelmektedir.

⁶¹¹ AYM, B. 2015/3782, §21, §22, §33.

⁶¹² AİHM, K. 39685/19, §9.

⁶¹³ AİHM, K. 39685/19, §14.

⁶¹⁴ AİHM, K. 39685/19, §18, §19.

SONUÇ

Bilişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, insan faaliyetlerinin çok hızlı bir şekilde dijitalleşmesi sonucunu doğurmuştur. Özellikle internetin ortaya çıkmasının ardından bu süreç daha da ivme kazanmıştır. İnternet, ortaya çıktığı ilk dönemde ufak çaplı bir ağ topluluğu şeklinde az sayıda bilgisayar ile kısıtlı sayıda işlerin gerçekleştirildiği bir teknoloji olarak kendini gösterse de son dönemde internetin sınırlarını saptayabilmek oldukça zordur. İnternetin insanların etkileşim içinde olabileceği bir ağ olarak potansiyelinin anlaşılması World Wide Web'in geliştirilmesiyle başlamıştır. Web 1.0'dan Web 2.0'a geçilmesiyle internet tek taraflı bir ağ olmaktan çıkmış ve bireyler aktif kullanıcı olarak bilgi paylaşan, yayan konumuna gelmiştir. Web 2.0 ile birlikte internet daha katılımcı ve sosyal bir ortama dönmüştür. Web teknolojileri Web 2.0 ile kalmamış ve sürekli gelişmeye devam etmiştir. Ortaya çıktığı dönemde kullanıcıya tek yönlü olarak bilgi aktarımı sağlayan Web 1.0 zaman içinde insanlara daha etkileşimli deneyimler yaşayabileceği bir platform sunan Web 5.0'a dönüşmüş ve hala değişerek gelişmeye devam etmektedir. İnternetin Web yolcuğu ile beraber geçirdiği değişim diğer kitle iletişim araçlarından farklılık arz eden yönlerini daha anlaşılır kılmaktadır. Çünkü internet diğer kitle iletişim araçlarından farklı olarak bireylere etkileşimli bir ortam ve bunun yanında bir kamusal alan yaratmaktadır.

İnternetin insan hayatı bakımından vazgeçilmez bir hale gelmesi ve bazı kesimlerin internet ortamına ulaşamaması dijital eşitsizliğin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde yaşayan bireyler internet erişimi olmadığından bir dizi insan hakkını kullanma konusunda dezavantajlı bir durumda kalmaktadır. Covid-19 pandemisi sürecinde de daha iyi anlaşılmıştır ki internet erişiminden yoksunluk, ekonomik, sosyal, kültürel ve politik faaliyetin tüm alanlarını derinden etkilemektedir. Bu süreçte yaşanan tecrübeler ve internete erişimi olan bireyler ile erişim sağlayamayan gruplar arasındaki dijital eşitsizliğin getirdiği problemler internet erişiminin insan hayatı bakımından ne derece önemli bir noktada olduğunu göstermektedir.

İnternet üzerinden gerçekleştirilen eylemlerin bu denli çeşitli olması günümüzde interneti insan faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde asgari bir koşul haline getirmektedir. Bu durum internet ağının bireylerin hayatına hâkim olduğu bir çağda,

internete erişimin bir insan hakkı olarak kabul edilip edilmeyeceği sorununu gündeme getirmektedir. Yaşadığımız dijital çağda internet, bireylerin insan haklarını kullanmasını kolaylaştıran bir teknoloji olmaktan çıkıp insan hayatının onurlu bir şekilde sürdürülmesini sağlayan vazgeçilmez bir ortam haline gelmiştir. Bu sebeple internete erişim hakkının, ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü, haber alma özgürlüğü, eğitim hakkı gibi insan hakları içerisinde korunmasına değil, bağımsız bir insan hakkı olarak tanınmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü internet, dijital çağda yaşayan bir insan için maddi ve manevi varlığını geliştirmesinde çok önemli bir yere sahiptir. Kişinin maddi ve manevi varlığının gelişimindeki rolünün yanı sıra birçok insan hakkı ile de yakından ilişkilidir. İfade özgürlüğü, bilgi edinme hakkı, eğitim hakkı, adil yargılanma hakkı ve örgütlenme ve toplanma özgürlüğünün günümüzde internet erişimi olmaksızın tam olarak gerçekleştirilmesi pek mümkün değildir.

İnternete erişim hakkının bireyler tarafından kullanılabilmesi için fiziksel ve teknik bakımdan erişim ile içerik bakımından erişimin birlikte sağlanmalıdır. İnternete erişim hakkı bu iki erişim biçimini de içinde barındırır. Hakkın tam manasıyla yükümlüler tarafından yerine getirildiğinin söylenebilmesi için hem gereken altyapı ve donanım sağlanmalı hem de geçerli bir neden olmaksızın internet içeriğine keyfi olarak müdahale edilmemesi gerekmektedir.

İnternete erişim hakkı, kimi ülkelerde anayasal bir hak düzeyinde kimi ülkelerde kanun düzeyinde bir hak olarak tanınmıştır. Bazı ülkelerde ise yargı kararlarında bir hak olarak değerlendirilmiştir. Yunanistan, Portekiz, Ekvador ve Meksika internete erişim hakkını anayasal düzeyde koruma altına alan ülkelerdir. Estonya, gelişmiş ağ altyapısıyla internet kullanımının en yaygın şekilde kullanıldığı ülkelerden biri olarak internete erişim hakkını kanun düzeyinde pozitif nitelikte bir hak olarak kabul etmiştir. Aynı şekilde Finlandiya da genişbant internet erişimini evrensel hizmet kapsamında bir hak olarak İletişim Piyasası Kanunu'nda tanımıştır. İspanya, internete erişim hakkını evrensel hizmet kapsamında devleti pozitif bir yükümlülük altına sokan Sürdürülebilir Ekonomi Kanunu ile kabul etmiştir. Fransa'da internete erişim hakkının tanınması ilk olarak Anayasa Konseyi Kararı ile gerçekleşmiş, sonrasında Dijital Cumhuriyet Kanunu ile devlete bu konuda pozitif yükümlülükler getirilmiştir. Kosta Rika, Anayasa Mahkemesi tarafından verilen bir kararında devletin internete erişim sağlama konusunda yükümlülüklerinin olduğunu belirtmiştir. Hindistan'da ise Kerala Yüksek Mahkemesi, internete erişim hakkının

eğitim hakkının yanı sıra mahremiyet hakkının da bir parçası olduğu yönünde karar vermiştir.

İnternete erişim hakkı, halihazırda Estonya, Finlandiya, İspanya, Fransa ve Türkiye gibi ülkelerin kanunlarında evrensel hizmet kapsamında kendine koruma alanı bulsa da uluslararası alanda alınan kararlar, internetin insanların yaşam faaliyetlerinin yürütölmesi için küresel çapta mühim bir araç haline geldiği ve yaygın, hızla gelişen, kendine özgü teknik özellikleri sebebiyle ülkelerin yalnızca kendi kanunlarıyla denetim altında tutmasının zorlaştığı yönündedir. Bu sebeple internete erişim hakkı hem uluslararası alanda hem de ulusal mevzuatlarda bir temel hak olarak tanınmalıdır. İnternete erişim hakkının bağımsız bir insan hakkı olarak tanındığı uluslararası bir metinden bahsetmek henüz mümkün olmasa da internete erişimin evrensel olarak korunmasına yönelik bir kamuoyunun oluştuğu söylenebilir. Bu bağlamda devletlerin bireylere evrensel internete erişimin sağlanması için uluslararası örgütler tarafından yayınlanan tavsiye kararlar, raporlar ve girişimler mevcuttur.

KAYNAKÇA

- A. Hayek, Friedrich. *Kanun, Yasama Faaliyeti ve Özgürlük*. çev. Mustafa Erdoğan. 11. Cilt. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1995.
- AA, Anadolu Ajansı. “Elon Musk: Starlink, Gazze'deki Uluslararası Tanınmış Yardım Kuruluşlarına Bağlantı Sunacak”. Erişim 10 Kasım 2023. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/elon-musk-starlink-gazzedeki-uluslararasi-taninmis-yardim-kuruluslarina-baglanti-sunacak/3035874>
- Abadan, Yavuz. “Osmanlı İmparatorluğunda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 14/1, (Nisan 1957), 3-37. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001323
- Access Now. “Weapons of Control, Shields of Impunity: Internet Shutdowns in 2022”. Erişim 20 Kasım 2023. <https://www.accessnow.org/internet-shutdowns-2022/>
- AB, Adalet Bakanlığı. “E-Duruşma Nedir?”. Erişim 20 Aralık 2023. <https://edurusmabilgi.adalet.gov.tr/e-durusma-nedir>
- AB, Adalet Bakanlığı “UYAP Bilişim Sistemi”. Erişim 12 Aralık 2023. <https://uyap.gov.tr/>
- African Union. *African Charter on Human and Peoples' Rights*. June 1981. Erişim 15.12.2023 https://au.int/sites/default/files/treaties/36390-treaty-0011_-_african_charter_on_human_and_peoples_rights_e.pdf
- Aghaei, Sareh vd. “Evolution of the World Wide Web: From Web 1.0 To Web 4.0”, *International Journal Of Web & Semantic Technology* 3/1, (January 2012), 1-10. <https://doi.org/10.5121/ijwest.2012.3101>
- AIHM, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi. K. 39685/19 (16 Ocak 2024). <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-230256>
- AIHS, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi. Avrupa Konseyi, 1950. Erişim 19 Aralık 2023. https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_tur
- AK, Avrupa Konseyi. “İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Sözleşme'ye Ek Protokol”. Erişim 19 Aralık 2023. <https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/10122019104649ek1.pdf>
- AK, Avrupa Konseyi. *İnternet Kullanıcıları İçin İnsan Hakları Rehberi*. Council of Europe: 2014.

<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804d7bf3>

Akad, Mehmet vd., *Genel Kamu Hukuku*. İstanbul: Der Yayınları, 19. Basım, 2023.

Akdeniz, Yaman. *Freedom of Expression on the Internet*. OSCE 2012. <https://www.osce.org/files/f/documents/c/9/105522.pdf>

Akıllıoğlu, Tekin. “Yönetimde Açıklık, Gizlilik ve Bilgi Alma Hakkı”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 46/3, (1991), 1-13.

Akıllıoğlu, Tekin. *İnsan Hakları*. 1. Cilt. Ankara: A.Ü.S.B.F İnsan Hakları Merkezi Yayınları, 1995.

Akıncı, Berat. “Bilgi Edinme ve Dilekçe Hakkı Kapsamında Kamu Yönetiminde Alternatif Hesap Verebilirlik Yöntemleri: İnovatif E-Devlet Uygulaması Olarak Cimer Mekanizması”. *Premium E-Journal Of Social Sciences* 5/12, (2021), 154-169. <http://dx.doi.org/10.37242/pejoss.2092>

Aktaş, Murat. “Arap Ayaklanmaları ve Sosyal Medyanın Rolü”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/61 (Aralık 2018), 199-208.

Aliyev, Cabir. *Çevrimiçi İfade Özgürlüğü*. Ankara: Liberte Yayınları, 2018.

Almeida, Fernando. “Concept And Dimensions Of Web 4.0”. *International Journal Of Computers And Technology* 16/7, (November 2017), 7040-7046. <https://doi.org/10.24297/ijct.v16i7.6446>

Alvarez, R. Michael et al. “Internet Voting in Comparative Perspective: The Case of Estonia”, *PS: Political Science&Politics* 42/3 (July 2009), 497-505. <https://doi.org/10.1017/s1049096509090787>

Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun (Kanun No. 6216). *Resmî Gazete* 27894 (3 Nisan 2011). Erişim 12 Aralık 2023. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=6216&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>

Arslan, Aziz Serkan. “Ses ve Görüntü Nakli Yolu ile Duruşma ve Uygulamasının Değerlendirilmesi”. *Adalet Dergisi* 71 (Aralık 2023), 739-767. <https://doi.org/10.57083/adaletdergisi.1391746>

Arvas, İbrahim Sena. "Gutenberg Galaksisinden Meta Evrenine: Üçüncü Kuşak İnternet, Web 3.0". *Academic Journal of Information Technology* 13/48 (2022), 53-71. <https://doi.org/10.5824/ajite.2022.01.003.x>

- Atar, Yavuz. *Türk Anayasa Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 16. Basım, 2023.
- Article 19, “Internet Intermediaries: Dilemma of Liability Q and A”. Erişim 20 Ocak 2024. <https://www.article19.org/resources/internet-intermediaries-dilemma-liability-q/#:~:text=ARTICLE%2019%20believes%20that%20as,is%20%E2%80%9Cillegal%E2%80%9D%20or%20not.>
- Ayaz, Taner- Işıklı, Şevki. “Bir İnsan Hakkı Olarak İnternet: Herkes İçin İnternet Tartışması”. *ISophos: Uluslararası Bilişim, Teknoloji ve Felsefe Dergisi* 2/4 (Bahar 2020), 1-17.
- Aybay, Rona. *İnsan Hakları Hukuku*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Aydoğdu, Yasin. *Hukuk Devletin Dijital Çağdaki Görünümü: Riskler, Önlemler ve Bir Öneri Olarak Robot Yargıçlar*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2023.
- AYM, Anayasa Mahkemesi Youtube LLC Corporation Service Company ve Diğerleri Başvurusu, B. 2014/4705. (5 Mayıs 2014). <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2014/4705>
- AYM, Anayasa Mahkemesi. Akel Gıda San. ve Tic. A.Ş. Başvurusu, B. 2013/28 (25 Şubat 2015). <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2013/28>
- AYM, Anayasa Mahkemesi. Ali Kıdık Başvurusu, B. 2014/5552 (26 Kasım 2017). <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2014/5552>
- AYM, Anayasa Mahkemesi. Artı Media Gmbh Başvurusu, B. 2019/40078 (14 Ekim 2023). <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2019/40078>
- AYM, Anayasa Mahkemesi. Aykut Küçükaya Başvurusu, B. 2014/15916 (9 Ocak 2021). <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2014/15916>
- AYM, Anayasa Mahkemesi. Birgün İletişim ve Yayıncılık Ticaret A.Ş. Başvurusu, B. 2015/18936 (22 Mayıs 2019). <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2015/18936>
- AYM, Anayasa Mahkemesi. Bubo Çelik Başvurusu, B. 2013/3954 (26 Şubat 2015) <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2013/3954>
- AYM, Anayasa Mahkemesi. C.K. Başvurusu, B. 2014/19685 (15 Mart 2018). <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2014/19685>

- AYM, Anayasa Mahkemesi. Hüseyin Demirdizen Başvurusu, B. 2014/11286 (21 Eylül 2016). <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2014/11286>
- AYM, Anayasa Mahkemesi. K. 2014/151 (2 Ekim 2014). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2014/151?EsasNo=2014%2F149>
- AYM, Anayasa Mahkemesi. K. 2023/172 (11 Ekim 2023). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2023/172?KararNo=2023%2F172>
- AYM, Anayasa Mahkemesi. Kemal Gözler Başvurusu. B. 2014/5232 (19 Nisan 2014). <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2014/5232>
- AYM, Anayasa Mahkemesi. Keskin Kalem Yayıncılık ve Ticaret A.Ş. ve Diğerleri Başvurusu. B. 2018/14884 (27 Kasım 2021). <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2018/14884>
- AYM, Anayasa Mahkemesi. Medya Gündem Dijital Yayıncılık Ticaret A.Ş. Başvurusu, B. 2013/2623 (11 Kasım 2015). <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2013/2623>
- AYM, Anayasa Mahkemesi. Naif Şaşma Başvurusu. B. 2015/3782, (9 Ocak 2019). <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2015/3782>
- AYM, Anayasa Mahkemesi. Orhan Pala Başvurusu, B. 2014/2983 (15 Şubat 2017). <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2014/2983>
- AYM, Anayasa Mahkemesi. Önder Balıkçı Başvurusu, B. 2014/6009 (15 Şubat 2017). <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2014/6009>
- AYM, Anayasa Mahkemesi. Wikimedia Foundation Inc. ve Diğerleri Başvurusu, B. 2017/22355 (26 Aralık 2019). <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2017/22355>
- Azer, Can. *Bilgi Edinme Hakkı*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2010.
- Barry, Norman P. *Modern Siyaset Teorisi*. çev. Mustafa Erdoğan-Yusuf Şahin. Ankara: Liberte Yayınları, 2. Basım, 2004.
- Batum, Süheyl vd. *Anayasa Hukuku Temel Kavramlar ve Genel Esaslar*. İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2021.
- Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun. (Kanun No. 6639). *Resmî Gazete* 2932 (27 Mart 2015). Erişim 10 Ocak 2024. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2015/04/20150415-1.htm>

- BBC. "Wall Street'i işgal et 1 yaşımda". Erişim 19 Aralık 2023. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2012/09/120917_sema_ows_anniversary
- Beetham David. *Demokrasi ve İnsan Hakları*. çev. Bilal Canatan. Ankara: Liberte Yayınları, 2006.
- BEHK, Bilgi Edinme Hakkı Kanunu (Kanun No. 4982). *Resmî Gazete* 25269 (24 Ekim 2003). Erişim 31 Aralık 2023. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.4982.pdf>
- Beiter, Klaus Dieter. *The Protection of the Right to Education by International Law*. Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2005.
- Berners-Lee, Tim- Halpin, Harry. "Internet Access is a Human Right." *Digital Enlightenment*. (2012), 1-22.
- Berners-Lee, Tim vd. "A new form of Web content that is meaningful to computers will unleash a revolution of new possibilities". *Scientific American* 284/5, (2001), 34-43.
- Best, Michael L. "Can the Internet Be a Human Right?". *Human Rights&Human Welfare* 4/1 (2004), 23-31.
- Bilaney, Kunal – Thampi, Gauri. "Internet Access as an Independent Human Right: a Palpable Consequence of the Covid-19 Pandemic?". *Kathmandu School of Law Review (KSLR)* 8/2 (November 2020), 82-97. <https://doi.org/10.46985/kslr.v8i2.2154>
- Birdsall, William F. "Human Capabilities And Information And Communication Technology: The Communicative Connection". *Ethics and Information Technology* 13/2 (22 December 2010), 93–106. <https://doi.org/10.1007/s10676-010-9260-4>
- Birleşmiş Milletler Genel Kurulu. 41/128 Sayılı Karar, 4 Aralık 1986. Erişim 15.12.2023. https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2312020094538bm_18.pdf
- BM, Birleşmiş Milletler *Stockholm Declaration and Action Plan for the Human Environment*, (New York: 1972) Erişim 14 Aralık 2023. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/NL7/300/05/PDF/NL730005.pdf?OpenElement>

- BM, Birleşmiş Milletler. "23 Mart 1976 tarihli Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi". (Erişim 15 Aralık 2023). https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2312020093321bm_05.pdf
- BM, Birleşmiş Milletler. "16 Aralık 1977 tarihli Karar". Erişim 15 Aralık 2023. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/313/65/IMG/NR031365.pdf?OpenElement>
- BM, Birleşmiş Milletler. "1968 Tahran Bildirisi, İnsan Haklarına Dair Uluslararası Konferans Sonuç Belgesi". Erişim 15 Aralık 2023. <https://insanhaklari.gen.tr/BelgeGoster.aspx?id=100&d=0&nx=2>
- Boyar, Oya-Kama Işık, Sezen. "Dördüncü Kuşak Haklar ve Bilişim Teknolojilerinin Doğuşunda Mahremiyet Kavramına Karşılaştırmalı Bir Bakış". *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 25/2 (Aralık 2019), 602 – 623. <https://doi.org/10.33433/maruhad.667577>
- Börekçi, Eşref Barış. "Oy Hakkının İnternette Oy Kullanımı ile Dönüşümü". *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 23/1 (Mayıs 2021), 607-638. <https://doi.org/10.33717/deuhfd.899918>
- BTK, Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu. "BTK Akademi Nedir?". Erişim 1 Ocak 2024. <https://www.btkakademi.gov.tr/portal/public/hakkimizda#step3>
- BTK, Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu. "Türkiye’de İnternet Hukuku". Erişim 21 Aralık 2023. <https://internet.btk.gov.tr/turkiye-de-internet-hukuku>
- Bulut, Nihat. "Eski Yunan’dan Aydınlanma Çağına İnsan Onuru Kavramının Gelişimine Genel Bir Bakış". *EÜHFD*, 12/3–4 (Aralık 2008), 1 – 12.
- Buckman, Christopher. "Palladium of the People: A Kantian Right to Internet Access". *Sociologia: Rivista Quadrimestrale di Scienze Storiche e Sociali*, 51/3 (2017).
- Carta Portuguesa de Direitos Humanos na Era Digital. Portugal: Assembleia Da República, 2021. Erişim 20 Aralık 2023. <https://files.diariodarepublica.pt/1s/2021/05/09500/0000500010.pdf>
- Castells, Manuel. *İsyen ve Umut Ağları: İnternet Çağında Toplumsal Hareketler*. Koç Üniversitesi Yayınları: İstanbul, 2013.

- Castells, Manuel. *The Information Age: Economy, Society and Culture: The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell Publishers, Volume I, Second Edition, 2000.
- Centel, Nur- Zafer, Hamide. *Ceza Muhakemesi Hukuku*. İstanbul: Beta Yayınları, 20. Basım, 2023.
- Cerf, Vinton G.- Icahn, Robert E. “A Protocol For Packet Network Intercommunication”, 22/5 (May 1974), 637-648. [10.1109/TCOM.1974.1092259](https://www.rfc-editor.org/rfc/10.1109/TCOM.1974.1092259)
- Cerf, Vinton G. “Internet Access Is Not a Human Right”. *New York Times*. 19 Aralık 2023. <https://www.nytimes.com/2012/01/05/opinion/internet-access-is-not-a-human-right.html>
- Chawla, Kartik. "Right to Internet Access A Constitutional Argument". *Indian Journal of Constitutional Law* 57/7 (2017), 57-88.
- Chenok, Dan vd. *Seven Drivers Transforming Government*. New York: IBM Center for Business of Government, 2017.
- Cohen-Almagor, Raphael. “Internet History”, *International Journal of Technoethics* 2/2 (April-June 2011), 45-64.
- Communications Market Act, Finland: Ministry of Transport and Communications, 2011. Erişim 21 Aralık 2023. <https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2003/en20030393.pdf>
- Conseil Constitutionnel. “Décision No 2009-580 DC du 10 Juin 2009”. Erişim 21 Aralık 2023. <https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2009/2009580DC.htm>
- Constitute, “Germany 1949 (rev. 2014)” (Erişim 12 Aralık 2023). https://www.constituteproject.org/constitution/German_Federal_Republic_2014
- Constitute, “Portugal 1976 (rev. 2005)” (Erişim 12 Aralık 2023). https://www.constituteproject.org/constitution/Portugal_2005
- Constitute. “Ecuador 2008 (rev. 2021)”. Erişim 21 Aralık 2023. https://www.constituteproject.org/constitution/Ecuador_2021
- Constitute. “Greece 1975 (rev. 2008)”. Erişim 20 Aralık 2023. https://www.constituteproject.org/constitution/Greece_2008
- Constitute. “Mexico 1917 (rev. 2015)”. Erişim 21 Aralık 2023. https://www.constituteproject.org/constitution/Mexico_2015

- Coşkun, Vahap. *İnsan Hakları*. Ankara: Liberte Yayınları, 2006.
- Council of Europe Parliamentary Assembly. “The right to Internet Access”. Erişim 20 Aralık 2023. <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=20870&lang=en>
- Council of Europe. “Declaration of the Committee of Ministers on Human Rights and the Rule of Law in the Information Society”. Erişim 19 Aralık 2023. https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Public_participation_internet_governance/Declaration-Information-Society/011_DeclarationFinal%20text_en.asp
- Council of Europe. “Recommendation CM/Rec(2017)5[1] of the Committee of Ministers to Member States on Standards for E-Voting”. Erişim 27 Kasım 2023. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680726f6f
- Crawford, Susan P. "Internet think". *Journal on Telecommunications & High Technology Law* 5/2 (Winter 2007), 467-486.
- Cuillier, David- Pinkleton, Bruce E., “Suspicion And Secrecy: Political Attitudes and Their Relationship to Support for Freedom of Information”. *Communication Law and Policy* 16/3, (July 2011), 227-254. <https://doi.org/10.1080/10811680.2011.586302>
- Çakır, Hüseyin. “İnternet Bağlantı Türleri”. *Education Cyber*. Erişim 10 Kasım 2023. <https://www.educationcyber.com/2020/02/27/internet-baglanti-turleri/>,
- Çarıkçı, Oğuzhan. “Türkiyede E-Devlet Uygulamaları Üzerine Bir Araştırma”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (1 Aralık 2010), 95-122.
- Çeçen, Anıl. *İnsan Hakları*. Ankara: Selvi Yayınları, 1990.
- Çınar, İsmail. “5651 Sayılı Kanun Çerçevesinde Koruma Tedbiri Olarak İnternet Ortamında Yapılan Yayınlarda İçeriğin Çıkarılması ve/veya Erişimin Engellenmesi”. *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2021), 63-96.
- Çolak, N. İlker. “Bilgi Edinme Hakkı, Önemi ve Bilgi Verme Yükümlülüğü”. E-Akademi. 31 Aralık 2023. <http://www.e-akademi.org/makaleler/nicolak-1.htm>

- Çölkesen, Rifat. *Bilgisayar Ağları ve İnternet Mühendisliği*. İstanbul: Papatya Yayıncılık, 2009.
- Deibert, Ronald vd. (ed.). *Access Denied: The Practice and Policy of Global Internet Filtering*. Cambridge: The MIT Press, 2008.
- Demirel, Demokaan. “E-Devlet ve Dünya Örnekleri”. *Sayıştay Dergisi* 61 (2006), 83-118.
- Dijk, Jan A. G. M. Van. “Digital Divide: Impact of Access”. *The International Encyclopedia of Media Effects*. ed. Patrick Rössler. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., 2017.
- Dinçkol Vural, Bihterin-Işık, Alper. “Katılımcı Demokrasi Ve Online Karar Alma Bağlamında E-Oy Ve Estonya Örneği”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 25/2, (Aralık 2019), 716-726.
- Doğan, Ahmet-Ova, Kübra. “Dijitalleşme ile Birlikte Web Teknolojilerinin Gelişimi”, *Dijitalleşme* 2, ed. Mehmet Baş vd. 1/7-27. İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2022.
- Doğan, İlyas. *İnsan Hakları Hukuku*. Ankara: Astana Yayınları, 5. Basım, 2022.
- Donnelly, Jack. *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*. çev. Mustafa Erdoğan-Levent Korkut. Ankara: Yetkin Yayınları, 1995.
- Döner, Ayhan. *Şeffaf Devlette Bilgi Edinme Hakkı ve Sınırları*. İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2010.
- Duman, Emrah-Aktel, Mehmet. “Türkiye’nin e-Devlet Kapısı (Dijital Türkiye Portalı)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 11/2 (2021), 613-641. <https://doi.org/10.52273/sduhfd..957529>
- Duygun, Ahmet Mert. “Salgın Hastalıkların Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkına Etkisi”. *Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 18/2 (Ekim 2021), 1539-1557.
- Dülger, Murat Volkan- Beceni, Yasin. *Türkiye’de İnternet Sitelerinin Erişiminin Engellenmesi Konusunda Farklı Hukuk Disiplinleri Açısından Değerlendirmeler*. TÜSİAD Yayınları, 2011. https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/download/4706_0a4df2001659255bca402517c11a214a
- Dworkin, Ronald. *Taking Rights Seriously*. Cambridge: Harvard University Press, 1978.

Easterbrook, Frank H. "Cyberspace and the Law of the Horse". *University of Chicago Legal Forum*, (1996), 207-216.

E-Devlet Hizmetlerinin Yürütülmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik. *Resmî Gazete* 30656 (15 Ocak 2019). Erişim 31 Aralık 2023. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/01/20190115M1-10.htm>

Electronic Communications Act. Estonia: Riigikogu 2005. Erişim 21 Aralık 2023. <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/501042015003/consolide>

Emotiv, Erişim 5 Ağustos 2023. <https://www.emotiv.com/>

Erdoğan, Mustafa. *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*. Ankara: Orion, 1. Basım, 2007.

Eren, Abdurrahman. *Anayasa Hukuku Dersleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 5. Basım, 2023.

Ersöz Betül. "Yeni Nesil Web Paradigması: Web 4.0", *Bilgisayar Bilimleri ve Teknolojileri Dergisi* 1/2 (Aralık 2020), 58-65.

ESKHS, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme. Birleşmiş Milletler, 1976. Erişim 20 Aralık 2023. <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c016/tbmm22016089ss0148.pdf>

EU, European Parliament. "European Parliament Recommendation of 26 March 2009 to the Council on Strengthening Security and Fundamental Freedoms on The Internet 2008/2160(INI)". Erişim 18 Aralık 2023. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2009-0194_EN.html

EU, European Union. "Directive 2009/136/Ec of the European Parliament And of the Council". Erişim 20 Aralık 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32009L0136&qid=1701940833536>

European Commission. "Portugal Closes the Digital Divide Via Suite of Digital Public Services". Erişim 21 Aralık 2023. https://ec.europa.eu/regional_policy/en/projects/Portugal/portugal-closes-the-digital-divide-via-suite-of-digital-public-services

FCC, Federal Communications Commission. "2020 Broadband Deployment Report". Erişim 12 Ekim 2023. <https://www.fcc.gov/reports-research/reports/broadband-progress-reports/2020-broadband-deployment-report>

- FCC, Federal Communications Commission. “Getting Broadband Q&A”. Erişim 10 Kasım 2023. <https://www.fcc.gov/consumers/guides/getting-broadband-qa>
- FCC, Federal Communications Commission. “Household Broadband Guide”. Erişim 12 Ekim 2023. https://www.fcc.gov/sites/default/files/household_broadband_guide.pdf
- FCC, Federal Communications Commission. “Universal Service”. Erişim 21 Aralık 2023. <https://www.fcc.gov/general/universal-service>
- Fendoğlu, Hasan Tahsin. *İnsan Hakları Hukuku*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Finnis, John. *Natural Law And Natural Rights*. New York: Oxford University Press, Second Edition, 2011.
- Fiş Erümit, Semra- Keleş, Esra. “İnternetin Gelişimi: Dünyü, Bugünü ve Yarını”. *İnternet ve Ağ Toplumu*, ed. Esra Keleş. 2-29. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Frosini, Tommaso Edoardo. “Access To Internet As A Fundamental Right”. *Italian Journal of Public Law* 5/2 (2013), 226-234.
- Gazete Duvar. “Boğaziçi Akademisyenleri Nöbeti Çevrimiçi Sürdürüyor”. Erişim 19 Aralık 2023. <https://www.gazeteduvar.com.tr/bogazici-akademisyenleri-nobeti-cevrimici-surduruyor-haber-1520890>
- Gemalmaz, Mehmet Semih. *Ulusalüstü İnsan Hakları Genel Teorisine Giriş*. 2. Cilt. İstanbul: Legal Yayıncılık , 8. Basım, 2012.
- General Framework of Electronic Voting and Implementation thereof at National Elections in Estonia. Estonia: Electronic Voting Committee, 2016. Erişim 10 Aralık 2023. https://www.venice.coe.int/files/13EMB/13EMB_Priit_Vinkel.pdf
- Gerbaudo, Paolo. “Are Digital Parties More Democratic Than Traditional Parties? Evaluating Podemos And Movimento 5 Stelle’s Online Decision-Making Platforms”. *Party Politics* 27/4 (November 2019), 1–13. <https://doi.org/10.1177/1354068819884878>
- Gerencer, Tom. “Top 10 Advantages of Fiber Optic Internet Connections”. *HP*. Erişim 12 Kasım 2023. <https://www.hp.com/us-en/shop/tech-takes/top-10-advantages-fiber-optic-internet-connections>
- Goldsmith, Jack – Wu, Tim (ed.). *Who Controls the Internet? Illusions of Borderless World*. New York: Oxford University Press, 2006.

- Gören, Zafer. *Anayasa Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2006.
- Gözler, Kemal. *İnsan Hakları Hukuku*. Bursa: Ekin Yayınevi, 4. Basım, 2022.
- Gözler, Kemal. *Türk Anayasa Hukuku*, Bursa: Ekin Yayınevi, 4. Basım, 2021.
- Griffin, James. *On Human Rights*. New York: Oxford University Press, 2008.
- Gül, Cengiz. “Klonlama ve Kök Hücre Çalışmaları Karşısında İnsan Onurunun Korunması Hakkı”. *E-Akademi*. Erişim 17 Aralık 2023. <http://www.e-akademi.org/incele.asp?konu=KLONLAMA%20VE%20K%D6K%20H%DCCRE%20%C7ALI%DEMALARI%20KAR%DEISINDA%20%20%DDNSAN%20ONURUNUN%20KORUNMASI%20HAKKI&kimlik=-1385159815&url=makaleler/cgul-1.htm>
- Gültekin Várkonyi, Gizem. *Robot Yargıçlar: Teknolojinin Yargıdaki Geleceği, Fırsatlar ve Riskler*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2022.
- Gümüş, Ali Tarık. “Türk Anayasasında Kişinin Maddi ve Manevi Varlığını Koruma ve Geliştirme Hakkı”. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 13/2 (Aralık 2005), 133 – 172. <https://doi.org/10.15337/SUHFD.2017.183>
- Gündüzöz, İlker. “Yeni Kuşak İnsan Hakları Çerçevesinde Türkiye’de Mülki İdare Amirliğine Analitik Bir Yaklaşım”. *İnsan Hakları Yıllığı* 33 (Haziran 2015), 19 – 33.
- Gürel, Emet-Nazlı, Azra. “Dijital Aktivizm: Change.org Kampanyaları Üzerine Bir Analiz”. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19/4 (Aralık 2019), 187-206.
- Hafner, Katie- Iyon, Matthew. *İnternet Tarihi: Sihirbazların Gecelediği Yer*. çev. Sinem Yazıcıoğlu. İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2000.
- Hamamcı, Can. “Üçüncü Kuşak İnsan Hakları”. *Yeni kuşak İnsan Hakları*. ed. Ertan Kıvılcım Akkoyunlu. 1-237. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 2013.
- Hammarberg, Thomas. *Türkiye’de İfade Özgürlüğü ve Medya Özgürlüğü*. Avrupa Konseyi, 2011. <https://rm.coe.int/16806db7da>
- Hannum, Hurst. “Reinvigorating Human Rights for the Twenty-First Century”, *Human Rights Law Review* 16/3 (September 2016) 409–451. <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngw015>

- HSK, Hakimler ve Savcılar Kurulu. “Tam Kapanma Tedbirleri”. Erişim 20.12.2023. <https://www.hsk.gov.tr/Eklentiler/files/KARAR-27-04-2021.pdf>
- Human Rights Watch. “The Internet in the Mideast and North Africa: Free expression and Censorship”. Erişim 19 Aralık 2023. <https://www.hrw.org/legacy/advocacy/internet/mena/int-mena.htm#TopOfPage>
- Hussain, Muzammil M.- Howard, Philip N. “The Role of Digital Media”. *Journal of Democracy* 22/3 (July 2011), 35-48.
- Internet World Stats. “Top 25 Countries With the Highest Internet Penetration Rates”. Erişim 21 Aralık 2023. <https://www.internetworldstats.com/top25.htm>
- Işık, Alper. “Anayasa Mahkemesi’nin 5651 Sayılı Kanun’un 9. Maddesi Bağlamında İnternete Erişimin Engellenmesine Dair Değişen Yaklaşımının Değerlendirilmesi”. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 30/3 (2022), 967-998. <https://doi.org/10.15337/suhfd.1065290>
- Işık, Alper. *Dijital Demokrasi*. İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2020.
- Işık, Alper. *İnternet Aktörleri ve Egemenliğin Değişen Boyutları*. İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2023.
- ITU, International Telecommunication Union. “Declaration Of Principles Building the Information Society: A Global Challenge in the New Millennium”. Erişim 13 Kasım 2023. <https://www.itu.int/net/wsis/docs/geneva/official/dop.html>
- İBB, İstanbul Büyükşehir Belediyesi. “Güvenli İnternet Kullanımı”. Erişim 1 Ocak 2024. https://enstitu.ibb.istanbul/portal/egitim_detay.aspx?BransCode=4415
- İHEB, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi. Birleşmiş Milletler, 1948. Erişim 19 Aralık 2023. <https://www.hsk.gov.tr/Eklentiler/Dosyalar/9a3bfe74-cdc4-4ae4-b876-8cb1d7eeae05.pdf>
- İletişim Başkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, *Resmî Gazete* 30488 (24 Temmuz 2018). Erişim 31 Aralık 2023. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/19.5.14.pdf>
- İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun (Kanun No. 5651).

- Resmî Gazete* 26530. (23 Mayıs 2007). Erişim 21 Aralık 2023.
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/05/20070523-1.htm>
- Jääsaari, Johanna-Šárovec, Daniel. “Pirate Parties: The Original Digital Party Family”. *Digital Parties the Challenges of Online Organisation and Participation*. ed. Oscar Barberà vd. Switzerland: Springer, 2021, 205-226.
- Kabaoğlu İbrahim. *Özgürlükler Hukuku*. Ankara: İmge Kitabevi, 6. Basım, 2002.
- Kalabalık Halil, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 5. Basım, 2023.
- Kalkınma Bakanlığı. “Kamu Bilgi ve İletişim Teknolojileri Yatırımları”. Erişim 12 Kasım 2023.
http://www.bilgitoplumu.gov.tr/Documents/1/Diger/Kamu_BIT_Yatirimlari_2013.pdf
- Kama Işık, Sezen- Işık, Alper. “Yeni Bir Siyasi Parti Türü Olarak Elektronik Siyasi Partiler”. *İstanbul Hukuk Mecmuası* 79/2 (Temmuz 2021), 673 – 698. <https://doi.org/10.26650/mecmua.2021.79.2.0009>
- Kama Işık, Sezen. “Yeni Bir Anayasaya Dijital Bir Bakış Bilişim Teknolojileri Çağında Ortaya Çıkan Anayasal Kavramlar”, *Türkiye İçin Yeni Anayasa Vizyonu ve Yol Haritası*, ed. Ahmet Nohutçu. 1/27-52. Ankara: Savaş Yayınları, 2021.
- Kama Işık, Sezen. *Avrupa Veri Koruma Hukukuna Anayasal Bir Bakış*, İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2020.
- Kambil, Ajit. “What is your Web 5.0 strategy?”. *Journal Of Business Strategy* 29/6, (October 2008), 56-58.
<https://doi.org/10.1108/02756660810917255>
- Kanuni Esasi, Memaliki Devleti Osmaniye, 1876. Erişim 14 Aralık 2023.
<https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-k%C3%A2n%C3%BBn-i-es%C3%A2s%C3%AE/>
- Kapani, Münci. *Kamu Hürriyetleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 5. Basım, 1976.
- Karabel, E. Gökçe-Aydemir, Dilek. “Medeni Usul Hukukunda Yargılamanın Hızlandırılması ve Adalete Erişim Hakkı Bakımından Çevrimiçi Yargılama ve Yapay Zekanın Kullanımı”. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 29/1 (Haziran 2023), 530-573.

- Karan, Ulaş. *Örgütlenme ve Toplanma Özgürlüğü: Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru El Kitapları Serisi-3*. Ankara: Avrupa Konseyi Ankara Program Ofisi, 2018.
- Kaya, Mehmet Bedii. *Teknik ve Hukuki Boyutlarıyla İnternete Erişimin Engellenmesi*. İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2010.
- Kedzie, Christopher R. *Communication and Democracy: Coincident Revolutions and the Emergent Dictator's Dilemma*. Washington: RAND, 1997.
- Kelly, Tim vd. *World Telecommunication Development Report*. ITU, 2002. https://www.itu.int/ITU-D/ict/publications/wtdr_02/material/WTDR02-Sum_E.pdf
- Kırıışık, Fatih. *Yönetmel Dönüşüm Sürecinde Şeffaflık ve Bilgi ve Edinme Hakkı*. Bursa: Ekin Yayınevi, 2016.
- Kleinrock, Leonard. "History of the Internet And Its Flexible Future". *IEEE Wireless Communications* 15/1 (February 2008), 8-18.
- Kollmann, Tobias. "Grundlagen des Web 1.0, Web 2.0, Web 3.0 und Web 4.0". *Handbuch Digitale Wirtschaft*. ed. Tobias Kollman. 133–155. Wiesbaden: Springer Gabler, 2020.
- Korhonen, Janne J. – Karhu, Kimmo. "Explaining the Evolutionary Development of the Web". *The 2011 Naples Forum on Service-Service Dominant Logic, Network & Systems Theory And Service Science: Integrating Three Perspectivesfor A New Service Agenda*. Ed. E. Gummesson et al. Italy: 2011.
- KSHS, Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi. Birleşmiş Milletler, 1976. Erişim 19 Aralık 2023. https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2312020093321bm_05.pdf
- Kuçuradi, İoanna. *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 3. Basım, 2007.
- Kuzu, Abdullah (ed.). *Bilgisayar Ağları ve İletişim*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2. Basım, 2011.
- La Rue, Frank. *Report of the Special Rapporteur on the Promotion And Protection of the Right to Freedom of Opinion And Expression*. United Nations, 2011. https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/17session/a.hrc.17.27_en.pdf

- Lai, John – Widmar, Nicole O. “Revisiting the Digital Divide in the COVID-19 Era”, *Applied Economic Perspectives and Policy* 43/1 (March 2021), 458–464. <https://doi.org/10.1002/aepp.13104>
- Land, Molly. “Toward an International Law of the Internet”. *Harvard International Law Journal* 54/2 (Summer 2013), 393-458.
- Latorre, Marino. "Historia De Las Web, 1.0, 2.0, 3.0 y 4.0.", *Universidad Marcelino Champagnat* 1 (2018), 1-7.
- Ley de Economía Sostenible. España: Consejo de Ministros, 2011. Erişim 21 Aralık 2023. https://cdn.climatepolicyradar.org/navigator/ESP/2011/law-2-2011-of-march-4-of-sustainable-economics_bdeb3ad7e71b81a38b856265e3c470b7.pdf
- Lucchi, Nicola. “The Role of Internet Access in Enabling Individual’s Rights and Freedoms”. *European University Institute-RSCAS Working Paper* 2013/47 (July 2013), 1-23.
- Mathiesen, Kay. “Human Rights for the Digital Age”. *Journal of Mass Media Ethics: Exploring Questions of Media Morality* 29/1 (January 2014), 2-18. <https://doi.org/10.1080/08900523.2014.863124>
- Mchangama, Jacob – Verdirame, Guglielmo. "The Danger of Human Rights Proliferation". *Foreign Affairs*. Erişim 17.12.2023. <https://www.foreignaffairs.com/articles/europe/2013-07-24/danger-human-rights-proliferation>
- Mihkel, Miidla et al. “Estonia”. *The Technology, Media and Telecommunications Review*. ed. Matthew T. Murchison. 74-96. United Kingdom: Law Business Research, Edition 11, 2021 .
- Milasi, Santo vd. “The Potential For Teleworking İn Europe And the Risk Of A New Digital Divide”. *Research Institute of Economy, Trade and Industry*. Erişim 18 Aralık 2023. https://www.rieti.go.jp/en/special/p_a_w/162.html
- Mumcu, Ahmet-Küzeci, Elif. *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*. Ankara: Turhan Kitabevi, 8. Basım, 2019.
- Murdoch, Steven J.- Anderson, Ross. “Tools and Technology of Internet Filtering”. *Access Denied the Practice and Policy of Global Internet Filtering*. ed. Ronald Deibert vd. Cambridge: The MIT Press, 2008.
- Nomer, Mert. *İnternet’e Erişim Hakkı*. İstanbul:Onikilevha Yayıncılık, 2023.

- Nurse, Jason R.C. et al. “An Independent Assessment of the Procedural Components of the Estonian Internet Voting System”, *University of Oxford Cyber Studies Programme Working Paper Series* 6 (September 2016), 1-12. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2858336>
- OECD, Organisation for Economic Co-operation and Development. “Understanding the Digital Divide”. Erişim 10 Ağustos 2023. https://www.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/understanding-the-digital-divide_236405667766
- OECD, Organisation for Economic Co-Operation and Development “The Economic and Social Role of Internet Intermediaries”. Erişim 20 Ocak 2024. <https://web-archive.oecd.org/2016-05-27/92005-48730817.pdf>
- OLCP, One Laptop Per Child. “Where It All Began”. Erişim 12 Kasım 2023. <https://laptop.org/aboutolpc/>
- Orend, Brian. *Human Rights: Concept and Context*. Canada: Broadview Press, 2002.
- OSCE, Organization for Security and Co-operation in Europe the Representative on Freedom of the Media. “Shaping Policies to Advance Media Freedom”. Erişim 20 Aralık 2023. <https://www.osce.org/files/f/documents/9/e/100112.pdf>
- Ö. Kaboğlu, İbrahim. *Anayasa Hukuku Dersleri*. İstanbul: Legal Yayıncılık, 17. Basım, 2023.
- Ömer Anayurt, “Hakların Bütünlüğü İlkesi Açısından İnsan Haklarına İlişkin Sınıflandırmaların Değerlendirilmesi”, *TODAİE, Türkiye’de İnsan Hakları*, (Aralık 1999), 47-58.
- Özbudun Ergun, *Türk Anayasa Hukuku*, Ankara: Yetkin Yayınları, 2021.
- Özdek, E. Yasemin. *İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı*, Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 1993.
- Özkaya, Yunus. “5651 Sayılı Kanun Kapsamında Suç İşlenmesinin Önlenmesi Amacıyla İnternet Erişiminin Engellenmesi”. *Bilişim Hukuku Dergisi* 4/1 (2022), 141 – 190.
- Öztekin, Alp. *Teoride ve Uygulamada Türk İnternet Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2. Basım, 2023.
- Pabuşcuoğlu, Türkan. “Eğitim Hakkı Üzerine Bir Tartışma: Uzaktan Eğitim Sürecinin Bourdieu Üzerinden Bir Analizi”. *TİHEK Academic Journal* 4/6 (Ocak 2021), 129-148.

- Penney, Jonathon W. “Internet Access Rights: A Brief History and Intellectual Origins”. *William Mitchell Law Review* 38/1 (September 2011), 10-42.
- Pollicino, Oreste. “The Right to Internet Access: Quid Iuris?”. *The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric*. ed. A. Von Arnould et al. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Ramsetty, Anita–Adams, Cristin. “Impact of the Digital Divide in the Age of Covid-19”. *Journal of the American Medical Informatics Association* 27/7 (July 2020), 1147–1148. <https://doi.org/10.1093/jamia/ocaa078>
- Rand, Ayn. “Kollektif Haklar”. çev. Mustafa Erdoğan. *Sosyal ve Siyasal Teori*. ed. Atilla Yayla. Ankara: Siyasal Kitabevi, 1999.
- Reglitz Merten. “The Human Right to Free Internet Access”. *Journal of Applied Philosophy* 37/2 (May 2020), 314-331. <https://doi.org/10.1111/japp.12395>
- Ryan, Johnny. *İnternetin Geçmişi ve Dijital Gelecek*. çev. Birsen Keleş. Ankara: TÜBİTAK, 2. Basım, 2019.
- Sala Constitucional, Sala Constitucional de la Corte Suprema de Justicia de Costa Rica. Resolución No 12790-2010. (30 de Julio del 2010). <https://nexuspj.poder-judicial.go.cr/document/sen-1-0007-483874>
- Sala Constitucional, Sala Constitucional de la Corte Suprema de Justicia de Costa Rica. Resolución No 11212-2017. (14 de Julio del 2017). <https://nexuspj.poder-judicial.go.cr/document/sen-1-0007-721662>
- Satariano, Adam. “How The Internet Travels Across Oceans”. *New York Times*. Erişim 12 Kasım 2023. <https://www.nytimes.com/interactive/2019/03/10/technology/internet-cables-oceans.html>
- Schabas, William A. *The Universal Declaration of Human Rights The Travaux Préparatoires*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Selvi Özgür vd. “Halkla İlişkiler ve Bir E-Devlet Uygulaması Olarak Cimer”. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 75 (Aralık 2019), 13 – 37.
- Sezgin, Sedef – Fırat, Mehmet. “Covid-19 Pandemisinde Uzaktan Eğitime Geçiş ve Dijital Uçurum Tehlikesi”, *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi* 6/4 (Ekim 2020), 37-54.

- Shandler, Ryan – Canetti, Daphna. “A Reality Of Vulnerability And Dependence: Internet Access As a Human Right”. *Israel Law Review* 52/1 (March 2019), 77–98. <https://doi.org/10.1017/S0021223718000262>
- Shiferaw, Demelash–Tesfa, Yonas. *Human Rights Law*. PDF: Justice and Legal System Research Institute, 2009. [https://uogqueensmcf.com/wp-content/uploads/2020/BA%20Modules/LAW%20\(LL.B\)/4th%20year/4th%20year%20-seme-2/Human%20Rights%20Law.pdf](https://uogqueensmcf.com/wp-content/uploads/2020/BA%20Modules/LAW%20(LL.B)/4th%20year/4th%20year%20-seme-2/Human%20Rights%20Law.pdf)
- Shue, Henry. *Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy*. New Jersey: Princeton University Press, 2nd Edition, 1980.
- Silva, Alberto J. Cerda. “Internet Freedom Is Not Enough”. *SUR-International Journal on Human Rights* 10/18 (June 2013), 17-31. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2399603>
- Skepys, Brian. “Is There a Human Right to the Internet?”. *Journal of Politics and Law*, 5/4 (Kasım 2012), 15-29. <https://doi.org/10.5539/jpl.v5n4p15>
- Software Freedom Law Center. “Kerala High Court Declares Right to Access Internet’ as a Fundamental Right”. Erişim 21 Aralık 2023. <https://sflc.in/kerala-high-court-declares-right-access-internet-fundamental-right/>
- Songur, Levent. *Ulusal Yargı Ağı Projesi (Uyap)’ın Adli Yargı Teşkilatının İşleyişine Getirdiği Yenilikler Üzerine Bir Araştırma “Konya İli Örneği*. Niğde: Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Soykan, Cavidan. *Bir İnsan Hakkı Olarak Bilgi Edinme Hakkı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Soysal, Mümtaz. *100 Soruda Anayasanın Anlamı*. İstanbul: Gerçek Yayınları, 1969.
- Sözüer, Eren. *Unutulma Hakkı- İnsan Hakları Hukuku Perspektifinden Bir İnceleme*. İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2017.
- Sputnik Türkiye. “Köyde Uzaktan Eğitim Çekmiyor: Bilgisayar, Tablet Yok, Olsa Da İnternet Yok, Televizyon Var Ama Elektrik Yok”. Erişim 20 Aralık 2023. <https://sputniknews.com.tr/20200922/koyde-uzaktan-egitim-cekmiyor-bilgisayar-tablet-yok-olsa-da-internet-yok-televizyon-var-ama-1042892407.html>

- Şimşek Aktaş, Duygu. *Bilişim Teknolojilerindeki Gelişmelerin Anayasal Fonksiyonlar Üzerindeki Dönüştürücü Etkisi*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2020.
- Şimşek, Oğuz. *Anayasa Hukukunda İnsan Onuru Kavramı ve Korunması*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=JUcn3TUK9rJJJe4PZ-MP3qA&no=JUcn3TUK9rJJJe4PZ-MP3qA>
- T.C 1961 Anayasası, *Resmî Gazete* 10816 (31 Mayıs 1961) Erişim 14 Aralık 2023. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/>
- T.C Anayasası (Gerekçeli), Türkiye: Anayasa Mahkemesi Yayınları (2021). Erişim 19 Aralık 2023. https://www.anayasa.gov.tr/media/7465/gerekceli_anayasa_2021.pdf
- T.C İletişim Başkanlığı. “50 Soruda CİMER”. Erişim 31 Aralık 2023. <https://www.cimer.gov.tr/50sorudacimer.pdf>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi Başkanlığı. “e-Devlet Kapısı İstatistikleri”. Erişim 31 Aralık 2023. <https://www.turkiye.gov.tr/edevlet-istatistikleri>
- T.C. İletişim Başkanlığı. “CİMER’e Geçen Yıl 7 Milyon 650 Bin Başvuru Yapıldı”. (Erişim 22 Ocak 2024). https://www.iletisim.gov.tr/turkce/yerel_basin/detay/cimere-gecen-yil-7-milyon-650-bin-basvuru-yapildi#:~:text=Vatanda%C5%9Flar%C4%B1n%20dilek%C3%A7e%20ve%20bilgi%20edinme,7%20milyon%20650%20bine%20ula%C5%9Ft%C4%B1
- Tan, Mısr. *Küresel Bilgi Akışının Korunmasında İnternet Özgürlüğü ve Devletin Müdahalesi*. İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2022.
- Tanör, Bülent. *İki Anayasa*. İstanbul: Beta Yayınları, 2.Basım, 1991.
- Tanör, Bülent. *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 11. Basım, 2004.
- Taşkın, Ş. Cankat. “Bilgi Edinme ve Dilekçe Hakkı”. *Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kazancı Hakemli Hukuk Dergisi* 8/(99-100), (2012), 172 – 236.
- TBMM, Türkiye Büyük Millet Meclisi. “Bilgi Edinme Hakkı Kanunu Tasarısı ile Avrupa Birliği Uyum ve Adalet Komisyonları Raporları”. Erişim 31

<https://www5.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem22/yil01/ss248m.htm>

Tenenbaum, Jason M. “Is There a Protected Right to Access the Internet?”. *International Journal of Constitutional Law Blog*. Erişim 13 Kasım 2023. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2422566>

Theilen, Jens T. “The inflation of human rights: A deconstruction”. *Leiden Journal of International Law* 34/4 (December, 2021), 831–854. <https://doi.org/10.1017/S0922156521000297>

Tomalty, Jesse. “Is There A Human Right To Internet Access?”. *Philosophy Now*. Erişim 18 Aralık 2023. https://philosophynow.org/issues/118/Is_There_A_Human_Right_To_Internet_Access

TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu. “Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması”. Erişim 30 Ağustos 2023. [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2022-45587](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2022-45587)

Türk Dil Kurumu Sözlükleri. Erişim 20 Mart 2023. <https://sozluk.gov.tr/>

UN, The United Nations General Assembly. “The Promotion, Protection and Enjoyment of Human Rights on The Internet” Erişim 10 Haziran 2023. <https://digitallibrary.un.org/record/845728#record-files-collapse-header>

UN, United Nations Economic and Social Council. “E/C.12/GC/21 General Comment No. 21”. Erişim 20 Aralık 2023. [https://www.refworld.org/docid/4ed35bae2.html%20\[accessed%204%20December%202023\]](https://www.refworld.org/docid/4ed35bae2.html%20[accessed%204%20December%202023])

UN, United Nations Economic and Social Council. *Comission on Human Rights Six Session Summary Record of the Hundred And Sixty-Fifth Meeting*. New York: 1950. https://uvallesc.s3.amazonaws.com/travaux/s3fs-public/E-CN_4-SR_165.pdf?null

UN, United Nations General Assembly. “The Promotion, Protection and Enjoyment of Human Rights on the Internet”. Erişim 7 Kasım 2023. https://www.article19.org/data/files/Internet_Statement_Adopted.pdf

UN, United Nations. “Internet Rights&Principles Coalition The Charter Of Human Rights And Principles for the İnternet”. Erişim 19 Aralık 2023. <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Opinion/Communications/InternetPrinciplesAndRightsCoalition.pdf>

- UN, United Nations. “Maastricht Principles on The Human Rights of Future Generations”. Erişim 12 Aralık 2023. <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/new-york/events/hr75-future-generations/Maastricht-Principles-on-The-Human-Rights-of-Future-Generations.pdf>
- UN, United Nations. “Masstricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights”. Erişim 12 Aralık 2023. <http://hrlibrary.umn.edu/instree/Maastrichtguidelines.html>
- UN, United Nations. *Economic, Social and Cultural Rights Handbook for National Human Rights Institutions*. New York and Geneva: 2005. <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/training12en.pdf>
- UN, United Nations. *E-Government Survey 2014*. United Nations: New York, 2014. https://publicadministration.un.org/egovkb/portals/egovkb/documents/un/2014-survey/e-gov_complete_survey-2014.pdf
- UN, United Nations. *E-Government Survey 2016*. United Nations: New York, 2016. <https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2016-Survey/E-Government%20Survey%202016.pdf>
- UN, United Nations. *E-Government Survey 2022*. United Nations: New York, 2022. <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2022>
- UN, United Nations. *Global E-Government Readiness Report 2004: Toward Access For Opportunity*. United Nations: New York, 2004. <https://digitallibrary.un.org/record/745697>
- UNICEF, United Nations International Children's Emergency Fund. “Covid-19 ve Çocuklar”. Erişim 20 Aralık 2023. <https://data.unicef.org/covid-19-and-children/#data>
- UNICEF, United Nations International Children's Emergency Fund. “Human Capital”. Erişim 31 Aralık 2023. <https://www.unicef.org/globalinsight/human-capital>
- Us, Eser. *Hukuki Boyutuyla Evrensel Hizmet*. İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2012.

- USSC, Supreme Court of the United States. *Brown v. Board of Education of Topeka*, 347 U.S. 483. (17 May 1954). <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/347/483/>
- Uygun, Oktay vd. *İnsan Hakları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.
- Uygun, Oktay. “Küreselleşme ve Değişen Egemenlik Anlayışının Sosyal Haklara Etkisi”. *Anayasa Yargısı*. 19/1 (Haziran 2003), 11– 45.
- Uygun, Oktay. *Devlet Teorisi*. İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 5. Basım, 2019.
- Uygun, Oktay. *Kamu Hukuku İncelemeleri*. İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2011.
- Üçok, Coşkun vd. *Türk Hukuk Tarihi*. Ankara: Turhan Kitabevi, 23. Basım, 2021
- Van Dijk, Jan A.G.M. “Digital Democracy: Vision and Reality”. *Public Administration in the Information Age*. ed. Ig Snellen vd. USA: IOS Press, 2012.
- Vie Publique. “République Numérique: Qu'a Changé La Loi Du 7 Octobre 2016?”. Erişim 20 Aralık 2023. <https://www.vie-publique.fr/eclairage/20301-loi-republique-numerique-7-octobre-2016-loi-lemaire-quels-changements>
- Wang Xiaowei. “A Human Right to Internet Access: A Gewirthian Approach”. *Frontiers of Philosophy in China* 11/4 (December 2016), 652-670.
- Wang, Xiaowei. “Time to Think about Human Right to the Internet Access: A Beitz’s Approach”. *Journal of Politics and Law* 6/3 (August 2013), 67-77. <https://doi.org/10.5539/jpl.v6n3p67>
- We Are Social, “The Changing World Of Digital in 2023” Erişim 30 Ağustos 2023. <https://wearesocial.com/uk/blog/2023/01/the-changing-world-of-digital-in-2023/>
- We Feel Fine, “We Feel Fine is An Exploration Of Human Emotion On A Global Scale” Erişim 17 Aralık 2023. <http://www.wefeelfine.org/mission.html>
- Wicker, Stephen B.- Santoso, Stephanie M. “Access to the Internet Is a Human Right”. *Communications of the ACM* 56/6 (June 2013), 43-47. <https://doi.org/10.1145/2461256.2461271>
- Winter, Jenifer Sunrise. “Is Internet Access A Human Right? Linking Information and Communication Technology (ICT) Development with Global Human Rights Efforts”. *The Global Studies Journal* 5/3 (2013), 35–48. <https://doi.org/10.18848/1835-4432/cgp/v05i03/40853>

Yalçın, Cemre Edip. *Klasik Kamusal Alandan Sanal Kamusal Alana: Demokrasi ve İnsan Hakları İdeali İçin Normatif Bir Değerlendirme*. İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2022.

Yılmaz, Faruk. *Türk Anayasa Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.

Yükseköğretim Öğrencilerine Teknolojik Cihaz ve İnternet Desteği Verilmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ. *Resmî Gazete* 32369 (14 Kasım 2023). Erişim 12 Aralık 2023. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2023/11/20231114-13.htm>

Yüksel, İsmail. “İnternete Erişim Hakkı”. *Ankara Barosu Dergisi* 80/3 (Ağustos 2021), 141-173. <https://doi.org/10.30915/abd.1159396>.